

GOVERNMENT OF INDIA
DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY
CENTRAL ARCHÆOLOGICAL
LIBRARY

CALL No.

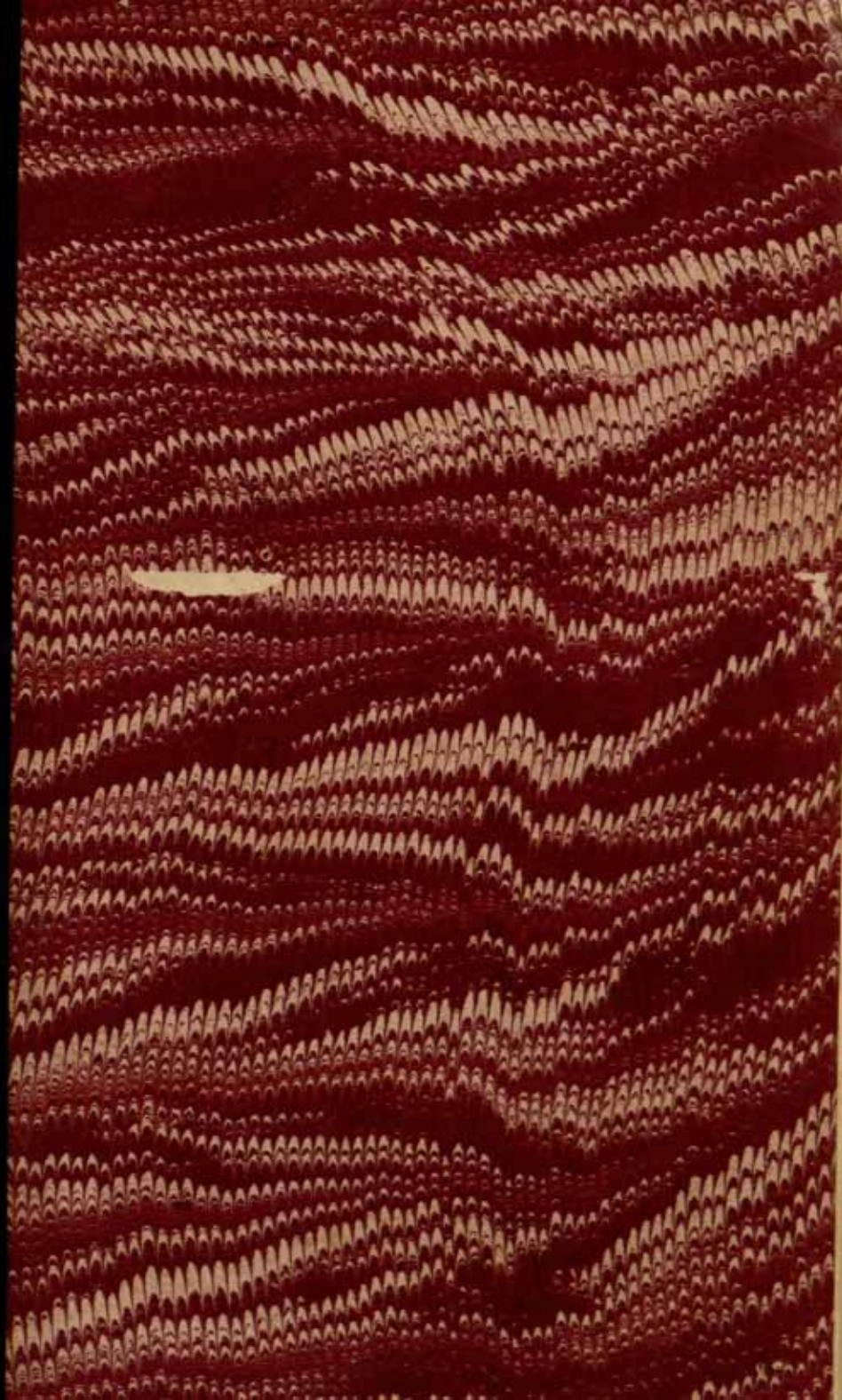
sa2vs2/Gob/cha

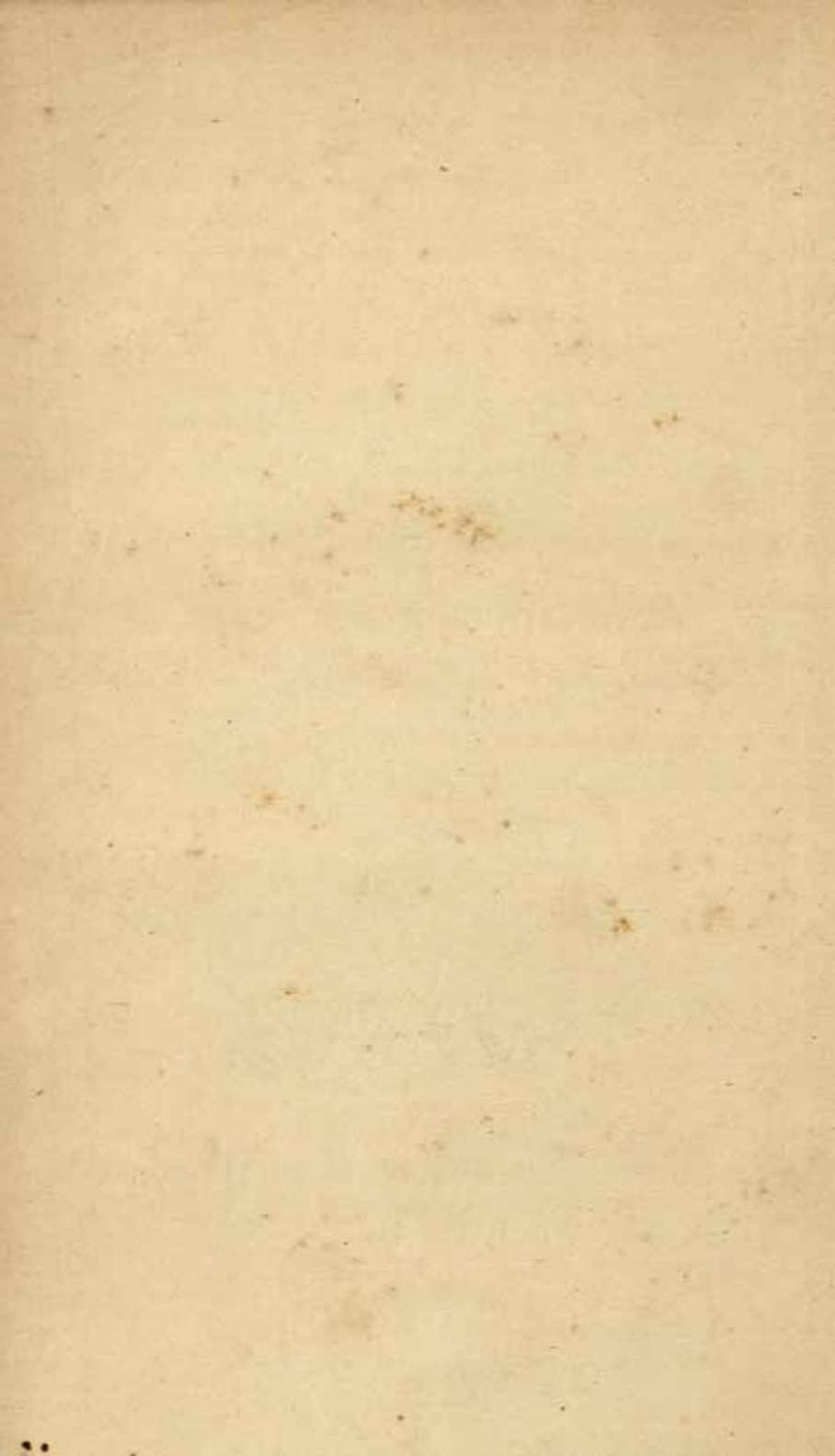
ACC. No.

14440

D.G.A. 79

GIPN—S4—2D. G. Arch. N. D./56.—25-9-58—1,00,000.

BIBLIOTHECA INDICA: ~~A 384~~

A

80

Collection Of Oriental Works

PUBLISHED BY
THE ASIATIC SOCIETY OF BENGAL.

NEW SERIES, NOS. 1180 & 1188.

14440

THE

GOBHILIYA GRIHYA SUTRA,

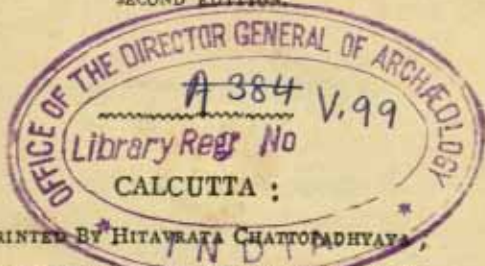
WITH A
COMMENTARY BY THE EDITOR.

(Thoroughly revised)

EDITED BY
MAHĀMAHOPĀDHYĀYA CHANDRA KĀNTA TARKĀLANKĀRA,

VOL. II.

SECOND EDITION.

PRINTED BY HITAVRATA CHATTOPADHYAYA,
AT THE SATYA-PRESS, NO. 27, CHOWRANG LANE,

1908

(42)

Sa 2 Ys 2

Gob/cha

LIBRARY, NEW DELHI.

Acc. No 14440

Date 5.5.1961

Call No 52252 / Gah / Cha

गोभिलगृह्यसूत्रम् ।

महामहोपाध्यायश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कार-
कृतभाष्यसहितम् ।

तेनैव परिशोधितं परिवर्तितं परित्यक्तं परिवर्द्धितम् ।

(द्वितीयभागरूपम् द्वितीयसंस्करणम् .)

श्रीलश्री

वङ्गदेशीयासियातिकसोसाइत्याख्यसमाजानामनुमत्या
व्ययेन च ;

कलिकाताराजधान्यां

नं २७, घोषेस्लेन-सत्ययन्त्रे
मुद्रितम् ।

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

गोभिलीयं

गृह्यसूत्रम् ।

तृतीयप्रपाठके प्रथमा खण्डिका ।

ॐ नमः सामवेदाय ।

एवन्तावत् द्वितीये प्रपाठके शिष्यजिज्ञासानुरोधादिवाङ्मेवादितः सूत्रयित्वा गर्भाधानाद्युपनयनान्तः संस्कारकलापः सूत्रितः । अथेदानीमुपनयनान्तसंस्कारसंस्कृतेन ब्रह्मचारिणा गुरौ वसता साङ्गो वेदोऽधिगन्तव्यः । तथाच मनुः ।

“कृतोपनयनस्यास्य व्रतादेशनमिष्यते ।

ब्रह्मणो ग्रहणञ्चैव क्रमेण विधिपूर्वकम्” ।

इति ।

“अनेन क्रमयोगेन संस्कृतात्मा द्विजः शनैः ।

गुरौ वसन् सञ्चिनुयाद् ब्रह्माधिगमिकन्तपः” ।

इति च । तथा चोक्तम् । “संस्कारस्य तदर्थत्वाद्विद्यायां पुरुष-
श्रुतिः”—इति । अतस्तस्य प्रतिपिपादयिषया तावदिदमुपक्रमते,—

अथातः षोडशे वर्षे गोदानम् ॥ १ ॥

अथ-शब्दः पूर्वप्रकृतजन्मकालानुकर्षणार्थः । अथ,—जन्मकाला-
दारभ्य षोडशे वर्षे गोदानम्, न पुनरानन्तर्यादुपनयनकालात्—

इति । अथवा । “गर्भादिसङ्ख्या वर्षाणाम्”—इति सूत्रान्तराद्-
गर्भकाल एवाथशब्देन परामृश्यते । तेनोपनयनवदिदमपि गर्भा-
वधि गणनयैव षोडशे वर्षे स्यात् । चतुर्यादेः कालविशेषस्योत्-
नार्यो वा अथशब्दो वर्णनीयः । कथन्नाम ? ब्राह्मणस्य षोडशे
वर्षे गोदानम् , चतुर्यस्य द्वाविंशे , वैश्यस्य चतुर्विंशे ,—इति ।
तथाच मनोः स्मरणम् ।

“केशान्तः षोडशे वर्षे ब्राह्मणस्य विधीयते ।

राजन्यबन्धोर्द्वाविंशे वैश्यस्य द्वाधिके ततः” ।

इति । अतःशब्दो हेत्वर्थः । यस्मात्,—

“योऽनघौत्थ द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते अमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः” ।

इत्येवमादिस्मरणाद् वेदाध्ययनमवश्यं कर्त्तव्यम् । यस्माच्च,—

“तपोविंशैष्विधैर्व्रतैश्च विधिदेशितैः ।

वेदः कृत्स्नोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजन्मना” ।

इत्यादिवचनाद् व्रताचरणपूर्वकत्वं तदध्ययनस्य । अतः एतस्मात्
कारणात् , षोडशे वर्षे गोदानं नाम व्रतं कर्त्तव्यम् । गावः केशाः
दीयन्ते खण्ड्यन्तेऽस्मिन्निति गोदानमिति व्रतस्य नामधेयम् । ततश्च,
इतः पूर्वमुपात्तस्योपनयनव्रतस्यायमवधिः—इत्यवगम्यते । एवञ्च ,
ब्राह्मणस्याष्टवार्षिकमुपनयनव्रतं भवति, चतुर्यस्यैकादशवार्षिकम्,
वैश्यस्य द्वादशवार्षिकम्,—इति सिद्धति ।

“ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे ।

राज्ञो वलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे” ।

इत्येतस्मिंश्च पक्षे ब्राह्मणस्यैकादशवार्षिकम्, क्षत्रियवैश्ययोश्च
षोडशवार्षिकमुपनयनव्रतम् । उपनयनकालातिपाते तु सर्वेषां
न्यूनतरमपि,—इत्यवगन्तव्यम् । न्यूनतरपक्षेऽप्यन्ततोऽष्टौ दिनानि
तत् करणीयम् । तथाच गृह्यासङ्ग्रहः ।

“समामासा अहोरात्रास्तुत्या ब्राह्मणचोदिताः ।

सावित्रमष्टभिर्वर्षैः कार्ये मासैर्दिनैश्च वा” ।

इति । सावित्रमुपनयनव्रतम् । तदानीमेव सावित्रीप्रवचनस्थोपदे-
शात् । तथाच पुरुषशक्तिशीलदेशकालवयोऽवस्थाविशेषेण काल-
व्यवस्था प्रतिपत्तव्या ।

अन्ये त्वाहुः । यतः “नाचरिष्यन्तं संवत्सरमुपनयेत्”—इति संव-
त्सरमात्रव्रताचरणस्यात्यन्तमावश्यकत्वं सूत्रयिष्यति, अतः कारणात्
संवत्सरव्रताचरणात् परमञ्जीगपि षोडशाद्वर्षात्, षोडशवर्षो-
पनीतस्य च संवत्सरव्रताचरणानुरोधात् परतोऽपि षोडशाद्वर्षात्
गोदानं कर्तव्यम् । तस्मान्नायमवश्यं कालनियमः,—षोडशे वर्षे
गोदानम्—इति । एवं क्षत्रियवैश्ययोरपि द्रष्टव्यम्—इति ।
तदसङ्गतम् । पूर्वोदाहृतगृह्यासंग्रहविरोधात् । ‘नाचरिष्यन्तं
संवत्सरमुपनयेत्’—इति गोदानादिव्रतविषयमिति तत्रैव
वक्ष्यामः ।

तत्र तावदुपनयनव्रतं सावित्रा अध्ययनार्थं सावित्रं सहप्रवचन-
श्चाख्यायते । उपनयनव्रतसमकालमेव सावित्रीप्रवचनोपदेशात् ।
गोदानादीनि व्रतानि देवपर्वादीनां वेदानामध्ययनार्थानि अनु-
प्रवचनीयानि चोच्यन्ते । अमीषां व्रतानां पश्चादेव तत्सद्वेदभागानां

प्रवचनस्योपदेशात् । गुरुचैतावता कालेन ब्रह्मचारिणं शौचाचारादिकं शिचयेत् । तथाच मनुः ।

“उपनीय गुरुः शिष्यं शिचयेच्छौचमादितः ।

आचारमनिकार्यश्च सभ्योपासनमेवच” ।

इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

चूडाकरणेन केशान्तकरणं व्याख्यातम् ॥ २ ॥

गोदानव्रते यत् केशान्तकरणं केशानामन्तकरणं विनाशकरणं छेदनमित्येतत् । तत् चूडाकरणेन पूर्वोक्तेन व्याख्यातं कथितम्— इति केशान्तकरणे चूडाकरणधर्मा अतिदिश्यन्ते । तेनात्रापि शिरोऽमितः पद्याद्भागकेशानां कपुष्पिकाकपुच्छलाख्यानां चूडाकरणोक्तरीत्या छेदनं कर्त्तव्यम् । एवञ्चोपनयनव्रतान्ते ब्रह्मचारिणः कियन्तमपि कालं वपनं न कर्त्तव्यम् । अन्यथा पिप्पुलीभिः सह कपुष्पिकाकपुच्छलग्रहणच्छेदनादि कर्त्तुमशक्यं स्यात् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“वपनं नास्य कर्त्तव्यमर्वाक् गोदानिकाद्वतात् ।

व्रतिनो वत्सरं यावत् षणमासानिति गौतमः” ।

इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

समस्तचूडाकरणधर्मातिदेशे प्राप्ते

विशेषोऽभिधीयते,—

ब्रह्मचारी केशान्तान् कारयते ॥ ३ ॥

ब्रह्मचारी स्वयमेव केशान्तान् कारयते न माता । कथञ्चाम् ?

चूडाकरणे तावत् माता कुमारमङ्गे कृत्वोपविशति, तथागतञ्च
तमन्यः संस्करोति । केशान्तकरणे तु न ब्रह्मचारी मातुरङ्गगतो
भवति । अकुमारत्वेनायुक्तत्वात् । गुरुकुले चेदानीमस्यावस्था-
नात् । स स्वस्वयं स्वयमेव कारयति न मातेत्ययमर्थः ।

एवं वा—

चूडाकरणे कुशलीकारयन्ति—इति बहुवचनाद् वापनकर्त्तु-
नियम उक्तः । केशान्तकरणे तु ब्रह्मचारिणः स्वयमेव वापन-
क्रिया नियम्यते ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अयञ्च विशेषः,—

सर्वाण्यङ्गलोमानि संहारयते ॥ ४ ॥

संहारो विनाशोवपनमित्यनर्थान्तरम् । ऋज्वन्यत् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अयमपि विशेषः,—

गोमिथुनं दक्षिणा ब्राह्मणस्य ॥ ५ ॥

मिथुनं स्त्रीपुंसौ ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

अश्वमिथुनं क्षत्रियस्य ॥ ६ ॥

दक्षिणा ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

अविमिथुनं वैश्यस्य ॥ ७ ॥

दक्षिणा—इत्येव । अविर्मेघः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

गौर्वैव सर्वेषाम् ॥ ८ ॥

अथोक्तदक्षिणाया अलामि गौरेव वा सर्वेषां ब्राह्मणादीनां

दक्षिणा भवति । दक्षिणा चेयमाचार्यस्यैव न ब्रह्मणः । कस्मात् ?
 तस्यैवोपनयनकेशान्तकरणादिकर्मोपदेशात् । कर्ममूल्यत्वाच्चास्याः ।
 वक्ष्यति चाचार्यः,— “आच्छादयेद्गुरुमित्येके”—इति । “आचार्य-
 सकाशे वाचं विसृजेत,—वरं ददामीति , गोमिथुनं दक्षिणा”—
 इति गृह्यान्तरे चाचार्यायैव केशान्तकरणदक्षिणादानावगतेः ।
 ब्रह्मणस्तु पूर्णपात्रादिका दक्षिणा स्यात् । भिक्षोरपि ब्रह्मचारिणः
 प्रावरणादिवद्गोमिथुनादेर्नासम्भवः—इति द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥
 अयमप्यपरो विशेषः,—

अजः केशप्रतिग्राहाय ॥ ९ ॥

केशान् यः प्रतिगृह्णाति वपनार्थम् , स खल्वयं केशप्रतिग्राहो-
 वपनकर्त्ता नापितो भण्यते । तस्मै कर्ममूल्यमजो देयः । एवञ्च
 अत्र व्रीह्यादिपात्रकूसरासादनं न स्यात् , तेषां मूल्यार्थत्वात्
 इह च मूल्यान्तरस्योपदेशात् । अत्र गोदानव्रताङ्गस्य केशान्त-
 करणकर्मणः परिसमाप्तिः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

लाघवार्थमिदानीं गोदानादीनां सर्वेषामेव व्रतानां साधारणां
 धरिभाषां वक्तुमारभते,—

उपनयनेनैवोपनयनं व्याख्यातम् ॥ १० ॥

उपनयनेनैव पूर्वोक्तेन उपनयनं गोदानादिव्रताङ्गं व्याख्यातं
 कथितम् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

तत्रापि कश्चिद्विशेषमाह,—

न त्विहाहतं वासी नियुक्तम् ॥ ११ ॥

इह गोदानादिव्रताङ्गोपनयने पुनरहतं वासी न नियुक्तं न नियमितम्—इति नियमे प्राप्ते अनियमश्चोच्यते । तेन पूर्वस्मिन्नुपनयनेऽहतस्य वाससो नियमोऽवगम्यते ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

नालङ्कारः ॥ १२ ॥

इह नियुक्तः ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

नाचरिष्यन्त् संवत्सरमुपनयेत् ॥ १३ ॥

संवत्सरमपि यो न व्रतं चरिष्यति तं नोपनयेदित्याचार्यस्यायं नियमश्चोच्यते । ब्रह्मचारिणोऽप्यर्थाद्वियमः सिध्यति । स खल्वयं नियमो गोदानिकण्वोपनयने स्यात् । कुतः ? अत्रैवोपदेशात् । तस्मात् संवत्सरमपि व्रतं यो न चरिष्यति, तस्यापि प्राचीनमुपनयनं भवति ।

अन्ये त्वाहुः । प्रकरणादेवैतस्मिन्नुपनयने प्राप्ते पुनरुपनयनग्रहणं सामान्यार्थम् । तस्मात् प्राचीनेऽप्युपनयनेऽयं नियमः । तेन यस्यापि षोडशे वर्षे उपनयनं, तस्यापि संवत्सरव्रतचरणात् परत उपरिष्ठादपि षोडशाद्वर्षाद्गोदानं स्यात्, न तु षोडश एव वर्षे—इति बोद्धव्यम् । परतो वक्ष्यमाणा अपि धर्माः सामान्यगोचरा एव—इति ।

नैतदेवम् । 'उपनयेत्'—इत्यनुक्तौ वाक्यार्थस्यैवाघटनात् । अन्यथाऽभिधाने चाचार्यस्य निषेधस्यालाभात् । अतिक्रम्याभिधानाच्च । 'समा मासा अहोरात्राः'—इत्युदाहृतगृह्यासङ्गद्वयवचनेन प्राचीने उपनयने विशेषस्याभिधानाच्च तत्रैतस्याप्रवृत्तेः । सोऽयमुपनयतिः

सन्निहितं गौदानिकादिकमेवोपेनयनमभिधत्ते न प्राचीनमिति ।
 व्यक्तिवचनः खल्वयम् । व्यक्तिवचनानाञ्च सन्निहितव्यक्तिपरत्व-
 सामेयीन्याये सिद्धान्तितम् । तत् कुत एवानेन सामान्यपरिग्रहः
 शक्यते वक्तुम् । परतो वक्ष्यमाणानामादेशानां यथा प्राचीनेऽप्यु-
 पनयनेऽभिनिवेशः, तथाऽभिहितमस्माभिः,—‘वार्त्तञ्चास्मै दण्डं’
 प्रयच्छन् वाचयति’—इत्यत्र । परतश्चेतद्व्यामः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

वार्त्तञ्चास्मै दण्डं प्रयच्छन्नादिशति ॥ १४ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । दण्डं प्रयच्छन्—इत्यनूद्यते क्रमार्थम् । कथं
 नाम ? दण्डं प्रकर्षेण यच्छन्नेवादिशति, न तु विलम्बेत—
 इत्यर्थः । दण्डमन्त्रवाचनात् परतः खल्वादेशा वीहव्याः । कुतः ?
 प्रशब्दस्तरसात् । दण्डं प्रयच्छन्नित्येतावतैव निर्व्याडे गुरुकरणं
 निर्देशसामान्यात् पूर्वोक्तस्मारणार्थम् । तेन प्राचीनेऽप्युपनयने
 दण्डप्रदानात् परममौ आदेशा भवन्ति । तस्मात् सामान्य-
 धर्मत्वममीषामिति सिद्धम् ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

ते खल्वादेशाः हादशभिः सूत्रैरभिधीयन्ते,—

आचार्य्याधीनो भवान्यत्राधर्मचरणात् ॥ १५ ॥

अधीनो निम्न आयत्तः—इत्यनर्थान्तरम् । अधर्मचरणादन्यत्रा-
 चार्यस्याधीनो भव । अधर्मसंयुक्तमाचार्यस्यादेशमपि माकार्षी-
 रित्यर्थः ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

क्रोधानृते वर्ज्य ॥ १६ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

मैथुनम् ॥ १७ ॥

वर्ज्य—इतीदमितः प्रभृतिसर्वत्रानुपञ्चनीयम् । मैथुनं व्यवायः
सम्भवइत्यनर्थान्तरम् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

उपरि शय्याम् ॥ १८ ॥

उपरि शय्याम् आचार्यशय्याया उच्चतरां शय्यां वर्ज्य । तथाच
मनुः ।

“नीचं शय्यासनञ्चास्य सर्वदा गुरुष्वभिधौ” ।

इति । एवं वा —

उपरि खट्वादौ शय्यां वर्ज्य । तदनेनाधोभूमावेव शय्या कर्त्त-
व्येत्युपदिशति । तदप्याह मनुः ।

“अग्नीन्धनं भैक्षचर्यामधःशय्यां गुरोर्हितम् ।

आ समावर्त्तनात् कुर्यात् कृतोपनयनो द्विजः” ।

इति ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

कौशीलवगम्याञ्जनानि ॥ १९ ॥

कौशीलवं नृत्यगीतवादित्रम् । गम्यो हृष्टोमलयजः । अञ्जनम-
क्षोर्यद्दीयते । एतानि वर्ज्य । तथाच मनुः ।

“अभ्यङ्गमञ्जनञ्चाक्षोरुपानच्छत्रधारणम् ।

कामं क्रीडञ्च लोभञ्च नर्त्तनं गीतवादनम्” ।

इति ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

स्नानम् ॥ २० ॥

वर्ज्य । सुखार्थस्नानस्यायं प्रतिषेधो न वैधस्य । तेन वैधस्नानं

कर्त्तव्यमेव । तथाच सूत्रान्तरम् । “नाप्सु स्नाघमानः स्नायात्”
-इति । “कालद्वयमभिषेकाग्निकार्यकरणम्”-इति चैवमादि ।
वक्ष्यति चाचार्यो नित्यधर्मेषु,—“उदकोपस्यर्गनप्रातरभिवादाः”
-इति । अथवा । स्नाने गात्रोत्सादनादिकमेवानेन निषिध्यते
न तु स्नानमिति बोद्धव्यम् । कुतः ? “अप्सु दण्डवन्मज्जनम्”-
इति सूत्रान्तरात् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“न गात्रोत्सादनं कुर्यादनापदि कथञ्चन ।

जलक्रीडामलङ्कारं व्रतौ दण्डइवाप्नुवेत्” ।

इति ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

अवलेखनदन्तप्रक्षालनपादप्रक्षालनानि ॥ २१ ॥

वर्ज्यम् । अवलेखनं कङ्कटिकादिना शिरसः, भूमिर्वा निष्प्रयो-
जनम् । दन्तप्रक्षालनं दन्तानां प्रकर्षेण क्षालनं दन्तधावनं—
पत्रकाष्ठादिना दन्तघर्षणमित्येतत् । पादप्रक्षालनम्—उद्धर्तन-
पूर्वकं सुखार्थं यत् क्रियते । पादेन वा पादस्य प्रक्षालनं वर्णनीयम् ।
“पादेन नाक्रमेत् पादम्”—इति स्मरणात् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

क्षुरकृत्यम् ॥ २२ ॥

वर्ज्यम् । पाक्षिकोऽयं क्षुरकृत्यप्रतिषेधो बोद्धव्यः । कुतः ?

“सशिखं वपनं कार्यमास्त्रानाङ्गचारिणाम् ।

आश्वीरविमोक्षार्थं ब्रह्मचर्यं न चेद्भवेत्” ।

इति कर्मप्रदीपे सशिखवपनस्योपदेशात् ।

“वपनं नास्य कर्त्तव्यमर्वाक् गोदानिकाङ्गतात् ।

व्रतिनोवत्सरं यावत् षण्मासानिति गौतमः” ।

इति च वपनावगतेः । स खल्वयमाचार्यस्यास्पृष्टोऽभिप्रायः
परिशिष्टकृता स्पृष्टकृतः । तथाच गौतमसूत्रम् । “मुण्डजटिल-
शिखाजटाश्च”—इति । ममुरपि स्मरति ।

“मुण्डो वा जटिलो वा स्यादथवा स्याच्छिखाजटः” ।

इति । अथवा । क्षुरकृत्यप्रतिषेधान्मुण्डनविधानाच्च मुण्डनं कर्त्त-
व्यमेव , तदन्यत् क्षुरकृत्यम् अङ्गलीमसंहारादिकं न कर्त्तव्य-
मित्ययं सूत्रार्थः । अन्ये त्वाहुः । क्षुरकर्मप्रतिषेधान्मुण्डनविधा-
नाच्च कर्त्तर्या मुण्डनं युक्तम्,—इति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

मधुमांसे ॥ २३ ॥

वर्ज्य ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

गोयुक्तारोहणम् ॥ २४ ॥

गोयुक्तस्य शकटादेरारोहणं वर्ज्य ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

अन्तर्ग्राम उपानहोर्धारणम् ॥ २५ ॥

अन्तःशब्दो मध्यवचनः । अन्तर्ग्रामे ग्राममध्ये , उपानहौ प्रसिद्धे ,
तयोर्धारणं वर्ज्य । ग्राममध्ये उपानहारणं माकार्षीरित्यर्थः
॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

बहुत्वाद्वाच्यचारिधर्माणां प्रत्येकमुपदेशे अन्यगौरवं मन्यमानः
खल्वाचार्यो लाघवार्थमिदमुपदिशति,—

स्वयमिन्द्रियमोचनमिति ॥ २६ ॥

स्वयमात्मना कामतः—इत्येतत् । इन्द्रियमोचनम् । इन्द्रियाणि

श्रोत्रादीन्येकादश प्रसिद्धानि । तेषां मोचनं मोक्षणं—प्रतिषिद्ध-
स्वर्गोचरकर्मस्वनिवारणबुद्ध्या प्रवर्त्तनम्—इति यावत् । तत् वर्ज्यं ।
तदनेनैतदुक्तं भवति । ‘नाचार्यनिन्दां शृणुयात्’—इति प्रति-
षिद्धो ब्रह्मचारी न केवलं तामिव कामतो न शृणुयात्, अपि तु
यत्र तत् श्रवणमेव न स्यात् तत्र निष्ठेत् । तथाच मनुः ।

“गुरोर्यत्र परीवादी निन्दा वाऽपि प्रवर्त्तते ।

कर्णौ तत्र पिधातव्यौ गन्तव्यौ वा ततोऽन्यतः” ।

इति । एवं चक्षुरादीन्यपि परस्त्रीप्रेक्षणाद्यर्थं प्रवृत्तानि निवर्त्त-
येत् । तदप्याह स एव ।

“द्युतश्च जनवादश्च परिवादं तथाऽनृतम् ।

स्त्रीणाञ्च प्रेक्षणात्ममुपघातं परस्य च” ।

इति । एवं वा,—

स्वयमिन्द्रियमोचनं कामतो रेतःस्कन्दनं वर्ज्यं । यद्यपि,—

“स्वप्ने सिक्ता ब्रह्मचारी द्विजः शुक्रमकामतः ।

स्नात्वाऽर्कमर्चयित्वा त्रिः पुनश्चामित्युचं जपेत्” ।

इत्यकामतोऽपि रेतःस्कन्दनं मनुना निषिद्धम् । तथाप्येतदधि-
कदोषकरं व्रतहानिकरं वा वर्णनीयम् । यस्मान्ननुरेवाह ।

“एकः शयीत सर्वत्र न रेतः स्कन्दयेत् क्वचित् ।

कामादि स्कन्दयन् रेतो हिनस्ति व्रतमात्मनः” ।

इति । इतिकरणमादेशपरिसमाख्यर्थम् ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

इदानीमन्यानपि व्रतधर्मानुषदिशति,—

मेखलाधारणभैक्षचर्य्यदण्डधारणसमिदाधानो-
दकोपस्पर्शनप्रातरभिवादा इत्येते नित्यधर्माः ॥२७॥

मेखलायाः—विशेषानुपदेयात् पूर्वोक्तलक्षणाया धारणम् । तथाच
मनुः ।

“यत् यस्य विहितं चर्म यत् सूत्रं या च मेखला ।

यो दण्डो यच्च वसनं तत्तदस्य व्रतेष्वपि” ।

इति । भैक्षचर्य्यं भैक्षचरणम्—वेदयज्ञादिमतां गृहेषु । भैक्ष-
चर्या—इति पाठे व्यक्त एवार्थः । तदाह मनुः ।

“वेदयज्ञैरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्म्मसु ।

ब्रह्मचार्याङ्गरेङ्गं गृहेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ।

गुरोः कुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।

अलाभे त्वन्धगोहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ।

सर्वं वाऽपि चरेद्भ्रामं पूर्वीक्तानामसम्भवे ।

नियम्य प्रयतोवाचमभिगृह्णांस्तु वर्जयेत्” ।

इति । तस्मात्,—अत्रापि पूर्वोक्तोपनयनवस्तत्रस्यस्यैव ब्रह्मचारिणो-
भैक्षचर्या न स्थानान्तरं गतस्य—इत्यसङ्गतं वचनम् । दण्डधारणं
दण्डस्य पूर्वोक्तलक्षणस्य धारणम् । समिदाधानमधस्ताद्व्याख्या-
तम् । उदकोपस्पर्शनं स्नानम् । तच्च सायंप्रातरदण्डवदाग्नवनम् ।
वक्ष्यति चाचार्य्यः “तेषु सायं प्रातरुदकोपस्पर्शनम्”—इति ।
कात्यायनोऽप्याह । “व्रतौ दण्डवदाग्नवेत्”—इति । प्रातरभिवादः
पादग्रहणं गुरोरित्येतत् । तच्च,—

“व्यत्यस्तपाणिना कार्यमुपसंग्रहणं गुरोः ।

सव्येन सव्यः स्रष्टव्यो दक्षिणेन तु दक्षिणः” ।

इति ।

“उत्तानाभ्याश्च हस्ताभ्यां पादावस्थ सृदु सृशेत् ।

दक्षिणं दक्षिणेनैव सव्यं सव्येन पीडयेत्” ।

इति चैवमादिष्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेण करणीयम् । अभिवादन-
विधिरपि मनूक्त एवादरणीयः । यथा मनुः ।

“अभिवादात् परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् ।

असौनामाहमस्मीति स्वं नाम परिकीर्त्तयेत्” ।

इति ।

“भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नास्त्रोऽभिवादने ।

नास्त्रां स्वरूपभावो हि भोभाव ऋषिभिः स्मृतः” ।

इति च । ज्येष्ठमभिवादयन् विप्रः अभिवादात्—पादग्रहणात्
परम् अमुकनामाहमस्मि—इति स्वं नाम कीर्त्तयेत्, अन्ते च
भोःशब्दम्—इति वचनयोरर्थः । तेन पादग्रहणानन्तरं अमुक-
नामाहमस्मि भोः—इति कथयेत् । यच्च,—अभिवादये अमुक
शस्माहमस्मि भोः—इत्युच्चार्य्य अभिवादनं कर्त्तव्यम्—इति रघु-
नन्दिनादीनां मतम् । तदसङ्गतम् । अभिवादये—इत्युल्लेखे प्रमाणा-
भावात् । ‘अभिवादात् परम्’—इत्यादिना पादग्रहणादनन्तरमेव
नामकीर्त्तनस्योपदेशाच्च । यदपि,—अभिवादात् परम्—इत्यस्य
अभिवादये—इति शब्दोच्चारणात् परम्—इति व्याख्यानम् ।
तदप्यसङ्गतम् । प्रमाणाभावात् । लक्षणाप्रसङ्गाच्च । श्रुतिलक्षणा-

विषये च श्रुतिं ज्यायसीमवोचाम । सा खल्वियं वर्णना व्याख्या-
तृणामिव यदृच्छापारिकल्पिता भवेत्, न तु मुनिरनुमता । मुनि-
वचनञ्चोपरुध्य यदृच्छया परिकल्पनं तेषामप्यनुचितमेव ।
“असावहम्भोः— इत्यात्मनोनामादिशेत्”— इत्येवमादिभृत्यन्तरे-
ष्वपि अभिवादनवाक्ये, अभिवादये—इति पदप्रयोगो नानु-
शिष्यते । मिताक्षरादीपकलिकादिष्वपि अभिवादये—इति प्रयोगो-
न दृश्यते ।

अभिवादयन्—इति तु वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदुप-
देशः । एतच्च भवताऽपि वाच्यम् । हेत्वर्थे वा शता वर्णनीयः ।
ततश्चाभिवादनस्य नामकीर्त्तनहेतुत्ववचनात् हेतोश्च पूर्ववर्त्तित्वनि-
यमात् अभिवादात् परमित्यस्यास्मदुक्तमेव व्याख्यानमादरणीयम् ।
यच्च गौतमसूत्रम्—“स्वनाम प्रोच्यायमहमित्यभिवादोऽज्ञसम-
वाये”—इति । तदज्ञाभिवादनविषयत्वादेव न प्राज्ञाभिवादन-
विषयम् । अतएव मनुनाऽपि,—

“नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।

तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्तथैवच” ।

इत्यज्ञाभिवादे भोःशब्दो नाभिहितः । ततश्च अमुकोऽयमहम्—
इत्यज्ञाभिवादनप्रयोगः । इदं गौतमसूत्रं कैचित् कल्पनाकुशले-
राकुलीकृत्य पठितम्—‘स्वनाम प्रोच्याहमभिवादये इत्यभिव-
देत्’—इति । तदनाकरम् ।

यच्चापरमुक्तम्,—मनुवचने नामशब्दस्य नामविशेषार्थत्वात्
अभिवादनवाक्ये नामशब्दोल्लिखोऽप्रमाणः—इति । तदप्ययुक्तम् ।

स्वं नाम—इति नामशब्दस्य नामविशेषार्थत्वेऽपि, असौनामाहम्—
इति नामशब्दस्यानन्यप्रयोजनत्वात् । अन्यथा नामशब्दस्य द्वि-
स्वारणानुपपत्तेः । कण्ठतयाभिधानात् । असौनामाहमस्मि—
इति—एवं स्वं नाम कीर्त्तयेत्—इति कण्ठत एव नामशब्दस्या-
प्युल्लेखोऽनुशिष्यते । तस्मान्न किञ्चिदेतत् । अलमतिप्रसङ्गेन ।

सूत्रशेषमिदानीं वर्णयामहे । एते मेखलाधारणादयोऽभि-
वादान्ताः नित्यधर्मा अहरहरनुष्ठेयाः—इत्यर्थः । धर्मपदो-
पादानाच्च व्रतस्यैवैते नित्यधर्माः न पुनर्यावज्जीवमनुष्ठेयाः—
इत्यवगम्यते । इतिकरणादन्येऽपि,—

“नित्यं स्नात्वा शुचिः कुर्याद्देवर्षिर्षिपितृतर्पणम्” ।

इत्येवमादयः स्मृत्यन्तरोक्ता धर्माः संगृह्यन्ते ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

कानि पुनस्तानि व्रतानि येषां गोदानप्रसङ्गेनायं साधारणधर्मो-
प्रदेशः ? कियन्तश्च कालं कर्त्तव्यानि ? उच्यते ।

गोदानिकव्रातिकादित्यत्रतौपनिषदज्यैष्ठसामिकाः

संवत्सराः ॥ २८ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । ननु ‘नाचरिष्यन्तं संवत्सरमुपनयेत्’—इत्यनेन
गतार्थत्वात् किमर्थमत्र गोदानग्रहणम् ? दृष्टान्तार्थम्—इति
ब्रूमः । कथन्नाम ? यथा गोदानिके व्रतादेशादि, तथा एतेष्वपि
स्यात्—इति । अथवा । नाचरिष्यन्तम्—इत्यनेन सर्वत्रैव संवत्सर-
व्रते प्राप्ते गोदानादीनां परिगणना क्रियते ; सुखावबोधार्थम्,
आदरार्थम् महानाम्निकव्रतस्य कालविशेषद्योतनार्थञ्च—इति न
किञ्चिदनुचितम् । तत्र, उपनयनव्रतान्तावत् सावित्र्या अभ्यय-

नार्थमुक्तम् । गोदानव्रतमाग्नेयैन्द्रपावमानानां देवपर्वणाम्,
व्रातिकव्रतमारण्यकस्य शुक्रियवर्जस्य, आदित्यव्रतं शुक्रियाणाम्,
औपनिषदव्रतमुपनिषद्वाङ्मणस्य, ज्यैष्ठसामिकव्रतमाज्यदोहानाम-
ध्ययनार्थम्—इति बोद्धव्यम् । ननु, 'चत्वारि वेदव्रतानि'—इति
गौतमेन पुरुषसंस्कारमध्ये पाठात् कथममीषामध्ययनार्थत्वमु-
च्यते ? नैष दोषः ।

“तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिदेशितैः ।

वेदः कृतस्त्रोऽधिगन्तव्यः सरहस्यो द्विजस्मना” ।

इति मनुनाऽध्ययनार्थत्वस्याप्यमीषामुपदेशात् । तस्मात्, पुरुषार्था-
नामेव सतामिषां संयोगपृथक्त्वन्यायेनाध्ययनार्थत्वमध्ययनार्थानामिव
वा पुरुषार्थत्वमादरणीयम् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

पुनरपि साधारणधर्ममुपदिशति,—

तेषु सायं प्रातरुदकोपस्पर्शनम् ॥ २९ ॥

व्याख्यातोऽक्षरार्थः । सायं प्रातः—इति गुणविधानार्थमुदकोप-
स्पर्शनमिति विहितमनूयते,—इति बोद्धव्यम् । पूर्वमुदकोपस्पर्शनं
कृतमूत्रपुरीषस्य मूत्रपुरीषलिप्ताङ्गस्य वा शौचसम्पत्त्यर्थम्, अयन्तु
स्नानविधिः—इति केचित् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

आदित्यव्रतन्तु न चरन्त्येके ॥ ३० ॥

एके शाखिन आदित्यव्रतं न चरन्ति । तुशब्दो विशेषद्योतनार्थः ।
कः पुनरसौ ? उच्यते । येषां किल शाखिनामारण्यकेऽन्तर्भूतानि
शुक्रियाणि व्यस्तानि पठ्यन्ते, ते तावदादित्यव्रतं न चरन्ति ।

कस्मात् ? आरण्यकाध्ययनेनैव तेषामधीतत्वात् । येषान्तु पुनः
 कौथुमादीनामारण्यकात् पृथगेव शुक्रियाणि पठ्यन्ते , ते खलु
 शुक्रियाणामध्ययनार्थमादित्यव्रतं चरन्ति । स खल्वयं विनि-
 वेशविकल्पः तुगध्देन द्योत्यते ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

ये पुनरादित्यव्रतं चरन्ति, तेषां विशेषधर्मानुपदिशति ,—

ये चरन्त्येकवाससो भवन्ति ॥ ३१ ॥

ये शास्त्रिनश्चरन्त्यादित्यव्रतं ते खल्वेकवाससो भवन्ति । एकमेव-
 वासो येषां त इमे एकवाससः । अधरीयमेकमेव तेषां वासः ,
 न पुनरुत्तरीयमजिनमपीत्यर्थः ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

आदित्यञ्च नान्तर्दधतेऽन्यत्र वृक्षशरणाभ्याम् ॥ ३२ ॥

वृक्षः प्रसिद्धः । शरणं गृहम् । वृक्षशरणाभ्यामन्यत्रादित्यं नान्त-
 र्दधते नापवारयन्ति नाच्छादयन्ति—इत्येतत् । के ? ये चर-
 न्त्यादित्यव्रतम् । एवमुत्तरत्रापि । तथाच , वृक्षशरणयोन्ध्यायां
 वर्ज्जयित्वा श्रीमधर्मात्तैरप्यादित्यव्रतचारिभिश्चैत्रादिना नादित्यो-
 ऽन्तर्धातव्यः—इत्यर्थः ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

नापोऽभ्यवयन्त्यूर्ध्वं जानुभ्यामगुरुप्रयुक्ताः ॥ ३३ ॥

जानुभ्यामूर्ध्वं अप उदकं नाभ्यवयन्ति नावतरन्ति । किं नित्यव-
 देव नावतरन्ति ? न । किन्तर्हि ? उच्यते । अगुरुप्रयुक्ताः ।
 गुरुभिः प्रयुक्ताः गुरुप्रयुक्ताः ते न भवन्ति ,—इत्यगुरुप्रयुक्ताः ।

अगुरुप्रयुक्ताः खल्वादित्यव्रतचारिणी जानुभ्यामूहमपो नाभ्यव-
यन्ति । गुरुप्रयुक्तास्तु तदभ्यवयन्तोऽपि न प्रत्यवायभाजो भवन्ति,—
इति गुर्वान्नया दोषाभावं दर्शयति ।

ननु 'आचार्याधीनोभवान्यत्राधर्मचरणात्'—इति ह्युक्तम् ।
तत् कथमाचार्यप्रयुक्तोऽधर्मचरेत् ? उच्यते । अगुरुप्रयुक्ता जानु-
भ्यामूहमपोनाभ्यवयन्ति इत्युक्ते गम्यत एवैतत् यत् गुरुप्रयुक्ता-
अभ्यवयन्ति—इति । तस्माददोषः । अपिच । नैवात्र किञ्चि
द्विधीयते निषिद्ध्यते वा, किन्तु हिं, ये खल्वादित्यव्रतं चरन्ति ते
किलैवं कुर्वन्ति न च कुर्वन्ति इत्युच्यते । तस्मादधर्मचरणशङ्का-
गम्योऽपि नास्ति । अन्ये त्वाहुः । 'यस्याल्पोदोषस्तमाचार्यादेशेन
कुर्वतामधर्मसंयोगो नास्तीत्युक्तं भवति'—इति ॥०॥ ३३ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
कजय्यचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
तृतीयप्रपाठकस्य प्रथमा खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके द्वितीया खण्डिका ।

आदित्यव्रतात् परमध्ययनक्रमान्माहानाम्निकेन व्रतेन भवितव्यम् ।
औपनिषदव्यैठसामिकव्रतयोस्तु कालादीनां सामान्यात् लाघ-
वार्थः प्रासङ्गिक एवास्मिन् क्रमे उपन्यासः । महानाम्निकव्रतस्य
तु कालक्रियाकलापयोर्व्यैशिश्यात् न तत्रोपन्यासः कृतः । तदि-
दानीं स्वे क्रमे पृथगुपदिशति,—

द्वादश महानाम्निकाः संवत्सरा नव षट् त्रय इति
विकल्पः * ॥ १ ॥

महानाम्नीनामध्ययनार्था महानाम्निकाः द्वादश संवत्सरा भवन्ति ।
महानाम्नीनामध्यायनार्थं द्वादश संवत्सरानभिधाय्य व्रतं कर्त्तव्य-

* भट्टभाष्ये तावदत्र सूत्रत्रयं कल्पितम् । तत्र, 'द्वादश महा-
नाम्निकाः संवत्सराः'—इत्येकं, 'नव षट् त्रय इति विकल्पः'—इति चापरं
सूत्रं कल्पितम् । परन्तु एवं सूत्रच्छेदे 'द्वादश महानाम्निकाः संव-
त्सराः'—इत्यनेन विकल्पस्य संवन्धः क्लेशेन सम्पादनीयो भवेत् । इत्येवं
मन्यमानेन मया प्रथमसंस्करणे 'द्वादश महानाम्निकाः संवत्सराः' 'नव
षट् त्रयः' 'इति विकल्पः'—इति सूत्रत्रयं कल्पितमासीत् । इदानीन्तु,
'इति विकल्पः'—इत्येवंरूपस्य सूत्रस्य कस्मिंश्चिदपि सूत्रग्रन्थेऽदर्शनात्
आप्याणां नैतादृशी शैलीति विभावयता मिलितमेकमेव सूत्रमङ्गी-
कर्तुमुचितं मिथ्यालोचयता चैकमेव सूत्रं लिखितम् । सूत्रदेर्ध्या-
दते नात्र कोऽपि दोष इति विपश्चितोविदाकुर्वन्तु ।

मित्यर्थः । पचान्तरमाह । नव षट् त्रयो वा महानान्निकाः संवत्सरा भवन्ति । इत्येतेषां चतुर्णां पक्षाणां विकल्पो बोद्धव्यः । स खल्वयं विकल्पो नैच्छिकः, दोषाष्टकग्रासात् । किन्तु व्यवस्थितः । कथन्नाम ? पुरुषशक्तिशीलकालवयोऽवस्थाविशेषापेक्षया एते विकल्पा भवन्ति । अथवा । पूर्वपूर्वकल्पेषु कृच्छ्रभूयस्वात् फलभूयस्त्वं कल्पनीयम् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“यत्र स्यात् कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।

भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्रात् श्रेयो ह्यवाप्यते” ।

इति । एवञ्च सर्वान् पुरुषान् प्रत्यविशेषेणामी विकल्पा भवन्ति न तु पुरुषशक्त्याद्यपेक्षया—इति सिध्यति । अस्मिंस्तु पक्षे पूर्वत्र प्रत्येकं वाशब्दा लुप्तवत् द्रष्टव्याः । कथन्नाम ? हादश वा नव वा षट् वा त्रयो वा महानान्निकाः संवत्सरा भवन्ति—इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

संवत्सरमप्येके ॥ २ ॥

संवत्सरमात्रमपि महानान्निकव्रतमेके आचार्या मन्यन्ते । तदिदमेकीयं मतमाचार्यस्याप्यनुमतमिति प्रतिपद्यामहे । कस्मात् कारणात् ? संवत्सरपक्षस्य धर्मविशेषोपदेशात् । गृह्यासंग्रहेऽप्युक्तम् ।

“आचार्यानुमतं वाक्यमेकीयं गृह्यते कचित् ।

शेषाणि चैव वाक्यानि आचार्या न प्रशंसति” ।

इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

व्रतन्तु भूयः ॥ ३ ॥

तुशब्दः पूर्वेषां पक्षाणां व्यवच्छेदार्थः । कथन्नाम ? संवत्सरमात्र-
पक्षे व्रतं भूयो बहुतरं भवति न पूर्वेषु पक्षेषु । किमनेनोक्तं भवति ?
एतदनेनोक्तं भवति । येऽप्यत्रानियता धर्मा वक्ष्यन्ते,—“अनियमो-
वा कृष्णस्थानासनपद्मभक्षेषु”—इति, तेऽपि वार्षिकव्रतचर्यापक्षे
नियमेनानुष्ठेयाः, पूर्वेषु तु पक्षेष्वनियम एव—इति । तुशब्दो
विशेषार्थी वा । संवत्सरव्रतचर्यापक्षे विशेषेण नियमेन बहुतरं
व्रतं भवति—इत्यत्रापि पूर्ववदेवार्थः । अन्येतु तुशब्दं हेत्वर्थं मन्य-
माना वर्णयन्ति,—यस्मात् “तिष्ठेद्दिवा, आसीत नक्तम्”—इत्येव-
मादिविषमधर्मवत्त्वात् दुरनुष्ठेयं बहुकालमेतद्व्रतं, तस्मात् संव-
त्सरमात्रमनुष्ठेयम्—इत्येकेषां मतम्—इति ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

किं य एव कश्चित् संवत्सरपक्षेऽप्यधिक्रियते ? न । कस्तर्हि ?
उच्यते ।

पूर्वैश्चेच्छ्रुतामहानास्त्राः ॥ ४ ॥

पूर्वैः—बहुवचनात् पित्रादिभिः त्रिभिः पुरुषैः, यथोक्तव्रतचर्या-
पूर्वकमाचार्यस्यानुगमनं कुर्वद्भिर्महानास्त्रोऽध्ययनविशेषाः श्रुता-
शेदभूवन्, तदा खल्वसौ संवत्सरपक्षेऽप्यधिक्रियते, न य एव
कश्चित् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथापि रौरुकिब्राह्मणं भवति ॥ ५ ॥

अथ एतस्मिन् महानास्त्रिकव्रतविषये रौरुकिब्राह्मणमपि भवति,—
व्रतचर्यापरोचनार्थम् । (आभासान्तं सूत्रम्) ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

कुमारान् ह स्म वै मातरः पाययमाना आहुः ॥ ६ ॥

ह वै—इत्यनर्थकावेतिह्यर्थकौ वा निपातौ । कुमारान् उत्सङ्ग-
गतान् स्तनभ्यान् , स्तन्यं पाययमाना मातरः आहुः स्म त्रुवन्ति स्म
किल । स्म—इत्ययमपि वाऽनर्थक एव निपातः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

शक्करीणां पुत्रका व्रतं पारयिष्णावी भवतेति ॥ ७ ॥

हे पुत्रकाः , शक्करीणां महानाम्नीनामध्ययनार्थं यदेतद्व्रतम् , तस्य
पारयिष्णावः समापयितारो भवत यूयम् । अनया अस्मदाशिषा
महानाम्निक्व्रतस्य पारं गन्तुं समर्था भवत,—इत्यर्थः । इतिः
ब्राह्मणवाक्यपरिसमाप्त्यर्थः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

अथेदानीं महानाम्निक्व्रतधर्मानाह,—

तास्वनुसवनमुदकोपस्पर्शनम् ॥ ८ ॥

तासु शक्करीषु विषये—महानाम्निक्व्रते—इत्येतत् । तासु शक्करीषु
अधीयमानासु—इति केचित् । अनुसवनम्—सवनमनु लक्ष्मी-
कृत्यानुसवनम्—त्रिसम्यमित्यर्थः । उदकोपस्पर्शनं स्नानं कर्त्तव्यम्
॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

नानुपस्पृश्य भोजनं प्रातः ॥ ९ ॥

अनुपस्पृश्य अस्नात्वा प्रातर्भोजनं न कर्त्तव्यं । प्रातःशब्दो दिवाव-
चनः । उक्तमप्युपस्पर्शनं पुनरुच्यते,—अनुपस्पृश्य प्रातर्भोजने दो-
षातिशयप्रज्ञापनार्थमुपस्पर्शस्यावश्यकत्वोपदेशार्थञ्च ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

सायमुपस्पृश्याभोजनमासमिदाधानात् ॥ १० ॥

उपसृश्य स्नात्वा आ समिदाधानात् समिदाधानपर्यन्तं सायमभो-
जनं कर्त्तव्यम् । सायंशब्दो रात्रिपरः ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

कृष्णवस्त्रः ॥ ११ ॥

कृष्णं मेचकं वस्त्रं यस्य सोऽयं कृष्णवस्त्रः , भवेत्—इति सूत्र-
शेषः ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

कृष्णभक्षः ॥ १२ ॥

भवेत् । केनाप्युपायेन ॥ १२

आचार्याधीनः ॥ १३ ॥

भवेत् । उक्तमपि पुनरुच्यते , अतिशयेनाचार्याधीनत्वप्रज्ञापनार्थम् । कथन्नाम ? व्रतकर्म्माप्याचार्याविरोधेनैव कर्त्तव्यम् , मातृ-
पितृशुश्रूषाऽप्याचार्यानिष्ठेन न कर्त्तव्या—इति । तथाच मनुः ।

“न चानिच्छतो गुरुणा स्वान् गुरुनभिवादयेत्” ।

इति । अथवा । अधर्म्मचरणादन्यत्राचार्याधीनत्वं पूर्वमुक्तम् , इह
पुनरधर्म्मसंयुक्तस्याप्याचार्यादेशस्य परिपालनमनुशिष्यते—इति न
किञ्चिदनुचितम् । आचार्येनानिच्छतो ब्रह्मचारी स्वान् गुरुन्
नाभिवादयेत्—इत्यपि पूर्वेष्वैव गतार्थमिति बोद्धव्यम् । अतएव
मनुना गुरौ वसतो ब्रह्मचारिणः सामान्यत एव तदभिहितम्
॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अपन्यदायी ॥ १४ ॥

पन्यानां दातुं शीलमस्येति पन्यदायी स न भवतीत्यपन्यदायी
भवेत् । येषामपि ,—

“चक्रिणो दशमीस्थस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः ।

स्नातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देयो वरस्य च” ।

इत्येवमादिभृत्यन्तरेषु पथोदानमुपदिष्टं , तेषामपि पत्न्या न देयः—इत्यर्थः ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

तपस्वी ॥ १५ ॥

भवेत् । व्रतस्यापि तपस्वात् पुनरुपादानं व्रतव्यतिरिक्तमन्यदप्यु-
पवासादिकन्तपः कुर्यादित्येवमर्थम् । अथवा ।

“तपोविशेषैर्विविधैर्व्रतैश्च विधिदेशितैः” ।

इति मनुना व्रततपसोर्भेदेनोपन्यासात् अन्यथा व्याख्यास्यामः ।
तपस्वी—चान्द्रायणादितपोविशेषवान् , इन्द्रियसंयमादिरूपतपो-
विशेषवान् वा भवेत्—इति । यद्यप्येतदपि,—

“सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तपोवृद्धार्थमात्मनः” ।

इति मनुना , “स्वयमिन्द्रियमोचनम्”—इत्याचार्य्येण च गुरौ-
वसतो ब्रह्मचारिणः सामान्यतोऽभिहितम् , तथाप्यत्र पुनरुपादानं
व्यतिरेके दोषातिशयार्थं व्रतवैगुण्यार्थं वा ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

तिष्ठेद्दिवा ॥ १६ ॥

दिवा अहनि , तिष्ठेत् स्थाणुवदूर्ध्वं भवेत् नोपविशेत् न च पर्य्य-
टेत्—अन्यत्र सन्न्योपासनादेर्भिन्नाचर्यातश्च ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

आसीत नक्तम् ॥ १७ ॥

नक्तं रात्रौ , आसीत उपविशेत् न शयीत न वा तिष्ठेत् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

वर्षति च नोपसर्पेच्छन्नम् ॥ १८ ॥

वर्षति पर्जन्ये, कृन्नं मनुष्यैराच्छादितं गृहादिकमित्येतत् । नोप-
सर्पेत् न गच्छेत् न प्रविशेदिति यावत् । कियन्तं कालम् ?
यावन्न वर्षोपशमः । कुतः ? वर्षति,—इति वर्त्तमानवदुपदेशात् ।
सप्तमीनिर्देशाच्च । गृहाद्युपसर्पणप्रतिषेधात् वृक्षमूलमुपसर्पती-
ऽपि न दोषः—इति वर्णयन्ति । चशब्दाद्वर्षणसम्भावनायामपि
गृहोपसर्पणं निषिध्यते । अथवा । चशब्दादाति च वायौ
नोपसर्पेच्छन्नमिति बोद्धव्यम् । गृहावस्थितस्तु वर्षत्यपि न
निष्क्रामेत् । कस्मात् ? नोपसर्पेदितिकरणात् । वह्निरवस्थितस्य
खल्वेतत् सम्भवति । न च गृहान्निष्क्रमे प्रमाणं पश्यामः । अन्ये
पुनरध्याहाररसिका व्याचक्षते,—वर्षति निष्क्रामेत्, न पुनः
प्रविशेत्—इति ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

वर्षन्तं ब्रूयादापः शक्कर्यं इति ॥ १९ ॥

ऋतावनृतौ वा अहनि रात्रौ वा यस्मिन् कस्मिंश्चित् काले वर्षन्तं
पर्जन्यं ब्रूयात्—आपः शक्कर्यं इति मन्त्रम् । सोऽयं वर्षस्य
प्रारम्भे सकृदेव मन्त्रपाठः स्यात् । तावतैव शास्त्रार्थस्य कृतत्वात् ।
न तु सन्ततवर्षे पौनःपुन्येन मन्त्रावृत्तिः । प्रमाणाभावात् ।
उत्तरमन्त्रद्वयपाठोऽप्यनेनैव व्याख्यातः ।

आह । वर्षन्तमिति वर्त्तमानवदुपदेशात् यावद्वर्षं पौनःपुन्येन
मन्त्रपाठोऽवगम्यते । अन्यथा 'वर्षति च नोपसर्पेच्छन्नम्'—इत्यय-

मपि निषेधोवर्षप्रारम्भ एव स्यात् परतस्तु च्छत्रोपसर्पणेऽपि न
 दोषः स्यात्—इति । उच्यते । नैतदेवम् । वर्त्तमानवदुपदे-
 शेऽपि “तिष्ठन्तं पशुं प्रयजति”—इत्यादिवदत्रापि सकृदेवानु-
 ष्ठानं वर्णयितुमुचितम् । ‘सकृत् कृते कृतः शास्त्रार्थः’—इति
 न्यायात् । अन्यथा तिष्ठन्तमिति वर्त्तमानोपदेशात् प्रयाजस्या
 वृत्तिः स्यात् । ‘वर्षति च नोपसर्पेच्छ्वम्’—इत्यत्र सममीनिदेशा-
 त्तस्य निषेधरूपत्वाच्च यावत्कालभावित्वम् । कलञ्चाधिकरण-
 न्यायात् । तस्माद् यथोक्तएवार्थः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

विद्योतमानं ब्रूयादेव् रूपाः खलु शक्य्यो भवन्तीति

॥ २० ॥

ऋज्वर्यम् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

स्तनयन्तं ब्रूयान्मह्यमहान् घोष इति ॥ २१ ॥

स्तनयन्तं गर्जन्तम् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

न स्रवन्तीमतिक्रामेदनुपस्पृशन् ॥ २२ ॥

स्रवन्तीं निम्नगामनुपस्पृशन् स्नानमकुर्वन् । वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्त-
 मानवदुपदेशः । नातिक्रामेत् । स्रवन्तीमतिक्रमिष्यन् स्नात्वाऽति-
 क्रामेदित्यर्थः । तथाच स्मरणम् ।

“असन्तर्प्य पितॄन् देवान् नदीपारन्तु न व्रजेत्” ।

इति । तदनेन स्नानमप्यर्थात् सिद्ध्यति । यच्च, “स्नात्वा न च
 नदीं तरेत्”—इति वचनान्तरम्, तदस्मच्छास्त्रिथ्यतिरिक्तविषयम् ।

अथवा । प्रमाणस्योभयथा दर्शनात् वर्तमानसामौष्यमप्युभयथैव
व्याख्येयम् । सोऽयं विकल्पः ,—स्नात्वा वा स्त्रवन्तीमतिक्रामेत् ,
अतिक्रम्य वैनां तत्रैव स्नायात्—इति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

न नावमारोहेत् ॥ २३ ॥

ऋज्वथं सूत्रम् ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

प्राणसंशये तूपस्पृश्यारोहेत् ॥ २४ ॥

नावारोहणमकुर्व्वेत्तथैव व्याघ्रादिभिः प्राणसंशये,—नावारोहणम-
न्तरेण स्त्रवन्त्यतिक्रमे प्राणसंशये सम्भाव्यमाने वा,—उपस्पृश्य स्नात्वा
नावमारोहेत् । तु—इत्यनर्थको निपातः ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

तथा प्रत्यवरुह्य ॥ २५ ॥

प्रत्यवरुह्य नावोऽवतीर्थ्य , तथैव उपस्पृशेत् स्नायादित्यर्थः ॥ ० ॥
२५ ॥ ० ॥

कस्मात् पुनः कारणात् त्रिषवणोपस्पर्शादयो बाहुल्येनोदकाश्रया-
एव धर्मा महानाम्नि कत्रते विधीयन्ते ? उच्यते ।

उदकसाधवो हि महानाम्ना इति ॥ २६ ॥

हिशब्दो यस्मादर्थः । इतिः प्राकाशे । उदकं साधु अधीनं
यासाम्, उदकेषु विषये साधवः कुशला हिता वा यास्ताः खल्विमा-
उदकसाधव उदकदानत्रयः कथ्यन्ते । यस्मान्महानाम्ना उदकसाधव-
इति प्रसिद्धं , तस्मात्तदीयव्रते बाहुल्येनोदकाश्रयाणां धर्माणां
विधानं युक्तमित्यभिप्रायः ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

यस्मादुदकसाधवो महानान्द्रास्तस्मात्तदीयव्रतमाचरतः फलमपि
तदनुरूपमेव भवति,—इत्याह,—

एवं खलु चरतः कामवर्षी पञ्चर्जन्यो भवति ॥ २७ ॥

खल्वित्यनर्थको निपातः । एवमुक्तप्रकारेण व्रतं चरतः, पञ्चर्जन्यः
इन्द्रः, कामवर्षी भवति । काम्यन्ते—इति कामाः, तान् वर्षितुं
शीलं यस्य स खल्वयं कामवर्षी भण्यते । यत् किञ्चिदसौ कामयते
तत्तत् सर्वमिन्द्रो वर्षति सम्पादयतीत्यर्थः । अथवा । पञ्चर्जन्यशब्दो-
मेघवचनः । यत्र यत्र यदा यदा वा असौ वर्षं कामयते, तत्र तत्र
तदा तदा मेघो वर्षति—इति वाक्यार्थः ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

अथेदानीं नियमबाहुल्यात् दुरनुष्ठेयत्वं व्रतस्य मन्यमानः परम-
दयालुः खल्वाचार्यः केषुचिद्वर्णनियममुपदिशति,—

अनियमो वा कृष्णस्थानासनपद्मभक्षेण ॥ २८ ॥

कृष्णवस्त्रं, दिवा ऊर्ध्वावस्थानं, रात्रौ आसनमुपवेशनम्, पथोऽ-
प्रदानं, कृष्णभक्षम्—इत्येतेषु अनियमो नियमाभावो वा ।
विकल्पेनामीषामनुष्ठानमित्यर्थः ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

अधुना महानान्द्रीनां श्रावणकालमुपदिदिक्षुरिदमाह,—

तृतीये चरिते स्तोत्रीयामनुगापयेत् ॥ २९ ॥

तृतीये व्रतभागे चरिते,—व्रतस्य तृतीये भागे चीर्णं सतीत्यर्थः ।
स्तोत्रीयामेकामनुगापयेत् ब्रह्मचारिणे श्रावयेदाचार्यः ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

एवमितरे स्तोत्रीये ॥ ३० ॥

एवमनेन प्रकारेण इतरे अपरे अपि हे स्तोत्रीये अनुगापये-
दित्यनुवर्त्तते । तथाच व्रतस्य एकस्मिन् तृतीयभागे चौर्णे एकाम्,
अपरस्मिन् तृतीयभागे चौर्णे अपराम्, अन्यस्मिन् तृतीयभागे
चौर्णे चान्यां स्तोत्रीयामनुगापयेदित्यर्थः ॥०॥ ३० ॥०॥

सर्वावाऽन्ते सर्वस्य ॥ ३१ ॥

सर्वस्य व्रतस्यान्ते वा सर्वाः स्तोत्रीयाः युगपदेवानुगापयेत्
॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

अनुगापनस्य कालमभिधाय प्रकारमाह,—

उपोषिताय संमीलितायानुगापयेत् ॥ ३२ ॥

‘वाग्यतो न भुञ्जीत त्विरात्रमहोरात्रौ वा’—इति वक्ष्यमाणेन
विधिना उपोषिताय कृतोपवासाय, संमीलिताय परिणहात्ताय
ब्रह्मचारिणे अनुगापयेत् ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

कथं पुनर्ब्रह्मचारिणोऽक्ष्णोः परिणहनं कर्त्तव्यम् ? तदुच्यते ।

कंसमपां पूरयित्वा सर्व्वैषधीः कृत्वा हस्ताव-
वधाय प्रदक्षिणमाचार्य्योऽहतेन वसनेन परिणक्ष्येत्
॥ ३३ ॥

कंसं कांश्चभाजनं अपां पूरयित्वा, अङ्गिर्ब्रह्मयित्वा, सर्व्वैषधीः
कृत्वा सर्व्वथ ता ओषधयश्च ताः सर्व्वैषधीः,—

“ब्रीहयः शालयो मुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः ।

यवाद्यौषधयः सप्त विपदोन्नन्ति धारिताः” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणाः ब्रीह्यादीः सप्त, कृत्वा,
—उपस्थितत्वात् कंसस्थितास्त्रेवाप्सु स्थापयित्वा, तास्त्रेव सर्वौ-
षधिमिश्रास्त्रप्सु हस्तावधाय ब्रह्मचारिणो हस्तौ निमज्ज्य, प्रद-
क्षिणं यथा भवति तथा अहतेन वसनेन ब्रह्मचारिणोऽक्षिणी
आचार्यः परिणद्धोत् परिवष्टयेत् । एवन्तावत् निमग्नहस्तः परि-
णद्धाक्षौ वाग्यतो ब्रह्मचारी अरण्ये त्रिरात्रमहोरात्रं वा उपव-
सेत् । तत उपोषिताय वाग्यताय तथैव निमग्नहस्ताय परिणद्धा-
क्षाय ब्रह्मचारिणे अरण्य एवाचार्योऽनुगापयेत् । अयन्तावदेकः
पक्षः ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

अथच्चापरः पक्षः,—

परिणहनान्ते वाऽनुगापयेत् ॥ ३४ ॥

परिणहनस्यान्ते अवसाने तदनन्तरमित्येतत् । पूर्वत्राप्येतदविशेषात्
परिणहनान्त एवेति व्याख्येयम् । तदानीमेव वा अनुगापयेत् ।
एतस्मिन्नपि पक्षे वाग्यताय निमग्नहस्ताय परिणद्धाक्षाय अरण्य-
एवानुगापनं भवति, किन्तु अनुपोषिताय,—इत्येतावानेव वि-
शेषः । ततश्चात्र पक्षे अनुगापनात् पश्चादुपोषणं प्रत्येतव्यम् ।
हस्तोन्मज्जनोत्थानचक्रमणानि तु स्नानसन्ध्योपासनमूत्रपुरीषकरण-
मन्तरेण न कर्त्तव्यानि । परिणहनस्रंससु तत्रापि न कर्त्तव्य-
एव । तथा चोक्तम् ।

“न हस्तोन्मज्जनोत्थाने कार्ये स्नानादिकं विना ।

अक्षिसन्नहनत्यागस्तत्रापि न भवेत् क्वचित्” ।

इति ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

यदि उपोषितायानुगापनं यदि वा अनुपोषिताय, उभयथाऽप्युप-
वासोऽस्त्येव । अतस्तद्विधिमाह,—

परिणद्धो वाग्यतो न भुञ्जीत त्रिरात्रमहोरात्रौ वा

॥ ३५ ॥

तथैव निमग्नहस्तः परिणद्धाक्षौ वाग्यतो ब्रह्मचारी अरण्ये नि-
वसन् त्रिरात्रं—त्रीण्यहोरात्राणि न भुञ्जीत । त्रिरात्राशक्तौ
अहोरात्रौ वा न भुञ्जीत । अहश्च रात्रिश्च अहोरात्रौ—अहो-
रात्रमित्यर्थः । अथवा । उपोषितायानुगापनपक्षे अनुगापनात्
पूर्वमुपवासः,—‘उपोषिताय संमीलितायानुगापयेत्’—इत्यनेनैव-
प्राप्तः । तस्मादनुपोषितायानुगापनपक्षे एवानुगापनात् परमु-
पवासविधायकमेतत् सूत्रं वर्णनीयम् । अस्यामपि वर्णनायां
प्राक्तनोऽप्युपवासः त्रिरात्रमहोरात्रं वा बोद्धव्यः । कस्मात् ?
अस्मादेव दर्शनात् । अरण्ये निवसन्—इति कुतो व्याख्यायते ?
उत्तरसूत्रानुसारात् ॥ ० ॥ ३५ ॥ ० ॥

यदि व्याघ्रादिभयादरण्ये त्रिरात्रमहोरात्रं वा निवस्तुं न शक्यते,
तदा किं कर्तव्यम् ? उच्यते ।

अपिवाऽरण्ये तिष्ठेदाऽस्तमयात् ॥ ३६ ॥

अपिवा अथवा , आस्तमयात् आ अस्तमयात्—अस्तमयपर्यन्त-
मित्येतत् । तावन्तं कालमरण्ये तिष्ठेत् रात्रौ तु ग्राम एव
॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

श्वोभूतेऽरण्येऽग्निमुपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वाऽधै-
नमवेक्षयेत् ॥ ३७ ॥

श्वः अनागतदिने भूते, प्रभाते जाते,—इत्यर्थः । अरण्ये अग्निमुप-
समाधाय,—इत्युक्तार्थम् । प्रकृतत्वादरण्ये प्राप्ते पुनररण्यग्रहणं ग्राम-
निवासपक्षेऽप्यरण्यं गत्वैवेतत् कर्म कर्तव्यमित्येवमर्थम् । व्याहृतिभि-
र्हुत्वा , द्रव्यानादेशादाज्येन,—इत्यर्थः । हुत्वा,—इत्यवचने अना-
देशात् पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च होमः प्राप्नोति, अतो हुत्वा—इत्युक्तम् ।
व्याहृतिभिरितिवचनं क्रमार्थम् । कथन्नम ? व्याहृतिभिर्हुत्वेव
एनमवेक्षयेत् , न तु तन्त्रसमापनमपि कृत्वा,—इति । एवमेके ।
व्याहृतिभिरितिवचनं परिसंख्यानार्थम् । तेन क्षिप्रहोमः स्यात् ।
एवमपरे । अथ शब्दः पूर्वप्रकृतार्थः । होमानन्तरमथ पूर्वप्रकृतमेनं
ब्रह्मचारिणं अवेक्षयेदाचार्यः । अथशब्द आनन्तर्यार्थोवा । तद-
यमर्थः । व्याहृतिभिर्हुत्वा अथ अक्षिपरिणहनमोचनानन्तरमेन-
मवेक्षयेत्—इति ॥ ० ॥ ३७ ॥ ० ॥

किमवेक्षयेत् ? तदाह,—

अग्निमाज्यमादित्यं ब्रह्माणमनड्वाहमन्नमपो-
दधीति ॥ ३८ ॥

इत्येतान्यवेक्षयेत् । अग्न्यादयः प्रसिद्धाः । ब्रह्माणं विप्रम् । ब्राह्म-
णमिति पाठे व्यक्त एवार्थः । असमासकरणात् पृथक् पृथग्वेक्षणम्
॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥

किन्तु णीमवेक्षयेत् ? न । कथन्तर्हि ?—

स्वरभिव्यस्यं ज्योतिरभिव्यस्यमिति ॥ ३९ ॥

स्वरभिव्यस्यमित्यनेन मन्त्रेण । मनसैव मन्त्रपाठो बोद्धव्यः । कुतः ?
परतोऽस्य वाग्विसर्गसूत्रणादिदानीमपि वाग्यतत्वावगतेः । प्रति-
दर्शनं मन्त्रावृत्तिर्याख्याता ॥ ० ॥ ३९ ॥ ० ॥

किं सकृदवेक्षयेत् ? न । किन्तर्हि ?—

एवं त्रिः सर्वाणि ॥ ४० ॥

एवमनेन प्रकारेण प्रत्येकेनेत्यर्थः । सर्वाणि अग्न्यादीनि त्रिरवे-
क्षयेत् । प्रथमेन सहैव त्रित्वं बोद्धव्यम् । सर्वाणि—इत्येतावति कृते
मिलितानामग्न्यादीनामवेक्षणमप्याशङ्कित कश्चिदित्येवं शब्दनिर्देशः
क्रियते । अथैवं, सर्वाणि—इति शक्यमवक्तुम्, एवमित्येतावतैव
गतार्थत्वात् । उच्यते । एवं त्रिः—इत्येतावति कृते सन्निहित-
तरस्य मन्त्रस्यैवैवमा परामर्शाच्च मन्त्रस्यैव त्रिः पाठोऽवेक्षणन्तु सकृ-
देव, —इत्यपि भवत्याशङ्का कदाचित् कस्यचिदिति तां निर-
सितुं सर्वाणीत्याह । सर्वाणीत्यनेनाग्न्यादीनामवगमात् प्रत्यासत्त्या
तदन्विताया एवावेक्षणक्रियाया वाराभिधानं त्रिरित्यनेन स्यात्,
न मन्त्रपाठक्रियायाः ॥ ० ॥ ४० ॥ ० ॥

शान्तिं कृत्वा गुरुमभिवादयते ॥ ४१ ॥

शान्तिं कृत्वा,—इति सिद्धमपि पुनरुच्यते क्रमार्थम् । तेन वाम-
देव्यगानान्तमिदानीमाचार्यः कुर्यात् । तदनन्तरं ब्रह्मचारी गुरु-
मभिवादयते । आख्यातः ज्ञाप्रत्ययार्थः पूर्वापरीभावमात्रम् ।
अथवा । ब्रह्मचारी स्वयमेव शान्तिं कृत्वा गुरुमभिवादयते ।
येयं शान्तिव्रतापवर्गविहिता । अतएवानन्तरं दक्षिणामृतण-
मुपपद्यते । श्यालोपाकादयश्च व्रतान्तकर्त्तव्या एव । अन्यैव वा
शान्तिरिह विधीयते,—इति न किञ्चिदनुचितम् ॥ ० ॥ ४१ ॥ ० ॥
योऽयं गुरोरभिवादः,—

सोऽस्य वाग्विसर्गः ॥ ४२ ॥

अस्य ब्रह्मचारिणः परिणहनात् प्रभृति वाग्यतस्यासीनस्य ॥ ० ॥
४२ ॥ ० ॥

अनड्वान् कंसो वासो वर इति दक्षिणाः ॥ ४३ ॥

अनड्वान् बलीवर्धः । कंसः कांस्यभाजनम् । एतच्चानडुत्सवि-
धावुक्तत्वात्तन्मूल्यरूपमिच्छन्ति । वासो वसनम् । इदमपि पूर्ववत् ।
वरो गौः । तथा चोक्तम् ।

“गौर्विशिष्टतमा विप्रैर्व्वेदेश्वपि निगद्यते ।

न ततोऽन्यद्वरं यस्मात्तस्माद्गौर्व्वर उच्यते” ।

इति । इत्येता महाभान्त्रिकव्रते आचार्यस्य दक्षिणा भवन्ति
॥ ० ॥ ४३ ॥ ० ॥

तिस्र एव स्तोत्रीयाः, दक्षिणाद्येमाञ्चतस्र उपदिश्यन्ते । का
पुनरत्र गतिः ? उच्यते ।

प्रथमे विकल्पः ॥ ४४ ॥

प्रथमे द्रव्यद्वये विकल्पो बोद्धव्यः । तस्मात् प्रथमायां स्तोत्रीयायां
श्रुतायामनङ्गान् कंसो वा दक्षिणा, द्वितीयायां वासः, तृतीयायां
वरः—इति । सेयं गतिः ॥ ० ॥ ४४ ॥ ० ॥

आच्छादयेद्गुरुमित्येके ॥ ४५ ॥

महाभान्त्रिकव्रतदक्षिणाप्रस्तावात् प्रासङ्गिकमिदमुच्यते । येषां व्रता-
नां व्रातिकौपनिषदिकादित्यानामन्ते दक्षिणा न सूचिता, तेषु गुरु-
माच्छादयेत् प्रीणयेत् । यावता वस्तुना गुरुः प्रीयते, तावदल्प-
मपि किञ्चित् दक्षिणा भवति—इत्येके आचार्या मन्थन्ते । एक-
ग्रहणम्, ‘तत् प्रमाणं वादरायणस्य’ इति वत् एकानाचार्यान्
पूजयितुं नात्मीयं मतं पर्युदसितुम् । तदिदमेकीयं मतमाचार्य
स्याप्यनुमतं बोद्धव्यम् । तथा चोक्तम् ।

“येषां व्रतानानन्तेषु दक्षिणा नाभिधीयते ।

वरस्तत्र भवेद्दानमपि वाऽऽच्छादयेद्गुरुम्” ।

इति । अस्मादपि कारणात् उपनयनव्रतान्तेऽपि गौरेव दक्षिणा

वाच्या । अन्ये तु,—महानाम्निकव्रत एव यथोक्तदक्षिणाया अलामे
सूत्रमिदं योजयन्ति ॥ ० ॥ ४५ ॥ ० ॥

प्रासङ्गिकमभिधाय महानाम्निकव्रतशेषमेवानुसरति,—

ऐन्द्रः स्थालीपाकस्तस्य जुहुयाद्वत्साम यजामहे—
इत्येतयच्चा सदसस्पतिमहुतमिति वोभाभ्यां वा ॥ ४६ ॥

इन्द्रो देवता यस्य सोऽयमैन्द्रः, स्थालीपाकः । तस्य जुहुयादेका-
माहुतिमित्यर्थः । तस्येत्यवयववल्गुचक्षणा षष्ठी । तेन सर्वहुतत्वं न
कर्तव्यम् । केन मन्त्रेण जुहुयात् ? ऋचं साम यजामहे—इत्ये-
तया ऋचा । सदसस्पतिम्—इत्येतया वा । उभाभ्यां वा आभ्या-
सृग्भ्यां मिलिताभ्यामित्यर्थः ॥ ० ॥ ४६ ॥ ० ॥

तदिदमन्यत्राप्यतिदिशति,—

अनुप्रवचनीयेष्वेवम् ॥ ४७ ॥

अनु पश्चात् व्रतान्ते—इत्येतत् । प्रवचनं प्रकृतग्रन्थस्यावर्णं येषु व्रतेषु
क्रियते, तानि खल्विमान्यनुप्रवचनीयानि गोदानादीनि व्रतानि
भण्यन्ते । तेषु अनुप्रवचनीयेषु सर्वेष्वेव व्रतेषु, एवम्—अन्ते ऐन्द्रः
स्थालीपाकस्तस्य जुहुयादित्यतिदिश्यते । सर्व्वेति पराचीन-
मत्रापि संबध्यते । मध्यपठितस्य विशेषाभावात् । अनुप्रवचनीये-
ष्वितिकरणाच्च उपनयनव्रतान्ते न भवति ऐन्द्रः स्थालीपाकः ।
कुतः ? तस्य सहप्रवचनीयत्वात् । किन्तु तदन्ते सावित्रश्चर-
र्भवतीत्यवोचाम ॥ ० ॥ ४७ ॥ ० ॥

इदानीं सकलव्रतान्तमेवाधिकृत्य किञ्चिदुपदिशति,—

सर्वत्राचारिषं तदशकं तेनारात्समुपागामिति
मन्त्रविशेषः ॥ ४८ ॥

सर्वत्र सर्वेषु व्रतान्तेषु । इति,—अयं, मन्त्रविशेषः कर्त्तव्यः । कः पुनरसौ ? उच्यते । यत्र 'चरिष्यामि'—इति पदं , तत्र 'अचारिषम्'—इति पदं कर्त्तव्यम् । 'अचार्षम्'—इति पाठान्तरम् । एवं यत्र 'तच्छक्यम्'—इति पदं, तत्र 'तदशकम्'—इति , यत्र 'तेनर्ह्यासम्'—इतिपदं, तत्र 'तेनारात्सम्'—इति, यत्र 'उपैमि'—इति पदं, तत्र 'उपागाम्'—इति । सर्वत्र,—इति करणादुपनयनव्रतान्तेऽप्ययं विशेषः स्यात् । कुतः ? सर्वत्रग्रहणस्यैवमर्थत्वात् । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् । अनुप्रवचनीयेषु—इति खल्वनुवर्त्तत एव । तस्मात् सहावचनीयस्यापि संग्रहार्थं सर्वत्रग्रहणम् ।

स खल्वयं होमश्चरुहोमात् परतः स्विष्टकृद्धोमाच्च पूर्वं स्यात् । कस्मात् ? चरुहोमात् परतः सूत्रणात् । प्राक् स्विष्टकृत आवापः—इति वचनाच्च । द्रव्यानुपदेशादाज्यद्रव्यकथं स्यात् । यच्च,—ब्रह्मचारिणां जपमात्रं न होमो वचनाभावात् स्वाहान्तानामपि होमदैवत—इत्यादीनां होमादर्शनात्—इति सरलावर्णनम् । तदसङ्गतम् । जपेऽपि वचनाभावस्याविशिष्टात् । 'अग्ने व्रतपते इति हुत्वा'—इति पूर्वत्र होमकरणतया सूत्रितानां मन्त्राणां अचारिषमित्यादिपदोद्देशमात्रसूत्रेण होमस्यावगतेऽर्थः । व्रतारम्भे होमवत् व्रतसमाप्तावपि होमस्य वर्णयितुमुचितत्वाच्च । एवञ्च, समावर्त्तनमध्ये एतद्दोमाभिधानं भवदेवस्यासङ्गतम् । कुतः ? व्रतान्त-

विहितत्वादस्य । कर्मान्तरत्वाच्च समावर्त्तनस्य । व्रतश्चरिषामी-
त्यादेर्व्रतारम्भकत्ववत् व्रतमचारिषमित्यादेरपि व्रतसमापकतया
तस्यैवान्तताया वक्तुमुचितत्वाच्च ॥ ० ॥ ४८ ॥ ० ॥

आग्नेयेऽज ऐन्द्रे मेषो गौः पावमाने पर्वदक्षिणाः

॥ ४९ ॥

आग्नेये देवपर्वणि श्राविते अजो दक्षिणा आचार्यस्य । ऐन्द्रे देव-
पर्वणि श्राविते मेषः । पावमाने देवपर्वणि श्राविते गौः । एव-
मेताः पर्वदक्षिणाः,—पर्वणामध्ययनार्थं दक्षिणाः पर्वदक्षिणाः
ज्ञेयाः । सामर्थ्याद्गोदानव्रतान्ते एतादक्षिणा भवन्ति । अथ
सुखावबोधार्थं कर्मक्रमः प्रदर्श्यते । उपनयनव्रतान्ते सावित्र-
श्चरुः । चरुहोमात् परतः स्विष्टकृतश्च प्राक् अग्ने व्रतपते व्रतमचा-
रिषमित्यादिविशेषमुक्त्वा पञ्चभिर्मन्त्रैराज्येन होमः । कर्मसमाप्तौ
गौर्दक्षिणा । नान्दीमुखश्राद्धम् । केशान्तकरणम् । गोदानार्थं पुन-
रुपनयनम् । व्रतान्ते आग्नेयैन्द्रपावमानानां देवपर्वणां समस्तानां
साम्नाञ्चाश्रावणम् । ऐन्द्रश्चरुः । तस्य च यथोक्तरीत्या होमः । अत्रापि
प्राक् स्विष्टकृतः, अग्ने व्रतपते व्रतमचारिषमित्यादि पूर्ववहोमः ।
कर्मन्ते अजगोमेषदक्षिणादानम् । पुनर्नान्दीमुखश्राद्धम् । व्राति-
कार्यं पुनरुपनयनम् । उत्तरोत्तरव्रतचर्याकाले पूर्वपूर्वव्रतान्त-
श्रावितस्याध्ययनम् । एवं सर्वेषु व्रतेषु द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ ४९ ॥ ० ॥
अवसिता प्रासङ्गिकीकथा । महानाम्निकव्रतशेषमेवेदानीमनु-
वर्त्तामहे,—

प्रत्येत्याचार्यं सपरिषत्कं भोजयेत् ॥ ५० ॥

प्रत्येत्य अरण्यात् प्रत्यागत्य, आचार्यं भोजयेत् । मिमेकाकिनमेव ?
न । सपरिषत्कम् । सह परिषदा वर्त्तते—इति सपरिषत्कस्तम्—
शिष्यवर्गसहितमित्यर्थः । सपरिषत्कमिति पाठेऽपि तद्यैवार्थः ॥ ५० ॥

सब्रह्मचारिणश्चोपसमेतान् ॥ ५१ ॥

समानं तुल्यं ब्रह्मचर्यं ब्रह्मणो वेदस्याध्ययनार्थं व्रताचरणं येषां, त-
द्वमे सब्रह्मचारिणः स्वशास्त्रिनो भण्यन्ते । अथवा । समानं तुल्य-
कालं ब्रह्मचर्यं येषां ते खल्विमे सब्रह्मचारिणो भिन्नशास्त्रिनोऽ-
प्युच्यन्ते । तांश्च उप समीपे समेतान् भोजयेत् । यत्र स्वयं ब्रह्म-
चर्यमाचरति तत्समीपे भिन्नगुरवोऽपि ये ब्रह्मचारिणः समेताः स्युः,
तानपि भोजयेदित्यर्थः । उपसमेतानितिकरणात् भिन्नगुरवोऽपि
लभ्यन्ते ॥ ० ॥ ५१ ॥ ० ॥

ज्येष्ठसाम्नो महानास्त्रिकेनेवानुगापनकल्पो व्या-
ख्यातः ॥ ५२ ॥

ज्येष्ठसाम्नोऽनुगापनकल्पोऽनुगापनविधिर्महानास्त्रिकेनेवानुगापन-
विधिना व्याख्यातः,—इति पूर्वोक्तं सर्व्वमतिदिश्यते । ननु त्रीणि
तावत् ज्येष्ठसामानि पठ्यन्ते, तत् कथमत्र ज्येष्ठसाम्नः—इत्येक-
वचनम् ? उच्यते । जाल्याश्रयणात् त्रयाणामपि ज्येष्ठसाम्ना-
मेकस्यामृचि गीतत्वाभिप्रायाद्वा एकवचनम्—इति न दोषः
॥ ० ॥ ५२ ॥ ० ॥

तच्चैतानि नित्यव्रतानि भवन्ति ॥ ५३ ॥

तत्र ज्येष्ठसाम्नि विषये एतानि वक्ष्यमाणानि नित्यव्रतानि याव-
ज्जीवनमनुपालनीयानि व्रतानि भवन्ति । न तु यावद्व्रतमेव ।
कुतः ? नित्यशब्दस्यैवमर्थ्यात् । अन्यथा , व्रतानि भवन्ति—इत्ये-
तावति कृतेऽपि व्रतान्तरसूत्रितानामिवामीषामपि यावद्व्रतमनु-
पालनं स्यादेवेति नित्यपदमनर्थकं स्यात् । समावर्तनोत्तर-
भाविनः शूद्रोपयमस्य निषेधाच्च । नित्यधर्माः—इत्युक्त्वा नित्य-
व्रतानि,—इतिकरणाच्चैवमवगन्तव्यम् । यत्र हि यावद्व्रतमनु-
ष्ठेयत्वमभिप्रेयते, तत्र नित्यधर्माः—इति क्रियते । यथा नोदा-
नादौ ॥ ० ॥ ५३ ॥ ० ॥

न शूद्रामुपेयात् ॥ ५४ ॥

शूद्रां नोदहेत् । 'चेतस्रो ब्राह्मणस्य भार्या भवन्ति तिस्रो हे
चैका चेतरेषाम्'—इति शूद्रोपयमस्यापि प्राप्तत्वात् प्रतिषिध्यते
॥ ० ॥ ५४ ॥ ० ॥

न पक्षिमांसं भुञ्जीत ॥ ५५ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ ५५ ॥ ० ॥

एकधान्यमेकदेशमेकवस्त्रञ्च वर्जयेत् ॥ ५६ ॥

एकञ्च तत् धान्यञ्चेति एकधान्यं वर्जयेत् । यस्मिन् देशे यानि धान्यानि भवन्ति तत्र तेषां मध्यादेकं वर्जयेत्,—कदाचिदपि न भुञ्जीत । एकदेशं वर्जयेत् । गन्तव्यदेशानां मध्यादेकदेशं वर्जयेत्,—कार्यार्थमपि न गच्छेत् । एकवस्त्रञ्च वर्जयेत् । कार्पासशाणकौशियादीनां मध्यादेकं वस्त्रं वर्जयेत्,—न जातुचिदपि परिदध्यात् ।

एवं वा—

एकधान्यं वर्जयेत्,—एकमेव धान्यं सर्वदा न भक्षयेत् । एकदेशं वर्जयेत्,—न यावज्जीवमेकस्मिन्नेव देशे निवसेत् । एकवस्त्रमेकवस्त्रत्वनित्यर्थः । धर्मप्रधानो निर्देशः । तदपि वर्जयेत् । कथन्नाम ? येष्वपि प्रेतस्नानप्रेतोदकदानादिषु एकवस्त्रत्वं स्मृत्यन्तरेषूपदिष्टं, तेष्वप्येकवस्त्रत्वं—वर्जयेत्,—एकवासा न भवेदित्येतत् । अन्ये तु वर्णयन्ति,—‘अधरीयोत्तरीयमेदात् प्राप्तयोर्द्वयोर्वाससोरेकं वासः प्रेतोदकदानादिकालेषु वर्जयेत्,—तदानीमेकवासा भवेदित्यर्थः’—इति । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? यस्मादेवं खल्वन्येषां प्रेतोदकदानादिष्वेकवस्त्रत्वं न स्यात् । इत्थं च । न च प्रेतोदकदानादिकालेषु—इत्यस्यां वर्णनायां प्रमाणमस्ति । तस्मादस्मदुक्तैव व्याख्या ॥ ० ॥ ५६ ॥ ० ॥

उद्धृताभिरङ्गिरुपस्पृशेत् ॥ ५७ ॥

जलाशयादुद्धृताभिरङ्गिरुपस्पृशेदाचामेत् । यद्वा । कृतमूत्रपुरीषस्य मलदिग्भाङ्गस्य वा यच्छौचं तदिहोपस्पृशः । तदुद्धृताभिरङ्गिः

कुर्व्यान्नाशयस्वाभिः । स्नानमेव कस्मान्न व्याख्यायते । उच्यते ।
 एवं किल वर्णनायां पुण्यसलिलावगाहनमपि यावज्जीवनमस्य
 निषिद्धं स्यात् । तथाऽन्यत्रापि नित्यनैमित्तिकवह्निःस्नानमस्य
 न स्यात् । तच्चानिष्टम् । तस्माद् यथोक्त एवार्थः । सेयं पूर्वा-
 चार्याणां वर्णना न ज्यैष्ठसामिकव्रतचारिण्येवावतिष्ठते । सर्वत्रा-
 प्येतद्विशेषात् । तस्मात् , महानास्त्रिकव्रतचारिणां , येषामपि
 पत्न्या देवतयाऽनुशिष्यते तेषामपि पथोऽदानवत् , अग्निहोत्रिणां
 तीर्थानभिगमनवच्च ज्यैष्ठसामिकव्रतचारिणामुद्धृताभिरेवाग्निः स्नानं
 न त्ववगाहनमिति युक्तमुत्पश्यामः ॥ ० ॥ ५७ ॥ ० ॥

आदेशनात् प्रभृति न मृन्मयेऽग्नौ यात् ॥ ५८ ॥

प्राथमिकोपनयने यदिदमादेशनम्,—‘समिधमाधेह्यपोशान’—
 इत्यादिरूपं , तस्मादादेशनात् प्रभृति मृन्मये शरावादौ नाग्नौ-
 यात्,—ज्यैष्ठसामिकव्रतं करिष्यमाणः । अथवा । ज्यैष्ठसामिक-
 व्रतार्थं यदुपनयनं क्रियते , तत्र यदादेशनं ‘समिधमाधेहि’—
 इत्यादिकं , तस्मात् प्रभृति,—इत्यर्थः ॥ ० ॥ ५८ ॥ ० ॥

न पिबेत् ॥ ५९ ॥

आदेशनात् प्रभृति मृन्मये न पिबेत् । चशब्दो लुप्तवत् द्रष्टव्यः ।
 न च पिबेदिति ॥ ० ॥ ५९ ॥ ० ॥

श्रवणादित्येके ॥ ६० ॥

अथैठसामिकव्रततृतीयभागे चीर्णे, व्रतान्ते वा ब्रह्मचारिणे ज्येष्ठ-
साम्नां यत् श्रावणमाचार्येण क्रियते, तस्मात् श्रवणात् प्रभृति
न सृन्मयेऽग्रीयत् न च पिबेदित्येके आचार्या मन्यन्ते ॥ ० ॥
॥ ६० ॥ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
तृतीयप्रपाठकस्य द्वितीया खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके तृतीया खण्डिका ।

गोदानव्रतान्ते देवपर्वणां श्रावणविधानात् श्रावणादूर्ध्वमेवाध्ययने प्राप्ते वेदारम्भस्य कालो विधातव्यः । उपाकरणञ्च कृन्दसां वक्तव्यम् । कस्मात् ? एवं हि स्मरन्ति । ‘कृन्दांस्तुपाकृत्याधी-यीत’—इति । अतस्तद्विधानार्थमिदमाह,—

प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणम् ॥ १ ॥

प्रौष्ठपदी भाद्रपदः । तस्येयं पौर्णमासी प्रौष्ठपदी । तां प्रौष्ठ-पदीं प्रति । हस्तेन—इति, “नक्षत्रेण युक्तः कालः”—इत्यण् । “लुवविशेषे”—इति तस्य लुप् । “नक्षत्रे च लुपि”—इति सप्तम्यर्थे तृतीया । तेन हस्तयुक्ते काले—इत्यर्थः । स खल्वयं विकल्पः,—प्रौष्ठपदीं वा हस्तेन वा—इति । कस्मात् ? प्रौष्ठपद्यां हस्तस्या-सम्भवात् समुच्चयानुपपत्तेः । कथमसम्भवः ? पौर्णमास्यां सूर्या-चन्द्रमसोः परमविप्रकर्ष-नियमात् । तथा चोक्तम् । “यः परमो-विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी”—इति । हस्तयुक्तकालोऽपि भाद्रपदशुक्लपक्ष एव याज्ञः । कुतः ? उपस्थितत्वात् । अथवा । प्रौष्ठपदस्येयं तिथिः प्रौष्ठपदी तिथिसामान्यं भण्यते ।

न पुनर्भाद्रपदपूर्णिमैव । कस्मात् ? “प्रौष्ठपदशुक्लपक्षे हस्तेणा-
चार्यः शिष्यः प्राङ्मुखः उदङ्मुखो वा” — इत्यादिगृह्यपरिशिष्ट-
वचनात् । सोऽयमेकः कालो न कालद्वयम् । तदेतस्मिन् काले
उपाकरणम् । उपाक्रियते प्रारभ्यते वेदस्याध्ययनं येन कर्मणा
तदुपाकरणं नाम कर्मविशेषो वेदाध्ययनार्थं कर्त्तव्यम्—इति
सूत्रशेषः । उपाकरणं प्रकृत्यन्याध्ययनम्—इति केचित् ।

अत्र च प्रौष्ठपद्याम्—इति सप्तम्यां प्राप्तायां द्वितीयाकरणं
प्रतिशब्दाध्याहारार्थम् । तेन प्रति प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपाकरणम्—
इति सिध्यति । यद्येवं किमतः ? उत्सृष्टस्योत्सृष्टस्य छन्दसः
भाद्रपदशुक्लपक्षे प्रतिवर्षमुपाकरणं कर्त्तव्यम् । एतदतः । कथं
पुनरेतदवगम्यते,—यत् प्रतिशब्दमध्याह्न्य प्रतिवर्षमुपाकरणम्—
इति ? लिङ्गादित्याह । “अतः आपुनरुपाकरणाद्वेदं न व्याह-
रेयुः” — इति कर्मप्रदीपवचने खल्वापुनरुपाकरणादिति वचना-
दवगम्यते ;—पुनः पुनरिदमुपाकरणं कर्त्तव्यम्—इति । अध्या-
पयितुराचार्यस्याध्ययनं कुर्वताञ्च शिष्याणां खल्वस्यानोच्छास-
विच्छेदादिभिः प्रमादकृतैश्छन्दसां यातयामत्वं भवति । यात-
यामैश्च छन्दोभिः कृतमपि कर्म न यथोक्तं फलं जनयति ।
तत् खल्वेतत् यातयामत्वमुपाकरणोत्कर्गलक्षणेन कर्मणाऽप-
नुद्यते । अस्मादपि कारणात् प्रतिवर्षमेवेतत् कर्त्तव्यम् । तथा
चोक्तम् ।

‘अस्यानोच्छासविच्छेदघोषणाध्यापनादिकम् ।

।मादिकं श्रुतौ यत् स्यात् यातयामत्वकारि तत् ।

प्रत्यब्दं यदुपाकर्म्म सोत्सर्गं विधिवत् द्विजैः ।

क्रियते छन्दसां तेन पुनराप्यायनं भवेत् ।

अयातयामैश्छन्दोभिर्यत् कर्म्म क्रियते द्विजैः ।

क्रीडमानैरपि सदा तत्तेषां सिद्धिकारकम् ।

इति ॥ ० ॥ १

उपाकरणविधिविवक्षया इदमाह,—

व्याहृतिभिर्हुत्वा शिष्याणां सावित्रानुवचनं
यथोपनयने ॥ २ ॥

व्याहृतिभिर्हुत्वा सव्वेषामेव शिष्याणां सावित्रानुवचनमाचार्येण
कर्त्तव्यम् । यथोपनयने पक्षोऽर्च्यं ऋक्शस्तथैवानुवचनमत्रापि
कर्त्तव्यमित्यर्थः । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । हुत्वा—इत्येतावति-
कृतेऽपि विशेषानुपदेशात् व्याहृतिभिरेव होमो भविष्यति ।
तस्माद्व्याहृतिभिरिति वचनं कर्म्मक्रमार्थम् । कथञ्चाम् ? व्या-
हृतिभिर्हुत्वा अनन्तरं सावित्रानुवचनं कर्त्तव्यमिति । किमतो-
भवति ? एतदतो भवति,—व्याहृतिहोमादनुपदेशेवानुवचन-
मुपदिशन् अन्योऽपि होमो व्याहृतिहोमात् परतः स्यात्—
इति दर्शयति । व्याहृतिभिरित्यवचने हि व्याहृतिभिरेव होमः
स्यात् न पुनरन्योऽपि । तस्माद्व्याहृतिभिरिति वचनमादितो हो-
मान्तरव्योतनार्थम् । न चेदानीं तन्त्रसमापनाभावव्योतनार्थमेव
कुतो न स्यादिति वाच्यम् । आचार्येणैव परतः कर्म्मापवर्गस्य

सूत्रितत्वादिदानौ तन्त्रसमापनस्याप्रसक्तेः । कस्मात् पुनः कारणात्
 सूचितोऽयमन्यो होमो वेदारम्भात् परत एव न भवति ?
 उच्यते । वेदारम्भात् परमेव कर्मापवर्गस्य सूत्रणात्तदानीमन्यस्य
 होमस्याभिनिवेशस्यासम्भवात् । किञ्चित् पुरस्तात् किञ्चित् पर-
 स्ताद्वोतव्यमित्यर्द्धजरतीयस्यानुचितत्वाच्च । अत एव नियमार्थताऽपि
 वचनस्य नोच्यते । वाक्यभेदश्चैवमापद्येत । कुतः ? शिष्याणां
 सावित्रानुवचनं, तच्च व्याहृतिभिरेव हुत्वा—इत्यर्थभेदात् । अगत्या
 हि क्वचित्तथा । न चात्रागतिरस्ति । नियमे च गौरवमपि
 स्यात् । तस्माद् व्याहृतिहोमात् पुरस्तादेवान्यो होमः— इति
 सिद्धम् । कर्मप्रदीपवचनाच्चैवमेवाचार्यस्याभिप्रायोऽवधार्यते । तच्चो-
 दाहरिष्यामः ।

आह । कः पुनरयमन्यो होमो नाम ? छन्दःप्रभृत्याहुति-
 षष्टिरूपः,—इति ब्रूमः । कथम् ?—इति चेत् । उच्यते । संहि-
 तायां गायत्रीछन्दस्का या ऋचः पठ्यन्ते, तासामाद्यया ऋचा
 तावदेकामाहुतिं जुहुयात् । एवमुष्णिगनुष्टुब्बहतौपस्वित्रिष्टुब्-
 जगतीछन्दस्कानामपि ऋचामादिभूताभिरेकैकाभिः ऋग्भिरेकै-
 कामाहुतिं जुहुयात् । एवन्तावत् सप्त छन्दश्चाहुतयो भवन्ति ।
 अनर्थैव रीत्या अतिच्छन्दश्चाहुतयोऽपि समैव भवन्ति । समैव
 च विच्छन्दश्चाहुतयः । तत्रातिच्छन्दोविच्छन्दसामपि च्छन्दोभे-
 दत्वात् मिलित्वा एकविंशतिरेव छन्दश्चाहुतयः सम्पद्यन्ते । एवं
 गानादौ पञ्च, पर्व्यादौ सप्तदश, संहितादौ चोन्, ब्राह्म-
 णादीनष्टौ, षडङ्गादीन् षट्, जुहुयात् । स खल्वयमाहुतिषष्टि-

रूपोऽन्यो होमः । ततो व्याहृतिभिर्हुत्वा सावित्रानुवचनम् । तदाइ कर्मप्रदीपः । “पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्नेः पश्चादा-
चम्योपविश्य छन्दांसि विच्छन्दांसि सर्पिषा हुत्वा गानेषु पर्व्या
दीन् वेदे षडङ्गे च ग्रन्थादीन् , ये वाऽधीताः येषां वा ज्ञायते
तान् जुहोति व्याहृतीथ” — इति । अत्र ‘छन्दांसि’ — इत्यति-
च्छन्दसामप्युपलक्षणम् — इति नारायणोपाध्यायाः । अत्र खल्वा-
दितच्छन्दोहोमादिकमभिधाय व्याहृतीथ — इति करणात् व्याहृ-
तिहोमात् प्राक्तनत्वमेव छन्दोहोमादीनां सुव्यक्तमवगम्यते । स
खल्वयमाचार्यस्यास्पष्टोऽभिप्रायः कात्यायनेन स्पष्टीकृतः । स खल्वा-
चार्यस्यास्पष्टस्याभिप्रायस्य प्रदीप इव स्पष्टमुपदेष्टा, — इत्यवोचाम ।

न च “व्याहृतीथेति सर्व्वग्रायश्चित्तहोमपरम्” — इति नारा-
यणोपाध्यायमतं युक्तमिति वाच्यम् । अवचनेऽपि तस्य प्रसत्वादानर्थ-
क्यापत्तेः । एकस्य जुहोतिशब्दस्यैकत्र प्रधानहोमपरत्वमन्यत्र च
प्रायश्चित्तहोमपरत्वमिति तात्पर्य्यभेदस्यान्याय्यत्वात् । तन्वसमापन-
स्यान्यत्राचार्य्येणोपदेशाच्च । तस्मात् कर्मक्रमार्थमेव तदुपादानम् ।
उपविश्य — इति करणमपि कर्मक्रमप्रदर्शनार्थमेव । कथन्नाम ?
उपवेशनानन्तरमेव छन्दोहोमादयो भवन्ति न तु पुरस्तादपि —
इति । अन्ययोपवेशनस्यापि परिभाषाप्राप्तत्वात्तदप्यनर्थकं स्यात् ।

यच्च, — ‘व्याहृतीथ’ — इत्यनन्तरम् , ‘ततः प्रतिसरान्’ —
इत्यादिना प्रतिसरबन्धनादिकमुक्तम् । तत्र, ‘उत्सर्गेणैवोपाकरणं
व्याख्यातम्’ — इति व्यवहितसप्युपाकरणं ततः — शब्देन परासृज्यते ।
तेन, उपाकरणकर्मणः परं प्रतिसरबन्धनादिकमिति तस्यार्थः ।

कस्मात् ? 'अव्यक्तं प्रधानगामि',—इति वचनात् । व्याहृतिहोमात् परमेवाचार्येण सावित्रानुवचनादेः सूत्रणाञ्च । अपि च । व्याहृतिहोमान्तस्यास्पष्टत्वात् तत् स्पष्टीकृत्य, व्याहृतिहोमात् पराचीनस्य कर्मकलापस्याचार्येणैव स्पष्टमुपदेशात् न पुनः स्पष्टीकरणमपेक्षितमिति तदनुक्ता, वक्ष्यमाणदध्यक्षतधानाभक्षणात् प्राक् प्रतिसरवन्धनमुपदिष्टं कात्यायनेन । तस्याचार्येणानुपदिष्टत्वात् । एवञ्च, व्याहृतिहोमात् पराचीनस्याचार्योपदिष्टस्य कर्मकलापस्य बुद्धिस्थत्वात् तस्यैव 'ततः प्रतिसरान्'—इति ततःशब्दात् परामर्शः,—इति न किञ्चिदनुचितम् ।

यदपि केचिदाहुः,—छन्दांसीत्यादिद्वितीयानिर्देशात् छन्दःप्रभृतीनामेवात्र देवतात्वम् । ततश्च छन्दोभ्यः स्वाहा—इति वा, गायत्रौ स्वाहा—इति वा जुहुयात्,—इति । तदप्यसङ्गतमेव । कुतः ? षष्टिसङ्ख्यावचनात् । ऋगादिभिरेव होमस्याभिधानाञ्च । तथा चोक्तम् ।

“छन्दसामेकविंशानां संहितायां यथाक्रमम् ।

तच्छन्दस्काभिरेवर्गिर्भराद्याभिर्होम इष्यते ।

पर्व्वभिश्चैव गानेषु ब्राह्मणेषूत्तरादिभिः ।

अङ्गेषु च तथा मन्त्रैरितिषष्टिर्जुहोतयः” ।

इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

सामसावित्रीञ्च ॥ ३ ॥

अनुब्रूयादित्यनुवर्त्तनीयम् । सावित्रीं ऋचमाश्रित्य यत् साम गीयते, तदिह सामसावित्रीमित्युच्यते । गायत्रं सामेत्यर्थः । साम

सावित्रीचेति वक्तव्ये सामसावित्रीचेति विभक्तिव्यत्ययः क्रियते,
—द्वितीयानिर्देशवलात् समस्तस्यैव साम्नोऽनुवचनं यथा स्यादि-
त्येवमर्थम् । इतरथा खल्वत्रापि यथोपनयने—पच्छोऽर्हर्चशः
ऋक्शः, तथैवानुवचनं स्यात् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

सोमं राजनं वरुणमिति ॥ ४ ॥

‘चशब्दो लुप्तवद्द्रष्टव्यः सोमं राजनं वरुणमिति च’—इति भट्ट-
भाष्यम् । क्वचित् सूत्रग्रन्थे पठ्यतएव चशब्दः । सोमं राजा-
नमित्येतस्यासृचि गीयमानं साम चानुब्रूयात् । सामेति कस्मा-
द्वर्ण्यते ? अधिकारात् । ‘वार्हस्पत्यमिति त्रिकम्’—इति वच-
नाच्च । सोमं राजानमित्येतस्यां खल्वसृचि गीयमानं साम
वार्हस्पत्यमित्याख्यायते । तच्च गीयगाने पठ्यते । केचित्तु पूर्व्वेण
सूत्रेणास्मैकसूत्रतां कल्पयन्तो वर्णयन्ति । ‘साम सावित्रीञ्चानु-
ब्रूयात् । काम् ? सोमं राजानमिति’—इति । तदसङ्गतम् ।
कस्मात् ? यस्मात् सविष्टदेवताका ऋक् सावित्री भवति, इयं
खल्वामेयी । अपि च । अस्यां वर्णनायां त्रिकस्यानुवचनं न
प्राप्नोति, द्विकस्यैव स्यात् । तच्चानिष्टम् । कुतः ?

“गायत्रीं च सगायत्रीं वार्हस्पत्यमिति त्रिकम् ।

शिश्वेभ्योऽनूच्य विधिवदुपाकुर्व्यात्ततः श्रुतम्” ।

इति वचनात् । तस्मादस्मदुक्त एवार्थः ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

आदितश्छन्दसोऽधीत्य यथार्थम् ॥ ५ ॥

कृन्दसः प्रकृतस्य ग्रन्थस्य आदितः किञ्चित् अधीत्य आरभ्य यथार्थ-
मिति कर्मणः परिसमाप्तिरुच्यते । तन्त्रसमापनमिदानीं कर्त्तव्य-
मित्यर्थः । यच्च,—यथार्थमिति वचनादिदानीं कृन्दोहोमादिकमिति
वर्णयन्ति । तदसङ्गतम् । यथार्थशब्दस्य कस्मापवर्गसूचनार्थताया-
एव सर्वत्रावगतेः । व्याहृतिहोमात् पूर्वमेव कर्मप्रदीपे तदु-
पदेशाच्च । तत् खल्वधस्ताद्विवेदितमस्माभिः । एतस्मिन्नवसरे
बाहौ प्रतिसरबन्धनम् । तदाह कर्मप्रदीपः । “ततः प्रतिसरान्
दक्षिणे बाहावावध्नीरन् स्वस्थयनार्थम् । अथ दध्यक्षतधाना भक्ष-
यन्ति”—इति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

अक्षतधाना भक्षयन्ति धानावन्तं करस्मिणमिति ॥

॥ ६ ॥

अक्षता यवाः, त एव भृष्टा धाना भवन्ति । तथा चोक्तम् ।

“अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ताः भृष्टा धाना भवन्ति ते” ।

इति । अक्षतधानाग्रहणं गोधूमादिधानाप्रतिषेधार्थम् । धाना-
वन्तमिति ऋचा न साम्ना । कुतः ? ऋगधिकारात् । भक्षयन्ति
सर्वे प्राशन्ति ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

दध्नः प्राशन्ति दधिक्राव्णोऽकारिषमिति ॥ ७ ॥

दध्नः—इत्यवयवार्था षष्ठी । दध्नोऽवयवं सर्वे प्राशन्ति, दधिक्राव्-
इति मन्त्रेण । तदत्र धानानां दध्नश्च पृथगेव प्राशनम् । कस्मात् ?

सूत्रभेदेनैवोपदेशात् । भक्षयन्ति—इति ; प्राशयन्ति—इति च ; क्रिययोः पृथगेव निर्देशाच्च । दधिप्राशनमन्त्रोच्छिष्टा एव पठेयुः प्राणामिहोत्रमन्त्रवत् । ननु कृताचमना एव दधि प्राशयन्ति ? न । आचान्तोदकाः—इति परतः करणादिदानीमाचमनाभावस्यावगमात् । अथवा । इदानीमाचमनस्थानुपदेशादिहोच्छिष्ट-
तैव नास्ति—इत्यवगम्यते । यत्र खल्वाचमनं नोपदिशति, तत्रो-
च्छिष्टत्वमेव शिष्टा नेच्छन्ति । यथा प्राणामिहोत्रे सोमभक्षणादौ
च । धाना दधि चाखादयन्तो निगिरन्ति । तथाच कर्मप्रदीपः ।
“अथ दध्यक्षतधाना भक्षयन्ति, दधिक्राव्णेन दधि धानावन्तेति
धानाः, अखादयन्तो लेलिहन्ति, निगीर्याचम्योपविश्यानुवचन-
मनुगानम्”—इति । अपरे तु,—धानादध्रोश्मिलितयोः प्रा-
शनमिच्छन्ति ;—शुष्कानां धानानामभक्षयित्वा निगिरणशक्यं
मन्यमानाः । तदसङ्गतम् । पृथक् प्राशनस्योक्तत्वात् । अन्यान्तरे-
ऽपि ‘दधिक्राव्णेन दधि धानावन्तेति धानाः’—इति भेदेनैवोप-
न्यासाच्च ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

आचान्तोदकाः खाण्डिकेभ्योऽनुवाक्या अनुगेयाः

कारयेत् ॥ ८ ॥

यदा सर्वे शिष्या आचान्तोदकाः सन्त उपविशन्ति, तदा
खाण्डिकेभ्यः शिष्यसमूहेभ्यः अनुवाक्या अनुगेयाश्च कारयेत् ।
आचार्यः स्वयमुक्ता अनु पश्चात् शिष्यान् वाचयेत्, स्वयञ्च

गीत्वा शिष्यान् गापयेदित्यर्थः । सेयं खाण्डिकेभ्यः—इति—
चतुर्थी व्यत्ययात् द्वितीयार्थे वर्णनीया । खाण्डिकः समूहो-
घटेत्यनर्थान्तरम् । तथा चोक्तम् । “घटा खाण्डिक उच्यते”—
इति । काः पुनरनुवाक्या अनुगीयाद्याभिप्रेयन्ते ? उच्यते । आ-
चार्यवचनादनु पश्चात् शिष्यैरुच्यन्ते—इत्यनुवाक्याः बहुवचन-
स्वार्थवत्त्वात् याः काश्चन तिस्र ऋचो भण्यन्ते । ता एव ऋचः
आचार्यगानात् परतः शिष्यैर्गीयन्ते इत्यनुगीयाः,—तास्त्रैवर्चु-
गीयमानानि त्रीणि सामानि कथ्यन्ते । अन्ये तु, अनुगीयाः—
इति व्यत्ययात् स्त्रीत्वमभ्युपगच्छन्तो यानि कानिचित् त्रीणि
सामानि वर्णयन्ति, न तास्त्रैवर्चु गीयमानानि—इति ।

एवं वा—

आचान्तोदका इति व्यत्ययात् द्वितीयार्थे प्रथमा । खाण्डिकेभ्य-
इत्यत्रापि तथैव द्वितीयार्थे चतुर्थी । तथाच , आचान्तोदकान्
खाण्डिकान् अनुवाक्या अनुगीयाः कारयेदिति पूर्व्ववदर्थः ॥ ० ॥
॥ ८ ॥ ० ॥

एवमुपाकरणात् परं किं तस्मादेवाङ्ग आरम्भाधीयते ? न ।
किन्तर्हि ?—

सावित्रमहः काङ्क्षन्ते ॥ ९ ॥

सविता देवता यस्य, तत् सावित्रं हस्तनक्षत्रम् । तदयुक्तमहोऽपि
सावित्रमित्याख्यायते । तदयोगात्तच्छब्दः । तदहः काङ्क्षन्ते
प्रतिपालयन्ति,—तस्मिन्नङ्गि नाधीयते—इत्यर्थः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

उदगयने च पक्षिणीं रात्रिम् ॥ १० ॥

उदगयने उदचं मार्गं प्रवृत्ते सवितरि । चशब्दात् पूर्ववदेवीपा-
कृत्य पक्षिणीं रात्रिं काङ्क्षन्ते । पक्षाविव दिवसावभितो यस्या-
रात्रेः सेयं दिनद्वयसंहिता रात्रिः पक्षिणी—इत्युच्यते ।

“द्वावद्भावेकरात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते” ।

इति वचनात् । इदञ्चोदगयनोपाकरणं येषामुत्तरारण्यकादीनां
दक्षिणायनेऽध्ययनं प्रतिषिद्धं, तेषामध्ययनार्थं बोद्धव्यम् । तथा
चोक्तम् ।

“नाधीयीत रहस्यानि सोत्तराणि विचक्षणः ।

न चोपनिषदर्थैव षण्मासान् दक्षिणायनान् ।

उपाकृत्योदगयने ततोऽधीयीत धर्मवित् ।

उत्सर्गश्चैक एवैषां तैषां प्रौष्ठपदेऽपिच” ।

इति ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

उभयत एके त्रिरात्रम् ॥ ११ ॥

उभयत उभयस्मिन्नप्युपाकरणे त्रिरात्रमनध्यायमेके आचार्या-
मन्यन्ते । त्रिरात्रं खल्वेतदुपाकरणदिनेन सहैव बोद्धव्यम् ॥ ० ॥

११ ॥ ० ॥

आचार्याणाञ्चोदकीर्त्तनेनमुभयत्र ॥ १२ ॥

उभयत्र उभयोरप्युपाकरणयोराचार्याणामुदकीर्त्तनेन उदका-

अलिप्रक्षेपेण तर्पणं कर्त्तव्यम् । आचार्याणाम्—इति पूजायां
बहुवचनम् । चशब्दादन्येषामपि ऋष्यादीनाम् । वक्ष्यति च,
“छन्दास्सृषीनाचार्याश्च तर्पयेयुः”—इति ।

एवं वा—

आचार्याणां बहुवचनादन्येषाञ्च ऋष्यादीनां तर्पणं कर्त्तव्यम् ।
चशब्दात् ऋष्यादिपूजनमपि कर्त्तव्यम् । अन्ये तु वर्णयन्ति, आ-
चार्याणामित्यादिशब्दो लुप्तवद्दृष्टव्यः—इति । तदिदं तर्पणादिकं
होमात् पूर्वं कर्त्तव्यम् । तदाह कर्मप्रदीपः । “उत्सर्गैवोपाकरणं
व्याख्यातम् । ऋषिसामान्याप्लावयन्तस्तथैव निमज्जाचम्य ऋषि-
सामानि गायन्त ऋषींश्च निगमादिभिः सम्पूज्य पुरस्ताच्छालाया
उपलिप्तेऽग्नेः पश्चादाचम्योपविश्य छन्दांसि विक्रन्दांसि हुत्वा”—
इत्यादि । अत्र यद्यपि ऋषिपूजा निमज्जनानन्तरपठिता, तथा-
प्युत्सर्गवन्निमज्जनतर्पणयोः पूर्वं प्रत्येतव्या । निमज्ज्य—इति पूर्व-
कालता लुप्तोत्पत्त्येव—इति नारायणोपाध्यायाः । युक्तञ्चेतत् ।
“उत्सर्गैवोपाकरणं व्याख्यातम्”—इत्यतिदेशस्यार्थवत्त्वात् । किम-
न्यत् कुर्यादतिदेशः क्रमं विना । ऋष्याद्याप्लावनादीनि हि स्वप-
देनैव निर्दिश्यन्ते ।

अन्ये तु व्याचक्षते,—आचार्याणां गुरुणां बहुवचनात् तत्-
पुत्रादीनामपि उदकोत्सेचनं गन्धोदकोदहनं नेनाहोक्तादनं कर्त्त-
व्यम्—इति । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? अशब्दत्वात् । तर्पणस्य च
स्फुटमुपदेशात् ।

“उक्तादनञ्च गात्राणां स्वपनोच्छिष्टभोजने ।

न कुर्याद्गुरुपुत्रस्य पादयोद्यावनेजनम्” ।

इति मनुना गुरुपुत्रस्य गात्रोत्सादननिषेधाच्च ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

श्रवणामेक उपाकृत्यैतमासावित्रात् कालं काङ्क्षन्ते ॥ १३ ॥

श्रवणां श्रवणयुक्तां श्रावणस्य पौर्णमासीम्—इति केचित् । कस्मात् ? “श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याम्”—इति गृह्यान्तरात् । “श्रवणां श्रवणनक्षत्रम्”—इत्यपरे । कस्मात् ? “श्रवणेन श्रावणस्य”—इति गृह्यान्तरात् । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् । द्वितीया व्याख्याता । श्रवणां प्रत्युपाकृत्य, आसावित्रात् हस्तनक्षत्रपर्यन्तम्, एतं कालम् एके काङ्क्षन्ते । श्रवणामुपाकृत्य तावन्न पठन्ति, यावद्वाद्रपदे हस्तः—इति ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

तैषीमुत्सृजन्ति ॥ १४ ॥

तैषः पौषः । तस्येयं तिथिः तैषी । तां प्रत्युत्सृजन्ति,—एके—इत्यनुषज्यते । तथा च गृह्यान्तरकारः । “श्रवणेन श्रावण्यां पौर्णमास्याम्”—इत्युपाकरणं सूत्रयित्वा, “पौषस्य रोहिण्यां मध्यमायां वाऽष्टकायामध्यायानुत्सृजन्ति”—इति पौषे मास्युत्सर्गं सूत्रयाचकार—इति । अथवा तिथिः पुष्यनक्षत्रम्, तद्युक्ता या काचित्तिथिः सा तैषी । तां प्रत्युत्सृजन्ति उत्सर्गाख्यं कर्म कुर्वन्ति । तैषीं पौर्णमासीमिति कुतोऽन वर्यते ? सर्वत्राविगानेनानुष्ठानात् ।

“पुथ्ये तु कृन्दसां कुर्यादहिरुत्सर्जनं दिजः” ।

इति मनुवचनाच्च । सा खल्वियं तैषी हयी बोद्धव्या । कथन्नाम ? प्रौष्ठपदोपाकरणपक्षे उदगयनशुक्लतैषीम्, उदगयनोपाकरणपक्षे तु प्रौष्ठपदतैषीं प्रत्युत्सर्गः । एवञ्च “प्रौष्ठपदे तिथ्येण वहिः” — इत्यादिकर्मप्रदीपवचनमपि उदगयनोपाकरणपक्ष एव प्रौष्ठपदे उत्सर्गविधायकं मन्तव्यम् । आरण्यकादीनां खल्वध्ययनार्थ-मुदगयनोपाकरणम् । तस्यैव च प्रौष्ठपदे उत्सर्गः ।

“उप्राक्तव्योदगयने ततोऽधीयीत धन्म्वित् ।

उत्सर्गश्चैक एवैषां तैष्यां प्रौष्ठपदेऽपि च” ।

इति वचनात् । प्रौष्ठपदोपाकरणे तु न प्रौष्ठपद एवोत्सर्गः । तत्र हस्तेनोपाकरणकर्तुस्तत्रैव पुनस्तिथ्येणोत्सर्गस्यासम्भवात् । अत-
एव मनुनाऽपि,—

“तिथ्ये तु कृन्दसां कुर्यादहिरुत्सर्जनं दिजः ।

माचमासस्य वा शुक्ले पूर्वार्द्धे प्रथमेऽहनि” ।

इति वचनोत्तरार्द्धेन प्रौष्ठपदोपाकरणपक्षाभिप्रायेणैवोदगयने उत्सर्गोऽभिहितः ।

प्रौष्ठपदोत्सर्गात् परतस्तु यावदन्यदुपाकरणं न क्रियते, ता-
वदारण्यकादीनामध्ययनं न कर्त्तव्यम् । कस्मात् ? “प्रौष्ठपदे
तिथ्येण वहिः”—इत्यादिना उत्सर्गमभिधाय, “अत आपुनरुपा-
करणाद्देदं न व्याहरेयुरन्यत्र ब्रह्मयज्ञात्”—इति कर्मप्रदीपवचने
अतःशब्देन प्रकृतस्यैवोत्सर्गस्यावगतिः ।

“नाधीयीत रहस्यानि सोसराणि विचक्षणः ।

न चोपनिषदस्यैव षण्मासान् दक्षिणायनान्” ।

इति वचनेन दक्षिणायने सर्वदेवारण्यकादीनामध्ययननिषेधाच्च ।
अन्यानि तु छन्दांसि उत्सर्गात् परमपि शुक्लपक्षेऽध्येतव्यानि ।
नदाह मनुः ।

“यथाशास्त्रन्तु कृत्वैवमुत्सर्गं छन्दसां वहिः ।

विरमेत् पक्षिणीं रात्रिं तदेवैकमर्हनिशम् ।

अत ऊर्ध्वन्तु छन्दांसि शुक्लेषु नियतः पठेत् ।

वेदाङ्गानि च सर्वाणि क्षणपक्षेषु सम्पठेत्” ।

इति । तदिदं वचनं परिशिषादारण्यकादिव्यतिरिक्तविषयमेवाव-
धार्यते । तस्मादारण्यकादीनामेवापुनरुपाकरणादनध्यायो ना-
न्येषाम् । केचिदेतदनुज्ञा बहु विरुहं ब्रुवन्ति स्म । अलं अन्यगौर-
वजनकेन तदीयदूषणोपन्यासेन ?

वस्तुतस्तु अस्माकमुपाकरणद्वैविध्येऽप्युत्सर्गस्य न द्वैविध्यम् ।
उत्सर्गः खल्वेकएवोभयोरप्युपाकरणयोः प्रौष्ठपदे तैषां स्यात् ।
कुतः ? उभयमुपाकरणं सूत्रयित्वा परतस्तैषामुत्सर्गस्य सूत्र-
णात्तथाऽवमतेः । अतएव कात्यायनेनापि ‘प्रौष्ठपदे तिथ्येण वहिः’
इत्यादिना तथैवाह । न चेदमुदगयनोपाकरणाभिप्रायं वचनमित्यत्र
प्रमाणमस्ति । तथात्वे चोत्सर्गान्तरं न स्यादेव । अनुपदेशात् ।
तस्मादेक एवोत्सर्गः प्रौष्ठपदे तिथ्येणैत्यवधार्यते । अतएवोभय-
मुपाकरणमुपदिश्य—

“उत्सर्गश्चैक एवैषां तैषां प्रौष्ठपदेऽपि च” ।

इत्येकमेवोत्सर्गमभिधत्ते । न च, प्रौष्ठपदे हस्तेनोपाकरण-

कर्तुंस्तत्रैव पुनस्तिथ्येणोत्सर्गो न सम्भवतीति वाच्यम् । वर्षा-
न्तरे प्रौष्ठपदे हस्तेनोपाकर्तुर्वर्षान्तरे तत्रैव तिथ्येणोत्सर्गस्य सम्भ-
वात् । तथा गार्ग्यः—

“सिंहे रवौ तु पुष्यर्क्षे पूर्वार्द्धे ऽविवरे वहिः ।

छन्दोगा मिलिताः कुर्युः कृतसर्गं स्वस्वच्छन्दसाम् ॥

शुक्लपक्षे तु हस्तेन उपाकर्त्तुमपराह्निकम्” ।

इति सिंहे रवौ पुष्यर्क्षे उत्सर्गमभिधाय हस्तेनोपाकरणमभिदधान-
यतदेवाह । अस्माद्वचनादस्माकमुपाकरणे अपराह्नः कालः स्यात् ॥

“अध्यायानामुपाकर्त्तुं कुर्यात् काले ऽपराह्निके ।

पूर्वार्द्धे तु विसर्गः स्यादिति वेदविदो विदुः” ॥

इति परिशिष्टवचनाच्चैतदेवं प्रतिपत्तव्यम् । गोभिलस्यैतदिति
हेमाद्रिः । तथा तस्यैव,—

“छन्दोगा मिलिताः कुर्युः प्रातरौत्सर्गिकीं क्रियाम् ।

अपराह्णे ह्युपाकर्त्तुं पुष्यहस्तर्क्षयोर्द्विजाः” ।

इति । यदा पुनः सिंहस्थे सूर्ये शुक्लपक्षे योहस्तः तस्मात् प्राचीनः
पुष्यः कर्कटस्थे रवौ भवति, तदा तत्रैव पुष्ये उत्सर्गः करणीयः ।
कुतः ?

“मासे प्रौष्ठपदे हस्तात् पुष्यः पूर्वो भवेद् यदा ।

तदा तु श्रावणे कुर्यादुत्सर्गं छन्दसां द्विजः” ॥

इति परिशिष्टोक्तेः । तथा प्रौष्ठपदे हस्तस्य दुष्टत्वे तत्रोपाकरणं
निषेधति चतुर्वर्गचिन्तामणौ स्मृतिः ।

“उपाकर्त्तुं न कुर्वन्ति क्रमात् सामर्थ्यजुर्विदः ।

ग्रहसंक्रान्तियुक्तेषु हस्त-श्रवण-पर्वसु” ॥
इति । तदेवभूतस्थले श्रवण एव हस्ते उपाकरणं कर्त्तव्यं
भवति ।

“बहुचाः श्रवणे चैव हस्तर्त्तं सामवेदिनः” ।
इति परिशिष्टवचनात् । श्रवणे हि बहुचाः श्रवणोपाकुर्वन्ति ।
गोभिलस्यैतदिति निर्णयामृतकारः ।

“धनिष्ठाप्रतिपद्युक्तं त्वाष्ट्रक्षत्रसमन्वितम् ।
श्रवणं कर्म कुर्वीरन् ऋग्यजुःसामपाठकाः ॥
इति परिशिष्टवचनान्तरेऽपि श्रवणं कर्मैतिसमाख्यया तथाऽवग-
म्यते । विशेषमाहतुर्वृहमनुकात्यायनौ—

“अर्द्धरात्रादधस्ताच्चेत् संक्रान्तिग्रहणं तदा ।
उपाकर्म न कुर्वीत परतश्चेन्न दोषकृत्” ॥
इति । तस्मादियमेवावधारणा,—प्रौष्ठपदीं हस्तेनोपकृत्य देव-
पर्व्याणि गीयगानादीनि तावदधीयीत यावदध्यान्तरे प्रौष्ठपदे तिथिः
भवति । उदगयने चोपाकृत्योत्तरारण्यकादिकं यावत् षण्मासान-
धीयीत , ततः प्रौष्ठपदे तिथ्येण द्वयोःसर्गं कुर्यात् । उत्सर्गात्
परतस्तु यावदन्यदुपाकरणं न क्रियते , तावदेदं न व्याहरेदन्यत्र-
ब्रह्मयज्ञात् । अस्मच्छास्त्रे तथैवोपदेशात् ।

एवं च उत्सर्गात् परमपि शुक्लपक्षेषु छन्दसामध्ययनबोधकानि
यानि मन्वादिवचनान्युदाहृतानि, तानि अस्मद्व्यतिरिक्तविषयाणि
बोद्धव्यानि । अस्मच्छास्त्रे प्रौष्ठपदशुक्लपक्षे तिथ्येणोत्सर्गात् परतः पुन-
स्तत्रैव हस्तेनोपाकरणविधानात् तेषां वचनानां न खल्वत्राव-

काशोभवतीति ॥ उत्सर्गविधिश्च कर्मप्रदीपादवगन्तव्यः ॥ ० ॥

॥ १४ ॥ ० ॥

अथेदानीमाचार्यादीनामुदकोत्सेचनविधिरभिधीयते,—

प्राङ्द्वोदङ्वा ग्रामान्निष्क्रम्य या आपोऽनवमेह-
नीयास्ता अभ्येत्योपस्पृश्य च्छन्दाश्चृषीनाचार्याश्च
तर्पयेयुः ॥ १५ ॥

प्राङ्मुखो वा उदङ्मुखो वा ग्रामान्निष्क्रम्य । सोऽयं ग्रामान्नि-
ष्क्रमण एव प्राङ्मुखत्वादिनिवमः । न पुनरपामपि प्रागादि-
दिगवस्थितत्वम् । या आपोऽनवमेहनीयाः । मेहनं मेढ्रं, तस्मा-
दवाचीनाः अवमेहनीयाः ताः न भवन्ति—इत्यनवमेहनीयाः,
नाभिदघ्नाः—इत्येतत् । तथा चोक्तम् । “नाभिदघ्न उदकेऽनुप-
विष्टाः”—इति । ता एवभूता अपोऽभ्येत्य प्राप्य, उपस्पृश्य स्नात्वा,
च्छन्दःप्रभृतींस्तर्पयेयुः सर्वे । चण्डाद्वह्नादींश्च तर्पयेयुः ।

तर्पणञ्चेदं कुशमयान् ऋषीन् स्थलस्थान् गन्धादिभिः सम्पूज्य
कर्त्तव्यम् । तर्पणानन्तरञ्च स्थलस्थानामृषीणां जलाञ्जलिप्रक्षेपेणा-
भिषेकः कर्त्तव्यः । तथाच कर्मप्रदीपः । “कौशानृषीन् स्थलस्थान्
गन्धमाल्यदिभिः सत्कृत्य नाभिदघ्न उदकेऽनुपविष्टा ब्रह्माणं वेदान्
देवानृषींश्छन्दांस्याचार्यांश्च तर्पयेयुः, उच्चैर्ऋषीनभिषिञ्चन्ति”—
इत्यादि । “ऋषीणां सिञ्चमानानाम्”—इति च । अथ च श्रुत-
यैव विभक्त्या तर्पणं बोद्धव्यम् । तेन ॐ ब्रह्माणं तर्पयामि—इत्या-
दिकः प्रयोगः । तथाच नित्यतर्पणे कर्मप्रदीपः ।

“यवाङ्निस्तर्पयेद्देवान् सतिलाङ्निः पितॄनपि ।

नामाऽन्ते तर्पयामीति आदावोमिति च ब्रुवन्” ।

इति । तदिदमुपाकरणादुत्सर्गाच्च परं सूत्रयन्नाचार्य्य उत्सर्गेऽपि तर्पणं दर्शयति । एतच्च कर्मप्रदीपकता स्पष्टीकृतम् । तदिदमुपाकरणमुत्सर्गश्च गृहस्थवानप्रस्थाभ्यामपि कर्तव्यम् । अन्यथा खल्वयातयामता च्छन्दसां न भवेत् । तथाच स्मरणम् ।

“उपाकर्मोत्सर्जनञ्च वनस्थानामपौष्यते ।

धारणाध्ययनाङ्गत्वात् गृहिणां ब्रह्मचारिणाम्” ।

इति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अथेदानीमनध्यायविवक्षयेदमाह,—

तस्मिन् प्रत्युपाकरणेऽभ्रानाध्याय आपुनरुपाकरणा-

च्छन्दसः ॥ १६ ॥

उदगयनोपाकरणं प्रत्युपाकरणमुच्यते । तस्मिन् प्रत्युपाकरणे कृते सति । अभ्रानाध्यायः । अभ्रदर्शनेऽनाध्यायोऽभ्रानाध्यायः । सदेवाभ्राणां सद्भावादभ्रदर्शनातिशयिकं गृह्यते,—इति कर्कोपाध्यायाः । अभ्रदर्शनञ्चेदं सर्वरूपोपपन्नम् इति भट्टनारायणोपाध्यायाः । किं पुनरत्र तत्त्वम् ? उत्तरं तत्त्वमिति ब्रूमः । कस्मात् ? “अभ्रदर्शने च सर्वरूपे”—इति गृह्यान्तरात् । कतमानि पुनस्तानि रूपाणि कियन्ति च ? उच्यते । अभ्रवायुस्तनित-विद्युद्वर्षाणि पक्षैव ।

अध्ययनमध्यायः, आ अध्यायः आध्यायः, न आध्यायः, अना-
ध्यायः । एवञ्च सम्यगध्ययननिषेधात् गुरुमुखाद् यदध्ययनं क्रियते,
तत्रैवानध्यायो न तु व्याख्यानचिन्तनादावपि,—इति बोद्धव्यम् ।
श्रीतमोऽप्याह ।

“नित्ये जपे च काम्ये च क्रतौ पारायणेऽपि च ।

नानध्ययोऽस्ति वेदानां ग्रहणे ग्राहणे स्मृतः” ।

इति । कियन्तं कालं यावदनाध्यायः ? आ पुनरुपाकरणात् । पुनरु-
पाकरणपर्यन्तम् । कस्य अनाध्यायः ? ऋन्दसः वेदस्य । तेन
वेदाङ्गादीनामध्ययनेऽप्यदोष एव । तथाच स्मरन्ति ।

“वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव नैतिके ।

नानुरोधोऽस्त्यनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि” ।

इति ।

“तस्मादहरहर्वेदमनध्यायसृते पठेत् ।

यदङ्गं तदनध्याये गुरोर्वचनमाचरन्” ।

इति चैवमादि ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

विद्युत्स्तनयितुपृषितेष्वाकालम् ॥ १७ ॥

विद्युत् प्रसिद्धा । स्तनयित्रुः सशब्दो मेघः । पृषन्ति विन्दवः
भञ्जातान्यस्येति पृषितं वर्षणमित्येतत् । पृषोदरादित्वात् तत् पदं
सिद्धम् । एतेषु समासकरणान्मिलितेषु जातेषु, आकालं—निमित्त-

कालादारभ्य अपरेद्युर्थावत् स एव कालस्तावन्तं कालम् ।
 कन्दमोऽनाध्यायः—इत्यनुवर्त्तते । तानि खल्वेतान्यनृतौ यदैव
 जायन्ते तस्मादेव कालादारभ्य आकालमनध्यायं कुर्वन्ति,
 ऋतौ तु प्रादुष्कृतान्निसमय एव । तथा च मनुः ।

“विद्युत्स्तनितवर्षेषु महोल्कानाञ्च संप्लवे ।

आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुरव्रवीत् ।

एतांस्वभ्युदितान् विद्याद् यदा प्रादुष्कृतान्निषु ।

तदा विद्यादनध्यायमनृतौ चाभ्रदर्शने” ।

इति । अत्र खलु, ‘अनृतौ चाभ्रदर्शने’,—इति परतः कुर्वन् प्रा-
 दुष्कृतान्निष्वमीषामभ्युदये ऋतावप्याकालिकमनध्यायं बोधयति ।
 सन्ध्यासु विद्युत्स्तनितयोः सन्निपाते पुनः सज्योतिरनध्यायः,
 वर्षणे त्वहोरात्रम् । कस्मात् ?

“प्रादुष्कृतेश्वग्निषु तु विद्युत्स्तनितनिस्त्रिने ।

सज्योतिः स्यादनध्यायः शेषे रात्रौ यथा दिवा” ।

इति मनुवचनात् । तदत्र, ‘विद्युत्स्तनितनिस्त्रिने’,—इति समास-
 करणात् द्वयोः सन्निपातं दर्शयति । शेषे, विद्युत्स्तनितवर्षेषु,—
 इति त्रयाणां पूर्वोक्तानां शेषे—वर्षे सति, यथा दिवाऽनध्यायस्तथा
 रात्रावपीत्यहोरात्रमित्यर्थः । रघुनन्दनस्वेतद्विशेषमनालोचयन् ;
 महोल्कासहचरित्वेन महागर्ज्जनमाकालिकम्, अल्पगर्ज्जने तु
 सज्योतिरनध्यायः,—इत्येकत्र, वर्षासु सज्योतिरिति चान्यत्र,
 वर्णयाञ्चकार । यत् पुनर्हारीतवचनम्—‘सायंसन्ध्यास्तनिते रात्रिं
 प्रातःसन्ध्यायामहोरात्रम्’—इति केवलस्तनितेऽप्यनध्यायं विद-

धाति, तदपि वाचनिकत्वादविरुद्धम् । यदि पुनर्विद्युत्स्तनितयोः
सन्निपाते सज्योतिः, केवलस्तनिते अहोरात्रमिति वैषम्यादयुक्त-
मिति विभाव्यते, तदा तद्वचनं धर्मनैपुण्यकामं प्रति बोद्धव्यम् ।
कुतः ?

“नित्यानध्याय एव स्याद्भूमिषु नगरेषु च ।

धर्मनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्व्वदा” ।

इति मनुवचने धर्मनैपुण्यकामनयाऽप्यनध्याये विशेषदर्शनात् ।
विद्यानैपुण्यकामस्य तु नैषोऽनध्यायः—इति द्रष्टव्यम् । अनर्थैव
दिशा,—

“सन्ध्यायां गर्ज्जते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।

चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्व्विद्या यशो बलम्” ।

इत्येवमाद्याः स्मृतयोऽपि व्याख्याताः । सोऽयं मनोः स्वरसलभ्यः
शास्त्रार्थः । अथात्रापरितोषोऽनध्यायरुचीनाम् ;—प्रत्येकमेवामौ-
षामनध्यायनिमित्तत्वमस्तु । तथापि वचनान्तराणि धर्मनैपुण्य
विद्यानैपुण्यकामविषयतयैव व्याख्येयानि । तत्राप्यतिशयविशेषाद्-
विशेषः विवेचनीयः । अथवा । अस्मदाचार्य्यस्यैतावदेव मतं,
मतान्तराणि चान्येषामिति न किञ्चिदनुचितम् । मतभेदाः
खल्वेते उच्चावचानध्यायकल्पाः । न त्वेषां विरोधपरिहारार्थमतीव
यतितव्यमिति । सा चेवं रीतिरन्यत्रापि यथासम्भवमनुसर-
णीया ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

उल्कापातभूमिचलनज्योतिषोरुपसर्गेषु ॥ १८ ॥

उल्का,—

“वहस्त्रिखा च सूक्ष्माया रक्तनीलशिखोज्ज्वला ।

पौरुषी च प्रमाणेन उल्का नानाविधा मता” ।

इत्युक्तलक्षणा । तासां याते इतस्ततोऽनेकमहोल्कानां सम्पाते ।
कुतः ? “महोल्कानाञ्च संप्लवे”—इति वचनात् । एतेनोल्का-
पातेऽहोरात्रानध्यायविधायिकाः स्मृतयोऽपि व्याख्याताः । भूमि-
चलने पृथिव्यायां चलितायाम् । तत्राहोरात्रानध्यायपरं स्मृत्य-
न्तरं विद्यानैपुण्यकामविषयं वर्णनीयम् । ज्योतिषोश्च सूर्या-
चन्द्रमसोरुपसर्गे ग्रहणे । एतेषु निमित्तेषु आकालं छन्दसोऽना-
ध्यायः—इति वर्तत एव । समासकरणमत्र लाघवार्थम् । एकै-
कशः खल्वमीषामनध्यायनिमित्तत्वम् । तच्च ऋतावप्यविशिष्टम् ।
तथाच मनुः ।

“निर्घाते भूमिचलने ज्योतिषाश्चोपसर्जने ।

एतानाकालिकान् विद्यादनध्यायानृतावपि” ।

इति । अत्र खल्वसमासकरणात् बहुवचननिर्देशाच्च प्रत्येकमेषा-
मनध्यायनिमित्तत्वमवगम्यते । यत्तु,—

“त्राहं न कीर्त्तयेद्ब्रह्म राज्ञो राहोश्च सूतके” ।

इति मनुवचनम् । तद्वन्मनैपुण्यकामविषयम् । यदपि,—

“समाप्य वेदं द्युनिशमारण्यकमधीत्य च ।

पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहुसूतके” ।

इति याज्ञवल्क्यवचनम् । तद्विद्यानैपुण्यकामपरमित्यविरोधः ।
अपरे त्वाहुः । द्युनिशमिति प्रकृतेऽपि “कृतेऽन्तरे त्वहोरात्रम्”

—इति तस्यैव परतोऽपि अहोरात्रग्रहणं राहुसूतकादीनामा-
 कालिकत्वप्रज्ञापनार्थम्—इति । यच्च, त्रिरात्रानध्ययनं ग्रस्ता-
 स्तोदयमात्रविषयम्—इति तत्त्वकारादिभिर्वर्णितम् । तदप्रमाणम् ।
 अनिष्टाधिक्यमिति चेन्नाविशेषात् । इति चेत् पश्यसि,—ग्रस्ता-
 स्तोदयपक्षे अनिष्टाधिक्यादनध्यायाधिक्यम्—इति । तत्र । क-
 स्मात् ? अविशेषात् । न खल्वनिष्टाधिक्यस्यानध्यायाधिक्यहेतुत्वे
 वचनमस्ति,—इति तत्राप्यविशिष्टः प्रमाणाभावः । तदभावे-
 ऽप्युपदेशाच्चायुक्तम् । वसन्तादिषु खल्वृतुषु निर्घातादयः किल न
 दोषमावहन्ति । परमेषामनिष्टजनकत्वाभावेऽप्यनध्ययनमुपदि-
 श्यते । तथा चोक्तम् । “अनध्यायानृतावपि”—इति । अनिष्टा-
 धिक्यस्यानध्यायाधिक्यहेतुत्वे त्वनिष्टाभावेऽनध्याय एव न स्मात् ।
 तस्मादनिष्टजनकत्वाभावेऽप्यनध्यायोपदेशात् अनिष्टाधिक्यादनध्या-
 याधिक्यमित्येतदयुक्तम् ।

यच्चापरमुक्तम्,—चैत्रश्रावणमार्गशौर्षाणामादिप्रतिपदां नि-
 त्यानध्यायत्वात् राहुसूतके,—इत्यपि नित्यत्वार्थम् । अन्यथा
 तदहोरात्रस्य पञ्चदशीप्रतिपदवृत्तित्वादनध्यायप्राप्तौ राहुसूतक-
 इत्यनेन पुनरनध्यायाभिधानेऽनुवादापत्तिः,—इति । तदप्यसङ्ग-
 तम् । कस्मात् ? प्रमाणविशेषस्याभावात् । अपि च ।

“इमान् नित्याननध्यायानधीयानो विवर्जयेत्” ।

इत्युपक्रम्य मनुना पञ्चदश्यादीनामप्युपदेशात् पञ्चदश्यादीनामपि
 नित्यानध्यायत्वमेवेति तत्रापि पञ्चदश्यंशे अनुवादोऽवर्जनीयः
 स्यात् । तद्वरं राहुसूतके—इत्याकालिकाभिप्रायमित्येव मत-

माद्रियताम् । पञ्चदशीप्रतिपदोः सन्भावुपरागस्य सम्भवेन चैत्रा-
 द्यतिरिक्तप्रतिपदां काम्यान्ध्यायत्वाभ्युपगमेन च पुनरुक्तेरनवकाशा-
 दिति धीमद्भिरवधेयम् । ब्राह्मणपरिव्राजकन्यायेन समाधानन्तु
 पक्षान्तरेऽपि समानम् । एवमपरापरास्यपि वचनानि व्याख्ये-
 यानि । प्रकृतमनुसरामः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

निर्घाति च ॥ १९ ॥

आकालं कृन्दसोऽनाध्यायः—इत्यनुवर्तते । निर्घातिश्च,—

“यदाऽन्तरीक्षे बलवान्भारतो भरताऽऽहतः ।

पतत्यधः स निर्घातो जायते वायुसम्भवः” ।

इत्युक्तलक्षणः । यच्च,—निर्घातः सशब्द उल्कापातः,—इति वर्णि-
 तम् । तदुक्तवचनानवलोकनेन ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

अष्टकामावस्यासु नाधीयीरन् ॥ २० ॥

अष्टकाश्च अमावस्याश्च अष्टकामावस्याः, तासु नाधीयीरन् ।
 बहुवचनं व्यक्तिभेदाभिप्रायम् । अमावस्यासाहचर्यादष्टकापदमष्ट-
 मीमात्रपरम् । न पुनरूपाष्टकादीनामष्टकापदेन ग्रहणम् ।

“चतुर्दश्यां पञ्चदश्यामष्टम्यां राहुसूतके” ।

इति ।

“पक्षद्वये चतुर्दश्योरष्टमीद्वितये तथा ।

पक्षादावपि पक्षान्ते ब्रह्म नाधीयते नरैः” ।

इति चैवमादिवचनान्तरेषु अष्टम्या एव बहुलमुपलभ्याच्च । अपू-
पाष्टकादिषु किल त्रिरात्रमनध्यायमिच्छन्ति । कस्मात् ? “चिस्त्रो-
ऽष्टकास्त्रिरात्रम्”—इति गौतमसूत्रात् । अत्र खल्वेकरात्रमन-
ध्ययनं वक्ष्यामः ।

आह । अनाध्यायः,—इत्यनुवर्त्तत एव, किमर्थे पुनरिह
‘नाधीयीरन्’—इति सूत्रितम् ? उच्यते । अनाध्यायः—इति
प्रकृते यत् पुनर्व्वचनं तदित आरभ्याहोरात्रिकाअनध्यायाः अध-
स्तादाकालिकाः,—इति प्रज्ञापनार्थम् । अपिच । अनाध्यायः—
इत्यनुवर्त्तने छन्दसः,—इत्यप्यनुवर्त्तत । अतस्तत्रिरासार्थं नाधी-
यीरन्—इति वचनम् । एवञ्च, इह छन्दसः,—इति विशेषा-
भावादङ्गादीनामप्येवमादयोऽनध्याया भवन्ति । तथा च गृह्यान्त-
रम् । “वातेऽमावस्यायामिति सर्व्वानध्यायाः”—इति । सर्व्व-
शब्दादङ्गानामपि न छन्दसामिव,—इति कर्कभाष्यम् । सर्व्व-
ग्रहणेन शिल्पाद्यपि गृह्यते, शिल्पिनामपि ज्ञानध्यायप्रसिद्धिरस्ति,
—इति चाहुः । तथा च पुराणस्मरणम् ।

“अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रेष्वन्येषु पर्व्वस्त्रेतानि वर्ज्जयेत्” ।

इति । यत् पुनर्व्वचनान्तरम्,—“उल्कायामग्न्युत्पाते सर्व्वासां
विद्यानामाकालिकम्”—इति सर्व्वग्रहणादङ्गादीनामप्यनध्यायमुप-
दिशति । तदस्मिन्नैपुण्यकामविषयम् । अष्टम्यादिष्वपि विं-
स्मृत्यन्तरेऽभिहितः । तथा चापस्तम्बः ।

“उदयेऽस्तमये वापि मुहूर्त्तत्रयगामि यत् ।

तद्दिनं तदहोरात्रमनध्यायविधौ विदुः ।

केचिदाहुः कविदेशे यावत्तद्दिननाडिकाः ।

तावदेव त्वनध्यायो न तन्मिश्रे दिनान्तरे” ।

इति । ‘तत्र पूर्ववचनमुत्तरमीमांसाध्यायिभिः परिगृहीतं पर-
वचनत्वन्यग्रन्थपरम् । यत्तु निर्णयामृतधृतम्,—

“प्रतिपक्षेशमात्रेण कलामात्रेण चाष्टमी ।

दिनं दूषयते सर्व्वं सुरा मन्थघटं यथा” ।

इति । तददूषयते,—इत्यभिधानात् पूर्व्ववर्तितामात्रेण सर्व्वदिन-
दूषणाय’—इति तत्त्वकारः ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

पौर्णमासीषु च ॥ २१ ॥

नाधीयीरन्—इत्यनुवर्त्तते । चशब्दाच्चतुर्दशीषु च । तथाच मनुः ।

“अमावस्या गुरुं हन्ति शिथ्यं हन्ति चतुर्दशी ।

ब्रह्माष्टकापौर्णमास्यौ तस्मात्ताः परिवर्ज्येत्” ।

इति । अमावस्यापौर्णमासीग्रहणात् प्रतिपदोऽपि ग्रहणमिच्छन्ति ।

कस्मात् ? “हे ह वै पौर्णमास्यौ हे अमावस्ये”—इति श्रुतेः ।

गौतमोऽपि । “अमावस्यायाञ्च द्वाहं वा”—इति सूत्रयन्नेतदेव

दर्शयति । यत् पुनर्हारीतस्मरणम् । “चैत्रश्रावणमार्गशीर्षाणा-

मादिप्रतिपदो नित्याः”—इति । तत्तासां नित्यत्वमात्रार्थं न

पुनरन्यासामध्यायत्वप्रज्ञापनार्थम् । विद्यानैपुण्यकामविषयं वा ॥

॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

तिसृषु कार्त्तिक्यां फाल्गुन्यामाषाढाञ्च ॥ २२ ॥

तिसृषु च पौर्णमासीषु कार्त्तिक्यादिषु नाधीयीरन् । स खल्वयं

विद्यानैपुण्यकामं प्रत्युपदेशो बोद्धव्यः । एवं च तस्यान्यासु पौर्ण-
मासीष्वध्ययनमनिषिद्धम् ।

एवं वा—

सर्वासामेव पौर्णमासीनामनध्यायत्वस्य पूर्वमुक्तात्वादेतासु कश्चि-
द्विशेषो वाच्यः । कः पुनरसौ ? आसामुत्तरासु द्वितीयास्त्रप्य-
नध्यायः । सोऽयम् । कस्मात् पुनरिदमवगम्यते,—यदासामुत्त-
रासु द्वितीयास्त्रप्यनध्यायः ?—इति । यस्मात् पौर्णमासीयहणेनैव
तदुत्तराः प्रतिपदोऽपि गृह्यन्ते । तदिदं विशेषोपादानमतो-
ऽप्युत्तरस्यास्तिर्यग्द्वयार्थमित्यवगच्छामः ।—गौतमोऽपि । “का-
र्त्तिकीफाल्गुन्याषाढीपौर्णमासी तिस्रोऽष्टकास्त्रिरात्रम्”—इति
सूत्रयन्नेतदेवाह ।

“शुक्लपक्षे द्वितीयायां फाल्गुनाषाढकार्तिके ।

शुक्लाश्वयुक्द्वितीयायां नैवाध्ययनमाचरेत्” ।

इति च वचनान्तरम् । अन्ये त्वाहुः । कार्तिकादीनामनध्यायत्वस्य
सिद्धत्वात् तासु गतासु अनध्ययनमिहोपदिश्यते । तत्र च कार्त्ति-
कादीनां शुक्लपक्षीयत्वात् तदुत्तरा शुक्लपक्षीयैव काचित्तिथि-
रिहाभिप्रेतेत्यवगम्यते । उपस्थितस्य शुक्लपक्षस्य परित्यक्तुमनु-
चितत्वात् । तेन , मार्गशीर्षचैत्रश्रावणशुक्लप्रतिपदामनध्यायत्व-
मनेनोच्यते । तदिदं सूत्रम्,—“चैत्रश्रावणमार्गशीर्षाणामादि-
प्रतिपदो नित्याः”—इति हारौतसमानार्थम्,—इति ॥ ० ॥

॥ २२ ॥ ० ॥

कियन्तं कालं पुनरष्टम्यादिष्वनध्ययनम् ? उच्यते ।

अहोरात्रम् ॥ २३ ॥

अष्टज्वर्ये सूत्रम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

सब्रह्मचारिणि च प्रेते ॥ २४ ॥

सब्रह्मचारिणि, चकारादसब्रह्मचारिण्यपि समानग्रामीये श्रीत्रिये
प्रेते लृते सत्यहोरात्रं नाधीयीरन् । तथाच गृह्यान्तरम् ।
“एकाहं सब्रह्मचारिणि समानग्रामीये च श्रीत्रिये”—इति ॥ ० ॥
॥ २४ ॥ ० ॥

स्त्रे च भूमिपतौ ॥ २५ ॥

स्त्रे स्त्रकीये भूमिपतौ रात्रि प्रेते अहोरात्रं नाधीयीरन् । यस्य
विषये निवसति, सोऽयं स्त्रो भूमिपतिः । चकारादस्त्रकीये च
पृथिवीश्वरे प्रेतेऽहोरात्रम् ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

त्रिरात्रमाचार्य्ये ॥ २६ ॥

आचार्य्ये,—

“उपनीय स्वयं शिष्यं वेदमध्यापयेत्तु यः ।

सकल्यं सरहस्यञ्च तमाचार्य्यं प्रचक्षते” ।

इत्युक्तलक्षणे, प्रेते, त्रिरात्रं नाधीयीरन् ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

उपसन्ने त्वहोरात्रम् ॥ २७ ॥

उपसन्नः शिष्यो भण्यते । तस्मिन् प्रेतेऽहोरात्रं नाधीयीरन् । तु-
ग्रह्णाद्विधेये शिष्ये न तु प्रतिकूले गुरुत्वाग्नि वा ॥०॥ २७ ॥ ० ॥

गीतवादित * रुदितातिवातेषु तत्कालम् ॥ २८ ॥

नाधीयीरन् । यावन्तं कालमेतानि तिष्ठन्ति तावन्तं कालमि-
त्यर्थः । गीतादीनि प्रसिद्धानि । अतिवातसु स्मृत्यन्तरादुन्नेयः ।
तथाच मनुः ।

“कर्णश्रावेऽनिले रात्रौ दिवापांशुसमूहने ।

एतौ वर्षास्वनध्यायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते” ।

इति । “वायौ दिवा पांशुहरौ कर्णश्राविणि नक्तम्”—इति च
गीतमसूत्रम् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

शिष्टाचारोऽतोऽन्यत्र ॥ २९ ॥

अतोऽन्यत्र उक्तादतिरिक्तेषु शिष्टाचारः,—उक्तादतिरिक्तेष्वपि
येषु शिष्टा अनध्यायमाचरन्ति, तेष्वप्यनध्यायं कुर्युरित्यर्थः ।
शिष्टाच,—

“धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिव्रजः ।

ते शिष्टाब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः” ।

इत्युक्तलक्षणाः । तेन वीणास्वनादावपि तत्कालमनध्यायो बोद्धव्यः ।
तानि च “वेणुवीणाभेरीसूदङ्गगन्धर्वार्त्तशब्देषु”—इत्येवमादीनि
स्मृत्यन्तरेभ्यो बहुलमुपलभ्यानि ।

एवं वा—

अतः उक्तात् अन्यत्र शिष्टाचारः । तेनानुक्तेष्वपि यत्र शिष्टा अन-
ध्यायमाचरन्ति, तत्राप्यध्ययनं न कुर्युः । यथा, आरख्यकादीनां
भोजनादूर्ध्वमनध्यायः ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

अथेदानीं प्रकरणान्तरमारभते,—

अद्भुते कुलपत्योः प्रायश्चित्तम् ॥ ३० ॥

अद्भुतं प्रकृतेर्विपर्यासः उत्पातः,—इत्यनर्थान्तरम् । तथा चा
यर्व्विणाद्भुते । “प्रकृतिविरुद्धमद्भुतमापदः प्राक् प्रबोधाय देवाः
सृजन्ति”—इति । तदिदमद्भुतं पूर्वकृतासत्कर्मजन्यं सञ्चित-
पापस्य सूचकमेव, न पापजनकम् । अतएव प्रायश्चित्तविधान-
मुपपद्यते । पापजनकत्वे तु तन्न स्यात् । उक्तञ्च ।

“अतिलोभादसत्याहा नास्तिक्याहाप्यधर्मतः ।

नरापचारान्नियतमुपसर्गः प्रवर्त्तते ।

ततोऽपचारान्नियतमपवर्जन्ति देवताः ।

ताः सृजन्यद्भुतांस्तांस्तु दिव्यनाभसभूमिजान् ।

त एव त्रिविधा लोके उत्पाता देवनिर्म्मिताः ।

विचरन्ति विनाशाय रूपैः संबोधयन्ति च” ।

इति । तथाऽन्यत्र ।

“अपचारेण नराणामुपसर्गः पापसञ्चयाद्भवति ।

संसूचयन्ति दिव्यान्तरिक्षभौमास्तमुत्पाताः” ।

इति । तत्र, दिव्यं ग्रहर्क्षवैकृतम्, आन्तरिक्षमुल्काप्रातादि, भौमं

चरस्त्रिभुवनमित्यन्यत्रानुसन्धेयम् । तदेतस्मिन्नङ्गुते जाते सति, तत्-
सूचितपापक्षयार्थं कुलपत्योः प्रायश्चित्तं भवति । प्रायश्चित्तान्तु ,
—“अथातो रजस्वलाऽभिगमने”—इत्यादिना परिशिष्टकारेणो-
क्तमादरणीयम् । कुतः ? आचार्येण विशेषानुपदेशात् । तच्च
तत एवोपलब्धम् । यच्चात्र, ‘प्रायश्चित्तं व्याहृत्याहृतित्वतुष्टयम् ,
अन्यदपि वह्निःस्नानतीर्थाभिषेकपुण्यसूक्तजपदेवगुरुदर्शनहिरण्य-
तिलदानभारतकीर्त्तनादि यथासम्भवम्’—इति वर्णितम् । तद-
स्मात्परिशिष्टानवलोकनेन ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

व॒शमध्यमयोर्मणिके वा भिन्ने व्याहृतिभिर्जुहु-
यात् ॥ ३१ ॥

वंशो वेश्मनि भवः—यः स्नूनायाजपर्याधीयते । मध्यमश्च स्तम्भो-
ऽभिप्रेतः । तयोरकस्मादनिमित्ततो भिन्नयोः । मणिको व्या-
ख्यातः । वाशब्दः चशब्दार्थः । मणिके चानिमित्तत एव भिन्ने ।
व्याहृतिभिः प्रायश्चित्तरूपत्वाच्चतसृभिः, जुहुयात् आज्यम् । इह
व्याहृतिभिर्जुहुयात्—इति कुर्वन् पूर्व्वं प्रायश्चित्तान्तरं दर्श-
यति । अतएव, भौमत्वेऽप्यमीषां पृथक् सूत्रणं दोषाल्पत्वेन अल्प-
प्रायश्चित्तोपदेशार्थम् । पूर्व्वेषु पुनः परिशिष्टोक्तं गुरुप्रायश्चित्तमेव
दोषगुरुत्वादित्यभिप्रायः ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

दुःस्वप्नेष्वद्य नो देव सवितरित्येतामृचं जपेत् ॥ ३२ ॥

दुःस्वप्नेषु स्वप्नेष्वनिष्टदर्शनेषु , अद्य नो देव—इति ऋचं जपेत् ।
ऋचम्—इति सामप्रतिषेधार्थम् । एताम्—इति स्वरवर्णसम्पाद-
नार्थम् । इदमपि पूर्व्वोक्तपापसूचकमेव । तथाच शारीरक-

सूत्रम् । “सूचकश्च हि श्रुतेराचक्षते च तद्विदः”—इति ॥ ० ॥
॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

अथापरम् ॥ ३३ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । कथं नाम ? अद्भुतप्रायश्चित्तवदत्रापि
कल्पदृष्टेन विधिना अग्नेरुपसमाधानम्—इति । तथा चाद्भुत-
प्रायश्चित्ते परिशिष्टकारेणोक्तम् । “कल्पदृष्टेन विधिनाऽग्निमुप-
समाधाय”—इति । अपरं निमित्तं वर्त्तिष्यते,—इति सूत्र-
शेषः ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

चित्ययूपोपस्पर्शनकर्णक्रोशाच्चिवेपनेषु सूर्याभ्युदि-
तः सूर्याभिनिम्नुप्त इन्द्रियैश्च पापस्पर्शं पुनर्म्मामैत्व-
न्द्रियमित्येताभ्यामाज्याहुतौ जुहुयात् ॥ ३४ ॥

चित्ययूपः श्मशाने यो निखन्यते, स उच्यते । अथवा । चित्यं चषकं
सोमे क्रियते । यूपः पशौ क्रियते । तयोरुपस्पर्शनं स्पर्शनम् ।
तच्च चित्यस्यावदशनीयायाः परतः, यूपस्यापि वहिःकर्म्मण कर्त्तुं-
मिति बोद्धव्यम् । कर्णयोः क्रोशः शब्दः कर्णक्रोशः । अक्षोवेपनं
स्फुरणम्—अक्षिवेपनम् । वामस्य खल्वक्षो वेपनमत्राभिप्रेतं न
तु दक्षिणस्यापि । कथं ज्ञायते ? तस्य शुभसूचकत्वात् । तथाच
स्मरन्ति ।

“दक्षिणं स्पन्दते नेत्रं बाहुः स्फुरति दक्षिणः ।

नराणां धनलाभाय वन्धुसन्दर्शनाय च” ।

इति । ततेषामेकैकेषु निमित्तेषु पुनर्यामैत्विन्द्रियमित्येताभ्यां
 ऋग्भ्यां हे आज्याहुती जुहुयात्,—इति सम्बन्धः । यस्य शयानस्य
 सूर्याभ्युदेति सोऽयं सूर्याभ्युदितः । सोऽपि पूर्वोक्ताभ्यामृग्भ्यामा-
 ज्याहुतिद्वयं जुहुयात् । यस्य शयानस्य सूर्योऽभिनिस्तोचति—
 अस्तमेति, सोऽयं सूर्याभिनिस्तुतः । सोऽप्याज्याहुतिद्वयं पूर्ववज्जु-
 हुयात् । इन्द्रियैश्च चक्षुःश्रवणादिभिः पापस्यर्षे परस्त्रीप्रेक्षणा
 श्रवणीयश्रवणादौ पूर्ववदाज्याहुतिद्वयं जुहुयात् ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

आज्यलिप्ते वा समिधौ ॥ ३५ ॥

आज्येन लिप्ते हे समिधौ वा प्रकृताभ्यामृग्भ्यां जुहुयात्,—चित्य-
 यूपोपस्पर्शनादिषु प्रत्येकम् । स खल्वयमाज्याहुतिद्वयस्यासम्भवे
 विधिर्विद्वद्भ्यः ॥ ० ॥ ३५ ॥ ० ॥

जपेदा लघुषु ॥ ३६ ॥

इतोऽपि लघुषु निमित्तेषु अमेध्यदर्शनादिषु मानसापचारादिषु वा,
 प्रकृतमृगद्वयं जपेदा । सोऽयं वाग्वद्दो व्यवस्थार्थः ॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
 कजयीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयमृगसूत्रभाष्ये
 तृतीयप्रपाठकस्य तृतीया खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके चतुर्थीं खण्डिका ।

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य ॥ १ ॥

ऋक्षुरचरार्थः । उक्तं सत् पुनरुच्यते । किमर्थम् ? विशेषव्रताशक्तौ ब्रह्मचर्य्यमात्रेणापि वेदाध्ययनार्थम् । आदरार्थम् । वक्ष्यमाण-विधानार्थं वा ।

एवं वा—

देवपर्वादीनां तत्तद्व्रताचरणपूर्वकमध्ययनमुपदिष्टं स्तोभग्रन्थादीनां तर्ह्यनियमेनाध्ययनं प्राप्नोति, तन्निरासार्थमिदमुच्यते,— ब्रह्मचारी वेदमधीत्य,—इति । वेदग्रहणात् वेदाध्ययनएव ब्रह्मचर्य्यनियमः । एवञ्च ब्रह्मचर्यादूर्हमप्यङ्गादीनामध्ययने न दोषः ।

अन्ये त्वाहुः । वेदाध्ययनएव तत्तद्व्रतोपदेशादितरग्रन्थानां यथेष्टमध्ययनं माभूदिति कृत्वा खल्वेतत् सूत्रितम्,—इति । अस्याञ्च वर्णनायां वेदशब्दोऽयं साङ्गस्य वेदस्याभिधायको ऽज्ञाना-मेव वा ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

उपन्याहृत्य गुरवे ॥ २ ॥

उप नि आहृत्य । निशब्दात् नीचैः क्षितितलविलम्बशिराः गुरवे
उपाहृत्य निवेश्य दक्षिणामित्यर्थात् लभ्यते ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥
ततश्च गुरुणा गृहायमाय,—

अनुज्ञातो दारान् कुर्वीत ॥ ३ ॥

ऋजुरक्षराथैः । उक्तमपि दारकरणं पुनरुच्यते अनुज्ञातत्वादि-
गुणविधानार्थम् । आदरार्थं वा । अथवा । दारान् कुर्वीत ;—
दारान् कर्त्तुं प्रयतेत इत्यर्थः । तदनेन दारकरणाय प्रयत्नो-
विधीयते, न तु दारकरणम् । कस्मात् ? स्नानोत्तरभावित्वा-
त्तस्य । तथाच मनुः ।

“गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।

उद्वहेत द्विजो भार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम्” ।

इति । ननु, विप्रतिषिद्धमिदमुच्यते ;—दारकरणाय प्रयत्नो वि-
धीयते, न दारकरणम्—इति । कथम् ? यदि नाम दार-
करणाय प्रयतेत, नूनमयं दारानपि कुर्वीत—दारकरणमस्य
निष्पद्येत । अथ तु न निष्पद्यते, नासौ दारकरणाय प्रयतेत । नैव
दोषः । यतो यथा दारकरणं निष्पद्यते, तथा यतितव्यम्—दार-
करणाय काचित् कन्या प्रार्थयितव्या,—इत्ययमर्थोऽत्र विवक्षितः ।
एतदनेनोक्तं भवति । दारकरणाय गुरुणाऽनुज्ञातो दारान् करिष्यन्
खल्वसौ ब्रह्मचारी व्रतस्थ एव तावत् काञ्चित् कन्यां प्रार्थयेत,
तस्याञ्च वाग्दत्तायां सत्यां विवाहसन्निधौ यत् पुण्यमहस्तत्र स्नात्वा-
थ दारान् कुर्वीत,—इति । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“यस्य दत्ता भवेत् कन्या वाचा सत्येन केनचित् ।

सोऽन्यां समिधमाधास्यन्नाददीतैव नान्यथा” ।

इति । अन्यथा खल्वनुपलभ्यैव कन्यां स्नानं कुर्वन् परस्तात् कञ्चित् कालं कन्याया अन्तामे अनाश्रमी स्यात् । तच्चानिष्टम् । कुतः ?

“अनाश्रमी न तिष्ठेत चणमिकमपि द्विजः” ।

इति स्मरणात् । तस्माद् व्रतस्थस्यैव कन्याप्रार्थनं दारकरणार्थ-
मिहोपदिश्यते,—इत्यादरणीयम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

कौटुशान् दारान् कुर्वीत ? उच्यते,—

असगोत्रान् ॥ ४ ॥

गोत्रं प्रसिद्धम् । समानं गोत्रं येषां ते सगोत्राः, न सगोत्राः
असगोत्राः, तान् दारान् कुर्वीत ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

मातुरसपिण्डान् ॥ ५ ॥

मातुः सपिण्डा ये न भवन्ति, तान् दारान् कुर्वीत । सापिण्डा-
मन्यत्रानुसन्धेयम् । सोऽयं सङ्क्षेपतः सूत्रार्थः । विस्तरस्वत्त्वाभि-
र्थान्यगौरवभयादिहोपेक्षितः ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

नग्निका तु श्रेष्ठा ॥ ६ ॥

नग्निकेत्यनागतात्तत्रोच्यते । सा तु श्रेष्ठा । अतस्तामुद्वेष्टेत् । नैतत्
सुन्दरम् । कस्मात् ? यस्मात् दारान् कुर्वीत—इत्यस्य विशे-

षण्त्वविवक्षया, असगोत्रान्—इति, असपिण्डान्—इति च सूत्र-
यित्वा, नग्निका तु श्रेष्ठा—इति विभक्तिवचनातिक्रमः क्रियते ।
तस्मादवगच्छामः,—दारकरणेन सममस्य सम्बन्धो नास्ति—इति ।
एवन्तर्हि अन्यथा व्याख्यास्यामः ।

“एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्यप्येको गयां व्रजेत् ।

गौरीं वाप्युद्वेष्टार्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत्” ।

इति वचनात् दारान् करिष्यता तावद्गौरीप्राप्तावेव यतनीयम् ।
दातुस्तु, नग्निका श्रेष्ठा,—इति । तथाच वशिष्ठः । “तस्मान्नग्निका
दातव्या”—इति । नग्निका त्वत्,—

“यावन्न लज्जयाऽङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ ।

योन्यादीनप्रवगूहेत तावद्भवति नग्निका” ।

इत्युक्तलक्षणा वा ग्राह्या । यच्च वचनान्तरम्,—

“सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्व्वर्णिकः ।

कन्यायाः शस्यते राजन्नन्यथा धर्मगर्हितः” ।

इति । तद्विवाहयितुः कन्यायाः सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शस्यते—
इत्येतत्परं न पुनर्दातृभिप्रायम् । “अष्टवर्षा भवेद्गौरी”—इति
वचनात् । मनुरप्याह ।

“त्रिंशद्वर्षी वद्वेष्टार्यां हृद्यां द्वादशवर्षिकीम् ।

त्रयष्टवर्षीऽष्टवर्षां वा धर्मे सौदति सत्वरः” ।

इति । यत् पुनः स्मरणम्,—

“सर्व्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।

हाटकगृहगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम्” ।

इति । नैतेन गौरीदानं विधीयते । किन्तर्हि ? यदृच्छया कृतं गौरीप्रदानमनेन स्तूयते । तस्माददोषः । विधीयतां वा गौरी-
प्रदानं, तथापि नानुपपत्तिः । कथम् ? गौरीप्रदाने तावत् सप्त-
जन्मानुगं फलं भवति, नग्निं पुनरतोऽपि विशिष्टफलदात्री,—
इति वचनव्यक्तेः सम्भवात् । स खल्वयमर्थः सूत्रे तु शब्दं प्रयुञ्जता
आचार्य्येण सूचितः । सेयं पूर्व्वेषां भाष्यकाराणां मतानुसारिणी
वर्णना । अस्मच्छास्त्रे पुनरन्यविधेव नग्निं पठ्यते । तथाच
ऋद्ध्यासंग्रहः ।

“नग्निंकान्तु वदेत् कन्यां यावन्नर्त्तुमती भवेत् ।

ऋतुमती त्वनग्निं तां प्रयच्छेत् नग्निंकाम् ।

अप्राप्ता रजसो गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।

अव्यञ्जिता भवेत् कन्या कुचहीना च नग्निं ।

व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमो भुञ्जीत कन्यंकाम् ।

पयोधरैस्तु गन्धर्व्वा रजसाऽग्निः प्रकीर्त्तितः ।

तस्मादव्यञ्जनोपेतामरजामपयोधराम् ।

अभुक्ताश्चैव सोमाद्यैः कन्यकां तु प्रशस्यते” ।

इति । तदनेन, अव्यञ्जना अरजस्तपयोधरा सोमाद्यैरभुक्ता कन्या
आचार्य्येण प्रशस्यते,—इति सुव्यक्तमुक्तवता आचार्य्यपुत्रेणेदमेव
सूत्रं व्याख्यातमित्यवगच्छामः । तस्मात् नात्र स्मृत्यन्तरविरोधः
शङ्कनीयः, गौर्या अपि निरुक्तनग्निं तावन्पायात्,—इत्यय-
मस्मदीयः पन्थाः ।

अथापि स्यात्,—दारकरणेनैव सममस्य रुम्बन्धः, तथापि नानु-

पपत्तिः । कस्मात् ? अनियतत्वादिभक्तिवचनातिक्रमोपपत्तेः ।
नियता खल्वसगोत्रा मातुरसपिण्डा च दारकरणे, नग्निका पुन-
रनियता, श्रेष्ठत्वात् । एतस्मात् कारणादत्र विभक्तिवचनातिक्रमः
क्रियते,—इति न किञ्चिदनुचितम् । अस्याञ्च वर्णनायां आपात-
विरुद्धानि स्मृत्यन्तरवचनानि बुद्धिमद्भिर्व्याख्येयानि । ग्रन्थगौरव-
भयादुपारम्यतेऽस्माभिः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

अथाप्लवनम् ॥ ७ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम् । कथं नाम ? कन्याप्रार्थनानन्तरं कन्यायां
वाचा दत्तायां सत्यामथानन्तरमाप्लवनं स्नानं कुर्यादब्रह्मचारी ।
अथ व्रतान्तविहितैन्द्रस्थालीपाकादिकर्मानन्तरम्—इति केचित् ॥
॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

तद्विधिविवक्षया इदमाह,—

उत्तरतः पुरस्तादाऽऽचार्यकुलस्य परिवृतं भवति ॥

॥ ८ ॥

आचार्यकुलस्याचार्यगृहस्य, उत्तरतः उत्तरस्यां पुरस्तात् पूर्वस्यां
वा दिशि, परिवृतं परि सर्वतोभावेन मण्डपादिना वृतमाच्छा-
दितं भवति किञ्चित् स्थानम् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

तत्र प्रागग्रेषु दर्भेषूदङ्ङाचार्य उपविशति ॥ ९ ॥

तत्र परिहृते स्थाने पूर्व्याग्नेषु कुशेषु उदञ्मुख आचार्य्य उप-
विशति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

तस्मिन्नेव परिहृते स्थाने, आचार्य्यसन्निधौ,—

प्राग्ब्रह्मचार्य्युदगगेषु दर्भेषु ॥ १० ॥

उपविशति । प्राक् प्राञ्चुखः ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

सर्व्वीषधिविफाण्टाभिरङ्गिर्गन्धवतीभिः शीतोष्णा-
भिराचार्य्योऽभिषिञ्चेत् ॥ ११ ॥

सर्व्वीषधयो व्याख्याताः । ताभिः सह विफाण्टाभिर्विपक्ताभिः ,

“क्षुप्ते द्रव्यपले सम्यक् जलमुष्णं विनिःक्षिपेत् ।

सृत्पात्रे कुड्मोन्मानं ततस्तु स्त्रावयेत् पटात् ।

स स्थाचूर्णद्रवः फाण्टः—” ।

इत्युक्तलक्षणाभिर्वा, गन्धवतीभिः प्रशस्तगन्धयुक्ताभिः, शीतोष्णाभिः
शीतोदकमिश्राभिरुष्णाभिः । अथवा । शीताश्च ता उष्णाश्च,—
इति शीतोष्णाभिः, नातिशीताभिर्नाप्यत्युष्णाभिरङ्गिराचार्य्यो ब्रह्म-
चारिणमभिषिञ्चेत् । सोऽयं परमतोपन्यासः ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥
स्वमतमिदानीमभिधीयते,—

स्वयमिव तु ॥ १२ ॥

तुशब्दात् पक्षो विपरिवर्त्तते । इवशब्द एवकारार्थः । स्वयमेव

ब्रह्मचार्यात्मानमभिषिञ्चेत् न पुनराचार्योऽभिषिञ्चेत् । अतएव
वक्ष्यति । ‘आत्मानमभिषिञ्चति’—इति । तस्मात्, आचार्योऽभि-
षिञ्चेदित्येतत् परमतम्—इति तत्त्वकारोक्तमादरणीयम् ॥ ० ॥
॥ १२ ॥ ० ॥

कस्मात् पुनः कारणात् स्वयमेव ब्रह्मचार्यात्मानमभिषिञ्चेत्, न
पुनराचार्यः ? उच्यते,—

मन्त्रवर्णी भवति ॥ १३ ॥

यस्मात् स्वयमेवाभिषेक्ते मन्त्रवर्णी भवति, तस्मात् स्वयमेवाभि-
षिञ्चेदित्यर्थः । कः पुनरसौ मन्त्रवर्णः ? ‘तेनासौ मामभिषि-
ञ्चामि’—इति, ‘तेन मामभिषिञ्चतम्’—इति च । तस्मात् स्वय-
मेवाभिषिञ्चेत् नाचार्यः—इति सिद्धम् । अपरे तु, आचार्यो-
ऽभिषिञ्चेदित्यस्य परमतत्वमसहमानाः आचार्यः—इति प्रथमां
विभक्तिं तृतीयारूपेण विपरिणमयन्तोऽध्याहारञ्च कुर्वन्तो-
वर्णयन्ति,—आचार्येणानुज्ञातो ब्रह्मचारी अभिषिञ्चेत्—इति ॥

अपरे त्वाहुः । ‘आचार्योऽभिषिञ्चति’ ‘स्वयमेव तु’ इत्युभयथा
वचनदर्शनात् विकल्पोऽयम् । आचार्यो वा ब्रह्मचारिणमभिषिञ्चति
ब्रह्मचारी स्वयमेव वाऽऽत्मानमभिषिञ्चति,—इति । पठन्ति च,—

“ब्रह्मचारी अनुज्ञातो गुरुणा गुरुरेव वा ।

सर्व्वैषधिविमिश्राभिः शीतोष्णाभिः सुगन्धिभिः” ।

इति ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अभिषेकप्रकार इदानीमभिधीयते,—

ये अप्सन्तरग्नयः प्रविष्टाः इत्यपामञ्जलिमवसि-
ञ्चति ॥ १४ ॥

ये अप्सु—इति मन्त्रेण, अपां प्रकृतानाम्, अञ्जलिम् अवसिञ्चति
अवाचीनं सिञ्चति त्यजति ब्रह्मचारी । भूमावित्यर्थः । एवञ्च
सति, 'अभि तान् सृजामि'—इति मन्त्रलिङ्गमप्यनुगृह्यते । एव-
मुत्तरत्रापि ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

यदपां घोरं यदपां क्रूरं यदपामशान्तमिति च ॥

॥ १५ ॥

अपामञ्जलिमवसिञ्चति । तस्मादत्रापि पूर्व्ववत् भूमावेवाञ्जलि-
परित्यागः ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

यो रोचनस्तमिह गृह्णामीत्यात्मानमभिषिञ्चति ॥

॥ १६ ॥

यो रोचनः—इति मन्त्रेणात्मानमभिषिञ्चति अभि सर्व्वतोभावेन
सिञ्चति, प्रकृतानामेवापामञ्जलिना । स खल्वयमभिषेकः शिरसि
कर्त्तव्यः । कथं ज्ञायते ? 'अभिषिञ्चति'—इति वचनात् ।
'अथाप्लवनम्'—इति चोपक्रमात् । एवं खल्वाप्लाव्यते । 'शिरः
प्रधानमङ्गानाम्'—इति वचनाच्च । सन्देहे हि प्रधानानुसरणं
कर्त्तुमुचितम् । एवमग्रेऽपि ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

यशसे तेजसे इति च ॥ १७ ॥

यशसे—इत्यादिना मन्त्रेण च पूर्व्ववदात्मानमभिषिञ्चति ब्रह्मचारी,
प्रकृतानामपामञ्जलिना ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

येन स्त्रियमकृणुतमिति च ॥ १८ ॥

येन स्त्रियमिति मन्त्रेण च पूर्व्ववदात्मानमभिषिञ्चति ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १९ ॥

पूर्व्ववदात्मानमभिषिञ्चति ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

उपोत्यायादित्यमुपतिष्ठेतोद्यन्भाजभृष्टिभिरित्ये-
तत्प्रभृतिना मन्त्रेण ॥ २० ॥

उपेति सामीप्ये । आचार्यस्य समीपादुत्थाय, (आदित्याभिमुखः
सन्) आदित्यमुपतिष्ठेत आराधयेत् । केन ? उद्यन् भाज-
भृष्टिभिरित्येवमादिना मन्त्रेण, मा मा हिंसीरित्यन्तेन मन्त्र-
चतुष्टयेनेत्यर्थः ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

यथालिङ्गं वा विहरन् ॥ २१ ॥

तस्मिन्नेव स्नानदिने यथालिङ्गं वा मन्त्रं विहरन् विहृतं कुर्वन्
आदित्यमुपतिष्ठेत । कथञ्चाम ? प्रातर्लिङ्गेन प्रातरुपतिष्ठेत, सा-
पनलिङ्गेन मध्यन्दिने, सायंलिङ्गेन सायमुपतिष्ठेत, — इति ।
विहारो विकर्षणं पृथक्करणमित्येतत् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

विहारपक्षे तावत् त्रयाणां मन्त्राणामेकैकस्य मन्त्रस्य खल्वेवमेकैक-
स्मिन्नुपस्थाने विनियोगः सम्पन्नः, चतुर्थस्य तु मन्त्रस्य सन्ध्याव्रये-
ऽपि विनियोगमाह, —

चक्षुरसीत्यनुवधीयात् ॥ २२ ॥

चक्षुरसीति चरमं मन्त्रम्, अनु प्रातरादिलिङ्गानां मन्त्राणां
पश्चात्, वधीयात् अथवेदित्यर्थः । तथाच, यथालिङ्गं मन्त्रमुच्चार्य
चक्षुरसीति च पश्चादुक्ता सर्वत्रोपतिष्ठेत ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

मेखलामवमुञ्चत उदुत्तमं वरुणपाशमिति ॥ २३ ॥

मेखलामवमुञ्चते अवाचीनं मुञ्चति उदुत्तममिति मन्त्रेण ।
मुञ्चते—इति छेदप्रतिषेधार्थम् । अव—इत्यधस्तात्सोचनार्थम् ॥
॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा केशश्मश्रुरोम- नखानि वापयीत शिखावर्जम् ॥ २४ ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा—इत्यनेनान्वाहार्यश्चाहमुक्तम् । एवमेके ।
कर्मापवर्गविहितं ब्राह्मणभोजनमनेनोच्यते । एवमपरे । न च
परस्तादपि कर्मापदेशादेतदयुक्तमिति केनचिदुक्तं युक्तमिति
वाच्यम् । पुरस्तादपि कर्मापदेशादन्वाहार्यश्चाहस्याप्येतर्हि वि-
धानस्यानुचितत्वात् । तत् खल्वादितः कर्माणो विहितम् । तस्माद्-
वचनबलाददोषः,—इत्युभयत्रापि समानः परिहारः ।

तथापि, कतरः पुनरत्र पक्षो युक्तः ? अन्वाहार्यश्चाहमनेनोच्यते,
—इत्ययम्—इत्याह । कस्मात् ? यस्मात् समानेऽपि क्रमभेदे
प्रधानकर्माणः स्नानस्यादितः वरमन्वाहार्यश्चाहमभ्युपगन्तुं युक्तम्,

न पुनः कर्मापवर्गविहितं ब्राह्मणभोजनं जातुचिदपि प्रधानकर्म्मणः
पूर्वं वर्णयितुमुचितम् । स्नानं खल्वत्र प्रधानं कर्म्म । कुतः ?
'अथाप्लवनम्'—इत्युपक्रमात् । 'स्नानं सहधर्मचारिणीसंयोगः'—
इति च गौतमेन पुरुषसंस्कारमध्ये तस्य गणनात् । तस्मादन्वा-
हार्यश्राद्धमिदानीमुच्यते,—इत्यादरणीयम् । उभयस्मादपि ब्रा-
ह्मणभोजनादन्यदेव वा ब्राह्मणभोजनमनेन वाच्यम् । इदानी-
मेव कर्मापवर्गं मन्यमानो भवदेवभट्टस्वनादेयवचन एव ।

इदन्विह विवेचनीयम् । 'अथाप्लवनम्'—इत्युपक्रमात् स्नानं
तावदिह प्रधानं कर्म्म इति नात्र विप्रतिपद्यामहे । परन्तु 'स्वयमिव
तु' 'मन्त्रवर्णे भवति'—इति वचनात् मन्त्रेण योऽयमङ्गिरभिषेकः
तदेवाप्लवनापरपर्यायं स्नानं प्रधानं कर्म्म इति प्रतिपद्यामहे ।
अभिषेकः स्नानमिति खल्वनर्थान्तरम् । अयिमसूत्रे 'स्नात्वा'—
इति तु वापनोत्थाप्रायत्वापनयनार्थं स्नानमुच्यते, न त्वेतत् प्रधानं
कर्म्म । किं कारणम् ? न हि भुक्ता प्रधानं कर्म्म क्रियते । न
वा प्रधानं स्नानममन्त्रकं तदङ्गत्वाभिषेकोमन्त्रवानिति साध्वी
कल्पना भवति । तस्मात् प्रधानस्य कर्म्मणः परस्तादन्वाहार्य-
श्राद्धमिति न साम्प्रतं वर्णयितुम् । तत् खलु पुरस्तादेव कर्म्मणो-
यथाप्राप्तं कर्त्तुमुचितम् । तद्वरं प्रधानस्य कर्म्मणोवृत्तत्वादपवर्ग-
विहितं ब्राह्मणभोजनमस्मिन् क्रमे कर्त्तव्यमिति स्थाने वक्तुम् ।
आश्वयुजीकर्म्मण्यपि 'ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयञ्च भुक्ता'—
इति सूत्रयिष्यति । तत्राप्येवमेव वर्णयिष्यामः । अन्यदेव वैतद्-
ब्राह्मणभोजनमित्यस्याञ्च वर्णनायामनुष्ठानबाहुल्यमात्रमिति । तदत्र
भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् ।

तदेवं ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयञ्च भुक्त्वा शिखावर्जं केशा-
दीनि वापयीत । अत्र शिखावर्जमिति करणात् पुरस्तात् सशिख
मेव वपनं कार्यमित्यवगम्यते । अभिहितश्चैतदस्माभिरधस्तात्
॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

स्नात्वाऽलङ्घ्यत्वाहते वाससी परिधाय स्रजमावधीत,
—श्रीरसिमयि रमस्वेति ॥ २५ ॥

स्नात्वा कुण्डलादिभिरात्मानमलङ्घ्य , अहते वाससी परिधाय,
स्रजं पुष्पमालाम् , शिरःप्रधानत्वादङ्गानां शिरस्यावधीत, श्री-
रसीतिमन्त्रेण ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

नेत्रौ स्थो नयतं मामित्युपानहौ ॥ २६ ॥

नेत्रौ—इति मन्त्रेणोपानहौ आवधीत । योग्यत्वात् प्रसिद्धेच
यादयोः ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

गन्धर्वोऽसीति वैणवं दण्डं गृह्णाति ॥ २७ ॥

वैणवंशः । तत्प्रभवं वैणवं दण्डं गृह्णाति गन्धर्वोऽसीति मन्त्रेण ॥
॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

आचार्यं सपरिषत्कमभ्येत्याचार्यपरिषदमीक्ष-
ते,—यक्षमिव चक्षुषः प्रियो वो भूयासमिति ॥ २८ ॥

परिषत् सभा—इत्यनर्थान्तरम् । सपरिषत्कं शिष्यादिसभासहित-
माचार्यम् , अभ्येत्य आभिमुख्येनागत्य , आचार्यपरिषदमीक्षते

यच्चमिवेति मन्त्रेण । पुनराचार्यग्रहणमाचार्यसंहितायाः परि-
षद ईक्षणार्थम् । इतरथा पविषद एवेक्षणं स्नानाचार्यस्य ॥
॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

उपोपविश्य मुख्यान् प्राणान् संमृशन्नोष्ठापिधाना
नकुलीति ॥ २९ ॥

उप आचार्यस्य समीपे उपविश्य, मुख्यान् मुखभवान् प्राणान्
वायून्—तेषाममूर्त्तत्वात् तदायतनानि—मुखनासिकाऽचिकर्ण-
च्छिद्राणीत्यर्थः । संमृशन् स्मृशन् ओष्ठापिधानेति मन्त्रं
जपेत् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

अत्रैनमाचार्योऽर्हयेत् ॥ ३० ॥

अत्रैतस्मिन्नावसरे एनं स्नातकमाचार्योऽर्हयेत् वक्ष्यमाणेन विधिना ।
तत्र 'स्नातकः'—इति यो वक्ष्यते, सोऽयम् ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

गोयुक्तं रथमुपसंक्रम्य पक्षसी कूबरवाह वाऽभि-
मृशेत् वनस्पते विद्धङ्गो हि भूया इति ॥ ३१ ॥

गोभिर्युक्तं अथमुपसङ्क्रम्य,—उप समीपे सम्यक् गत्वा । पक्षसी
धक्रे । कूबरवाह वा । कूबरो युगन्धरः—इत्यनर्थान्तरम् । तस्य
वाह इव वाह, कूबरवाह कूबरपार्श्वे—इत्येतत् । तौ वा ।
कूबरोरधिकस्थानं तस्य वाह कूबरवाह रथस्थेपे इति केचित् ।
अभिमृशेत् स्मृशेत् वनस्पते—इति मन्त्रेण ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥
ततो रथमारुह्य,—

आस्थाता ते जयतु जेत्वानीत्यातिष्ठति ॥ ३२ ॥

वनस्पते इति मन्त्रस्य चतुर्थपादेन आस्थाता—इत्यनेन, आति-
ष्ठति तस्मिन् रथे सम्यक् तिष्ठति ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

ततश्च तेनैव रथेन,—

प्राङ् वोढ् वाऽभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृत्योपयाति
॥ ३३ ॥

प्राङ्मुखो वा उदङ्मुखो वा, अभिप्रयाय सर्वतोभावेन प्रकर्षेण
गत्वा, प्रदक्षिणं यथा भवति तथा आवृत्य आवर्तनं कृत्वा उप-
याति आचार्यसमीपं गच्छति ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

उपयातायार्ध्यमिति कौहलीयाः ॥ ३४ ॥

रथादवरुद्धोपयातायार्ध्यसमीपं गताय स्नातकाय अर्ध्यमर्हण-
माचार्येण कर्तव्यम्, न तु पूर्वमिति कौहलीयाः कौहलीय-
शाखाविशेषाध्यायिन आचार्या मन्यन्ते ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
द्वितीयप्रपाठकस्य चतुर्थी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके पञ्चमी खण्डिका ।

स्नानविधिमभिधाय, अथेदानीं स्नातकव्रतविवक्षया इदमाह,—

अत ऊर्ध्वं वृद्धशीली स्यादिति समस्तोद्देशः ॥ १ ॥

अतोऽस्मात् स्नानादूर्ध्वं परतः, वृद्धशीली स्यात् । वृद्धाः,—

“न तेन वृद्धो भवति येनास्य पलितं शिरः ।

यो वै युवाऽप्यधीयानस्तं देवाः स्यविरं विदुः” ।

इत्यक्तलक्षणाः । वृद्धानां शीलं वृद्धशीलम्, तदस्य अस्ति,—इति वृद्धशीली, तथाविधो भवेत् । वृद्धाः खल्वधिगतवेदाः साक्षात् कृतधर्माणोऽनिष्टफलकं कर्मजातं परिहृत्य श्रेयःसाधनान्येव कर्माणि यत्नतः परिशीलयन्ति, अतोऽयमपि स्नातको वृद्धशीली भवेत् । अन्ये त्वाहुः,—‘वृद्धाः स्यविराः, ते हि चिरजीवितया विदितबहुधर्ममार्गा भवन्ति, अतो युक्तं तच्छीलित्वम्’—इति । ‘इति’ अयम्, समस्तोद्देशः समस्तानां स्नानकव्रतानाम् उद्देशः संचेषेणोपदेशः । शिष्यहितार्थस्तु उत्तरः प्रपञ्चः । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“विस्तीर्य हि महज्जालसृषिः संचिप्य चाव्रवीत् ।

इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणम्” ।

इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

तत्रैतान्याचार्याः परिसञ्चक्षते ॥ २ ॥

तत्र तस्मिन् दृढशीलविषये स्नातकव्रतविषये वा एतानि वक्ष्य-
माणानि व्रतानि आचार्याः परिसञ्चक्षते सर्वतोभावेन *सम्यग्-
वदन्ति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

कानि पुनस्तानि ? उच्यते,—

नाजातलोम्नेऽपहासमिच्छेत् ॥ ३ ॥

यस्या यौवनोद्भेदव्यञ्जिका नाभिमण्डलपाश्र्ववर्तिनी श्यामा रोम-
राजिरल्पाऽपि न जाता, सेयमजातलोम्नी अजातव्यञ्जना चोच्यते ।
तथा सह उपहासं मनसाऽपि नेच्छेत् । उपहासः संवेशो भोगो-
मैथुनमित्येकोऽर्थः । तथा चोक्तम् ।

“अजातव्यञ्जनाऽलोम्नी , न तथा सह संविशेत्” ।

इति ॥ ० ॥ ३ ॥

नायुग्वा ॥ ४ ॥

काकवभ्यायां या जायते , सेयमयुगूः । तथा सह नोपहासमि-
च्छेत् । अर्थादुपयमनमेवास्मा निषिध्यते । तथा चोक्तम् ।

“अयुगूः काकवभ्याया जाता, तां न विवाहयेत्” ।

इति ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

न रजस्वलया ॥ ५ ॥

रजस्वलया उदक्यया सह नोपहासमिच्छेत् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

न समानर्था ॥ ६ ॥

समाना ऋषयः प्रवराः यस्याः, सेयं समानर्था। तथा सह नोपहासमिच्छेत्। अयमप्यर्थादुपयमनस्यैव प्रतिषेधः। तथा च स्मरणम्। “असमानप्रवरां विवाहयेत्”—इति। “न सगोत्रां न समानप्रवरां भार्यां विन्देत्”—इति चैवमादि ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

नापरया द्वारा प्रपन्नमन्नं भुञ्जीत ॥ ७ ॥

हारशब्दो द्वारशब्दपर्यायः। अपरया द्वारा गवाक्षादिद्वारेण प्रपन्नमाहृतमन्नं न भुञ्जीत नाश्रीयत्। अन्नमितिकरणात् धान्यादीनामप्रतिषेधः,—इति वदन्ति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

न द्विःपक्वम् ॥ ८ ॥

द्विःकृत्यो यत् पच्यते, तदिदं द्विःपक्वं, द्विःस्विन्नञ्चाख्यायते। तथाविधमन्नं न भुञ्जीत। द्विःस्विन्नञ्च तदेव;—यत् सूपकार-शास्त्रापेक्षितपाकनिध्यत्वनन्तरं ग्रैत्यादिनिवर्तये पुनः पच्यते। न पुनरर्द्धपाकानन्तरं तत्शास्त्रोक्तसम्भारणरूप-पाकान्तरसिद्धं व्यञ्जनादि। अतौतार्य-निष्ठानिर्देशात्। न खल्वन्तरेण सम्भारणं पाको-निध्ययते। पक्वमिति वचनादुष्णीकरणमात्रे न दोषः,—इति वदन्ति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

न पर्युषितम् ॥ ८ ॥

पर्युषितमन्नं न भुञ्जीत ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

किं सर्वमेव पर्युषितं न भोक्तव्यम् ? न । किन्तु हि ?—

अन्यत्र शाकमास्यवपिष्टविकारेभ्यः ॥ १० ॥

यवविकाराः सक्तुप्रभृतयः । पिष्टविकाराः पिष्टकादयः । प्रसिद्ध-
मन्यत् । यवग्रहणं गोधूमस्याप्युपलक्षणार्थम् । एभ्योऽन्यत्र पर्यु-
षितं न भुञ्जीत । एतानि तु पर्युषितान्यपि भुञ्जीत । अत्र
इन्द्रैकवद्भावादेव सिद्धे बहुवचनमन्यस्यापि संग्रहार्थम् । तथाच
मनुः ।

“यत्किञ्चित् स्नेहसंयुक्तं भक्ष्यं भोज्यमगर्हितम् ।

तत्पर्युषितमप्याद्यं हविःशेषञ्च यज्ञवेत् ।

चिरस्थितममि त्वाद्यमस्नेहाक्तं द्विजातिभिः ।

यवगोधूमजं सर्वं पयसश्चैव विक्रिया” ।

इति । तथा यमः ।

“मसुरमाषसंयुक्तं तथा पर्युषितञ्च यत् ।

तत्तु प्रचालितं कृत्वा भुञ्जीत ह्यभिघारितम्” ।

इति । तस्मात् पर्युषितमप्येवमादि भोक्तव्यम् । विकारान्तरप्रा-
प्तन्तु सर्वथैव वर्जनीयम् । कुतः ?

“अपूपञ्च करम्भाञ्च धाना वटकसक्तवः ।

शाकं मांसञ्च पूषञ्च सूर्पं कृषर एवच ।

यवागूं पायसञ्चैव यच्चान्यत् स्नेहसम्भवम् ।

सर्वं पर्युषितं भक्ष्यं सूक्तञ्च परिवर्जयेत्” ।

इति वचनात् । सूक्तं यन्मधुरं कालवशादस्त्रतां गतम्—इति
शूलपाणिः । तत्रापि विशेषो मनुनोक्तः ।

“दधि भक्ष्यञ्च सूक्तेषु सर्व्वं च दधिसम्भवम्” ।

इति । खण्डादिपक्वस्य तु पर्युषितत्वमेव नास्ति । तथा च
स्मरणम् ।

“खण्डान्यादिकृतं पक्वं नैव पर्युषितं भवेत्” ।

इति । सोऽयं संक्षेपतः शास्त्रार्थः । विस्तरस्तु तन्त्रान्तरादुप-
लब्धव्यः ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

न वर्धति धावेत् ॥ ११ ॥

वर्धति पक्वन्त्ये न धावेत् न त्वरितं गच्छेत् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

नोपानहौ स्वयं हरेत् ॥ १२ ॥

स्वयमुपानहौ न हरेत् ;—पादव्यतिरेकेण हस्तादिना देशात्सरं
न प्रापयेत् । स्वयमितिकरणात् आत्मीयावेवोपानहौ न हरेत् ,
आचार्यादीनामुपानहौ हरन्नपि नापराध्यते,—इत्यभिप्रायः ॥
॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

नोदपानमवेक्षेत् ॥ १३ ॥

उदकं पीयते अस्मादित्युदपानं कूपः , तं नावेचेत् अवाचीनं न
पश्येत् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

न फलानि स्वयं प्रचिन्वीत ॥ १४ ॥

स्वयमात्मना फलानि न प्रचिन्वीत , प्रकर्षेण—वृक्षमारुह्य ना-
हरेत् ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

नागम्यां स्रजं धारयेत् ॥ १५ ॥

गन्धः शोभनोऽभिप्रेतः । स नास्ति यस्याः सेयमगम्या । तां
स्रजं न धारयेत् ० ॥ १५ ॥ ० ॥

किं सर्व्वमिव ? न । कतमां तर्हि ?—

अन्यां हिरण्यस्रजः ॥ १६ ॥

हिरण्यस्रजः सुवर्णमालायाः अन्यामगम्यां स्रजं न धारयेत् ।
हिरण्यस्रजस्त्वगम्यामपि धारयेदित्यर्थः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

न मालोक्ताम् ॥ १७ ॥

मालाशब्देनोक्तां कामपि स्रजं न धारयेत् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

मालोक्तान्तर्हि स्रजं त्यजेदेव ? न । किन्तर्हि कुर्यात् ?—

स्रगिति वाचयेत् ॥ १८ ॥

यां स्रजं मालाशब्देन वक्ति स्म, तां स्रगिति वाचयेत्,—ततो-
धारयेदित्यर्थः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

भद्रमित्येतां वृथावाचं परिहरेत् ॥ १९ ॥

भद्रं कल्याणमित्यनर्थान्तरम् । भद्रमित्येतामेवभूतां वृथावाचम्
असत्यां वाणीं परिहरेत् । तां न वदेदित्यर्थः । किमनेनोक्तं
भवति ? एतदनेनोक्तं भवति । “नाभद्रमभद्रं ब्रूयात् पुण्यं प्रशस्त-
मिति ब्रूयात्”—इति, “अभद्रं भद्रमिति”—इति चैवमादिवच-
नादभद्रे भद्रवदनं केषाञ्चिदाचार्याणामनुमतम् । तदेतन्नागपि
मिथ्यावचनाद्विभ्यता आचार्येण प्रतिषिध्यते,—‘भद्रमित्येतां वृथा-
वाचं परिहरेत्’—इति । भद्रे खलु भद्रशब्दो यथार्थवचनः स्यात् ।
अभद्रे तु भद्रशब्दो वृथैव भवत्ययथार्थोऽनृतं मिथ्येत्येकोऽर्थः ।
तस्मादेतत् परिहरेत्,—इत्याचार्यस्य मतम् । कस्मात् कार-
णात् ? अनृतवदनदोषप्रसङ्गात् । यथार्थं वाङ्मनसे हि सत्य-
माचक्षते । तदेव वक्तव्यम् । अभद्रं भद्रमिति वदतस्त्वन्यद्वाचि
मनसि चान्यत् स्यात् । प्रशंसानिन्दावचनपक्षनिक्षिप्तत्वाच्चैवमादेः ।
तथाच स्मरणम् ।

“सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयाच्च ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।

प्रियञ्च नानृतं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः” ।

इति ।

“चक्षुष्मानिति लुप्तार्क्षं चण्डालं ब्राह्मणेति च ।

प्रशंसानिन्दनं द्वेषात् परुषान्न विशिष्यते” ।

इति चैवमादि ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

अतो यद्भद्रं तदेव,—

भद्रमिति ब्रूयात् ॥ २० ॥

भद्रमित्येवमादिना पर्यायशब्देन ब्रूयात् , भद्रमित्येव वा ब्रूयात् ।
तदाह मनुः ।

“भद्रं भद्रमिति ब्रूयाद्भद्रमित्येव वा वदेत्” ।

इति । भद्रे भद्रवदनस्यार्थत एव सिद्धत्वात् यत् पुनर्भद्रमिति
करोति , तद्वोधयति ;—भद्रमेव भद्रमिति ब्रूयान्नाभद्रम्—
इति । तस्मात् समीचीनमुक्तमाचार्येण,—‘भद्रमित्येतां वृथावाचं
परिहरेत्’—इति । अन्ये त्वेषं वर्णयन्ति । ‘भद्रं कल्याणम् । भद्र-
मिति ब्रूयात् , न तु परुषवचनेन । अनेनैतद्दर्शयति । सत्यम-
प्यप्रियं न वक्तव्यमिति’ ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

इदानीं स्नातकान् विभजते,—

तत्रैते त्रयः स्नातका भवन्ति ॥ २१ ॥

तत्र तस्मिन् प्रकृतव्रते एते वक्ष्यमाणाः त्रयः स्नातका भवन्त्य-
धिकारिणः ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

के पुनस्ते ? उच्यते,—

विद्यास्नातको व्रतस्नातको विद्याव्रतस्नातक इति ॥

॥ २२ ॥

इत्येते त्रयः स्नातका नामतो निर्दिष्टाः । यः स्वस्वापत्कल्पत्वात्
यथोक्तकालानां व्रतानां सम्यगनुष्ठानमकृत्वा , ‘ग्रहणान्तिकमेव
वा’—इति वचनाद्ग्रहणान्तिकेनैव ब्रह्मचर्येण वेदमधीत्य स्नाति,
सोऽयं विद्यास्नातकः । यच्च , यथोक्तकालिकानि व्रतान्यनुष्ठाय

वेदन्तु समयमनधीत्यैव स्नाति, स खल्वयं व्रतस्नातकः । यः पुनर्यथोक्तकालिकानि व्रतान्यनुष्ठाय वेदमपि समयमधीत्य स्नाति, अक्षौ विद्याव्रतस्नातकः । तथाच हारीतः । “यः समाप्य वेदमसमाप्य व्रतानि समावर्त्तते स विद्यास्नातकः । यः समाप्य व्रतान्यसमाप्य वेदं समावर्त्तते स व्रतस्नातकः । उभयं समाप्य समावर्त्तते यः स विद्याव्रतस्नातकः”—इति । याज्ञवल्क्योऽप्याह ।

“वेदं व्रतानि वा पारं नीत्वा ह्युभयमेव वा” ।

इति । अन्ये तु,—‘नियमेनाधीतं वीर्यवत्तरं भवति,—इति ब्राह्मणवाक्यम्—

“आ ह्यैव स नखाग्नेभ्यः परमं तप्यते तपः ।

यः स्रग्भ्यपि द्विजोऽधीते स्वाध्यायं शक्तितोऽन्वहम्” ।

इति मनुवचनञ्च,—आलोचयन्तः, विनाऽपि ब्रह्मचर्यमधीत्य वेदं यः स्नाति, सोऽपि विद्यास्नातको भवति’—इति मन्यन्ते ॥ ० ॥

॥ २२ ॥ ० ॥

तेषामुत्तमः श्रेष्ठस्तुल्यौ पूर्वौ ॥ २३ ॥

तेषां चयाणां स्नातकानां मध्यात् उत्तमः प्रथममध्यमभिन्नः विद्याव्रतस्नातकः—इत्येतत् । उत्तरः—इति पाठोऽपि तथैवार्थः । स श्रेष्ठः प्रशस्यतमः । पूर्वौ द्वौ विद्यास्नातकव्रतस्नातकौ तुल्यौ समानौ ।

आह । कस्मात् पुनः कारणात् स्नातकविवेकात् पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च व्रतान्युपदिश्यन्ते ? ;—ननु प्रागेव स्नातकव्रतोपदेशात्

पद्यादेव वा, तेषां विवेकः कर्तुमुचितः । उच्यते । स्नातकविवेकात्
पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्च स्नातकव्रतोपदेशः,—तेषामिव स्नातकप्रकरणात्
पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चोपदिष्टानामविरोधिनामन्येषामपि धर्माणां प्रा-
प्तिप्रज्ञापनार्थः । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति ।
ये खल्वस्य पूर्व्यायमिणोब्रह्मचारिणः ये चोत्तरायमिणो वैखान-
सभिश्चवः,—तेषामपि ये धर्माः सत्यवचनक्रोधपरिहारेन्द्रियसंय-
मादयः, दयाप्रभृतयः,—

“दृष्टिपूतं न्यसेत् पादं वस्त्रपूतं जलं पिबेत्” ।

इत्येवमादयश्च स्नातकस्य न विरुध्यन्ते, तेष्वप्ययमधिकरोति—इति ।
ये तु विरुध्यन्ते योषिद्व्रमनप्रतिषेधादयः, तेषु पुनर्नाधिकरो-
त्येव । तथा गौतमेनापि ब्रह्मचारिधर्मोपदेशावसाने “उत्तरेषा-
ञ्चेतदविरोधि”—इति सूचयता एतदेवोक्तम् । अस्य खल्वयमर्थः ।
एतदविरोधि ब्रह्मचारिधर्मजातम् उत्तरेषां गृहस्थादीनामपि,
चण्ड्यात् अविरोधि यदुत्तरेषां धर्मजातं तत् पूर्वेषामपि,—
इति । अलमतिप्रसङ्गेन ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥
प्रकृतं स्नातकव्रतमेव पुनरनुवर्त्तामहे,—

नार्द्रं परिदधीत ॥ २४ ॥

आर्द्रं जलक्लृप्तं वासो न परिदधीत ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

नैकं परिदधीत ॥ २५ ॥

एकं वासो न परिदधीत । एकवासाः न स्यादित्यर्थः । तदनेनो-

त्तरीयमप्यस्य वासः—इत्यवगम्यते । एवमेके । अन्ये तु,—अन्तर्वा-
ससोविधानम्—इच्छन्ति । कस्मात् ? परिदधीत—इति पुनर्व्वच-
नात् । परिदधीत—इति खल्वनुवर्त्तत एव, यदत्र पुनः करोति
तदधःपरिधानमेवैकस्य वाससोनिषिध्यते,—इति द्योतयति ।
प्रायेण हि परिदधातिरधःपरिधानमेव बोधयति । तस्मात्
वासोद्वयमेव अधः परिदधीत । उत्तरीयन्तु अतोऽपि पृथक् ।
तथाच स्मृत्यन्तरम् ।

“जलतीरं समासाद्य तत्र शुक्ले च वाससी ।

परिधायोत्तरीयञ्च कुर्यात् केशान्न धूनेयेत्” ।

इति ।

“स्नातकानान्तु नित्यं स्यादन्तर्वासस्तथोत्तरम्”

इति चैवमादि । न चैवमपि बहुवासस्त्वदोषशङ्का कर्त्तव्या ।
कुतः ?

“नाभेरधःकृते सम्यङ् न दोषो बहुवाससाम्” ।

इति स्मरणात् ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

न मनुष्यस्य स्तुतिं प्रयुञ्जीत ॥ २६ ॥

प्रकर्षेण गद्यपद्यादिना कस्यापि मनुष्यस्य स्तुतिं न कुर्यात् ॥ ० ॥

॥ २६ ॥ ० ॥

नादृष्टं दृष्टोब्रवीत * ॥ २७ ॥

* ब्रूयात्—इति पाठान्तरम् ।

दृष्टतः—इति सार्वविभक्तिकस्तस्मिन् । अदृष्टं यत् , तत् दृष्ट-
मिति न कथयेत् ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

नाश्रुतं श्रुततः ॥ २८ ॥

पूर्वसूत्रव्याख्यानेनैव व्याख्यातमेतत् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

स्वाध्यायविरोधिनोऽर्थानुत्सृजेत् ॥ २९ ॥

स्वाध्यायोवेदाभ्यासः । स च स्वीकारविचाराऽभ्यसनजपदानमे-
दात् पञ्चविधः । स्वाध्यायं विरुद्ध्यन्ति इति स्वाध्यायविरो-
धिनः । तान् स्वाध्यायविरोधिनः अर्थान् व्यापारान् उत्सृजेत्
त्यजेत् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

तैलपात्रमिवात्मानं दिधारयिषेत् ॥ ३० ॥

तैलपूर्णं पात्रं यथा स्फुटनचलनविपर्ययासंश्रकाकादिदृष्टणादि-
भ्यो यत्रातिशयेन रक्ष्यते, तथैवात्मानं स्वशरीरमपि दिधारयि-
षेत् सर्वापद्गोरक्षितुमिच्छेत् । स्वर्गापवर्गसाधनः खल्वयमात्मा,—
इति यत्रातिशयेन तद्रक्षणं कर्तुमुपदिदिक्षुराचार्यो लौकिकानां
सुखावबोधार्थं लौकिकमेव दृष्टान्तसुरीचकार ;—तैलपात्रमिव—
इति । अतएव, धारयेत्—इति वक्तव्ये दिधारयिषेत्—इत्यु-
क्तम् ;—मनसाऽपि शरीरापकारं कर्तुं नेच्छेदित्येवमर्थम् । ते

खल्वनेके शरीरापकारहेतवो न शक्याः प्रतिपदं परिकीर्त्तयितु-
मिति संचेपत एतत् सूत्रितम् ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

न वृक्षमारोहेत् ॥ ३१ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

न प्रतिसायं ग्रामान्तरं व्रजेत् ॥ ३२ ॥

प्रतिसायं सायं प्रति सन्धिवेलायाम्—इत्येतत् । तथाच मनुः ।

“नाश्रीयात् सन्धिवेलायां न गच्छेन्नापि संविशेत्” ।

इति । स्पष्टमन्यत् ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

नैकः ॥ ३३ ॥

ग्रामान्तरं व्रजेत्—इत्यनुवर्त्तते ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

न वृषलैः सह ॥ ३४ ॥

वृषलैः,—

“न शूद्रो वृषलो नाम वेदो हि वृष उच्यते ।

यस्य विप्रस्य तेनालं स वै वृषल उच्यते” ।

इत्युक्तलक्षणैः, शूद्रैर्वा, सह न ग्रामान्तरं व्रजेत् । तैश्च केवलै-
रेव सह, न संमिश्रैरपि—इति बोद्धव्यम् । कुतः ? निरपेक्ष-
व्यवशात् ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

न कासृत्या ग्रामं प्रविशेत् ॥ ३५ ॥

सृतिः पत्न्याः । ईषत् सृतिः कासृतिः, अल्पः पत्न्या भण्यते । तथा-
ग्रामं न प्रविशेत् । महति पथि विद्यमानेऽपि खल्वपेन पथा
गच्छन्तं समुपजातशङ्का लोकाः कदाचिदपहन्युरपि—इत्यभि-
प्रायः । अपरे त्वेवं व्याकुर्वन्ते । 'कुक्षिता सृतिः कासृतिः ।
तथा ग्रामं न प्रविशेत् । ग्रामशब्दो गृहस्याप्युपलक्षणार्थः ।
तथाच मनुः ।

“अपहारेण नातीयाङ्ग्रामं वा वेश्म वा वृत्तम्” ।

इति ॥ ० ॥ ३५ ॥ ० ॥

न चाननुचरश्चरेत् ॥ ३६ ॥

अनुचरति,—इत्यनुचरः परिचारको भण्यते । नास्त्यनुचरो यस्य
सोऽयमननुचरो न चरेत् न गच्छेत् । चशब्दादविनीतानुचरश्च
न चरेत् । ननु 'नैकः'—इत्यनेनैव गतार्थत्वादेतदवाच्यम् । मैवम् ।
पादसंवाहनादिकमप्यनुचरणम्—परिचर्या यो न करोति, तं
विना न चरेदित्यस्यात्र विशेषत्वात् । अथवा । तत्र, ग्रामान्तरमेको-
न गच्छेदित्युक्तम् । अत्र तु स्वग्रामेऽप्यल्पमपि पत्न्यानमननुचरो-
न चरेदित्ययमर्थः ॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

एतानि समावृत्तव्रतानि ॥ ३७ ॥

समावृत्तस्य व्रतानि समावृत्तव्रतानि । समावृत्तः—इति कर्त्तरि

निष्ठा । कः पुनरसौ ? विधिवत् स्नात्वा गुरुणा लब्धानुन्नः तद्-
 गृहात् स्वगृहं प्रति सम्यगावृत्तः—स्वगृहमागती यः, सोऽयं -
 समावृत्तः स्नातकश्चाख्यायते । तस्यैतानि अनन्तरोक्तानि व्रतानि
 भवन्ति । व्रतशब्दोपादानात्,—अजातलोम्न्या सह अनुपहासः
 कर्त्तव्यः,—इत्येवमादिकोनियमः कर्त्तव्यतया चोद्यते । व्रतं
 नियमः—इति ज्ञानर्थान्तरम् । अनुपहासोपहासाभावः । न
 च तस्य कर्त्तव्यता अस्ति । तस्मात् यस्तत्र मानसो व्यापारः
 अजातलोम्न्या सह उपहासो मया न कर्त्तव्यः—इत्येवमादिरूपः,
 स इह उपदिश्यते । तस्य च परिपालनम् ।

सोऽयं नियमः प्रजापतिव्रतवत् कर्त्तव्यतया चोद्यते,—
 इति कल्याणोदयो भवति । कर्त्तव्यो हि कल्याणोदयः,—
 इत्याचार्या मन्यन्ते । व्रतस्य खल्वस्याकरणे व्रतफलादेव परं पुरुषो-
 ह्यते, न पुनर्निषेधातिक्रमवत् प्रत्यवायमप्यधिगच्छति । यथा
 खल्वादित्यव्रते सत्यपि “नोद्यन्तमादित्यमीक्षते”—इति वचने,
 “आदित्यं पश्यन्नातिक्रामति विधिम् । न हि तस्य दर्शनं प्रति-
 पिडम्, नियमस्तत्रोपदिष्टः । यस्तं नियमं करोति स फलेन
 सम्बध्यते”—इति भगवता भाष्यकारेण शवरस्वामिना षष्ठाध्याये
 सिद्धान्तितम् । तद्वदत्राप्यवगन्तव्यम् ।

यः पुनर्नियमं कुर्वाणोऽपि न तं परिपालयति, स तु प्रत्य-
 वैति । सत्यसङ्कल्पः खल्वेवमसौ न स्यात् । आरब्धकाम्यकर्मा
 इव पुरुषस्तस्य परिसमाप्तिमकुर्वन् । तस्मात् नियमं कुर्वाणेन
 तस्य परिपालनमप्यवश्यं कर्त्तव्यम् । अपरिपालयन् व्रतमयं

लोपयति,—इति तत्कृतमस्य प्रायश्चित्तं भवति । न पुनः कलञ्ज-
भक्षणादिवन्निषेधातिक्रमात् । तथाच मनोः स्मरणम् ।

“वेदोदितानां नित्यानां कर्मणां समतिक्रमे ।

स्नातकव्रतलोपे च प्रायश्चित्तमभोजनम्” ॥

इति । स्नातकव्रतलोपे च,—इति पुनः कुर्वन् नित्यत्वमौषां ना-
नुजानाति । अनित्यानाञ्चोपक्रान्तानामेव परमतिक्रमे प्रायश्चित्त-
मिष्यते । अतएव स्नातकव्रतोपक्रमे तेनैवोक्तम् ।

“स्वर्ग्यायुष्यशस्त्रानि व्रतानीमानि धारयेत्” ।

इति । तथोपसंहारेऽपि ।

“एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।

स्नातकव्रतकल्पश्च सत्ववृद्धिकरः शुभः ।

अनेन विप्रो वृत्तेन वर्त्तयन् वेदशास्त्रवित् ।

व्यपेतकल्मषो नित्यं ब्रह्मलोके महीयते” ।

इति । अत्र, वृत्तिः शाश्वती — नित्या, स्नातकव्रतकल्पश्च सत्ववृद्धि-
करः—इति व्यक्तममौषामनित्यत्वम् । गौतमोऽपि स्नातकव्रता-
न्यभिधाय, “एवमाचारो मातापितरौ पूर्वापरान् संबन्धान्
दुरितेभ्यो मोक्षयिष्यन् स्नातकः शश्वद्ब्रह्मलोकाच्च च्यवते”—
इत्युपसंहरन्नेतदेवाह । तत्र च, कस्यचित् स्नातकव्रतमध्यपठित-
स्यापि पृथक्प्रतिषेधसम्भवात् व्रताकरणेऽपि नित्यवत् परि-
पालनं बोद्धव्यम् । यथा वृथावचनपरिहारो यद्यपि स्नातक-
व्रतेषु पठ्यते, तथापि मिथ्यावदनस्य पृथक् प्रतिषिद्धत्वात्
स्नातकव्रतान्यननुतिष्ठताऽपि नैव मिथ्या वदितव्यम् । एवमन्य-
त्रापि यथासम्भवमूहनीयम् ।

यदि पुनरनित्यत्वेऽप्यमीषामकरणे वाचनिकं प्रायश्चित्तमित्युच्यते । तदा , 'अजातलोभ्या सह उपहासो मया न कर्त्तव्यः'—इत्येवमादिकस्य सङ्कल्पस्याकरण एव प्रायश्चित्तम् , न पुनरजातलोभ्या सहोपहास एव,—इति स्यात् । परमकरणेऽपि प्रायश्चित्ताभ्युपगमे कीदृशममीषामनित्यत्वम् ?—इत्ययं पर्यनुयोगः समाधेयः ॥ ० ॥ ३७ ॥ ० ॥

यानि च शिष्टा विदधुः ॥ ३८ ॥

यानि शिष्टा विदधुः—वेदशास्त्राविरोधेन तर्कबलेन कुर्युः , तानि च समावृत्तव्रतानि । चशब्दात् यानि तन्वान्तरसिद्धानि तानि च ॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
तृतीयप्रपाठकस्य पञ्चमी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीयगृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके षष्ठौ खण्डिका ।

केचित् यज्ञाः पूर्वमुक्ताः, केचिच्च वक्ष्यन्ते । ते खत्वाज्यादि-
हविःसाध्याः, तानि च गवामायत्तानि, गावश्च परिपुष्टा एव
हवींषि दातुं प्रभवन्ति । अतः सर्व्वेयज्ञसाधनभूतानां गवांपुष्टि-
कर्म वक्तव्यम् । तत्र तावद्गवाग्र्यं किञ्चित् कर्म्मोपदिशत्युत्त-
रार्थम्—

गाः प्रकाव्यमाना अनुमन्त्रयते मा मे विश्वतो-
वीर्य्य इति ॥ १ ॥

प्रकाव्यमानाः वृणचरणाय गृह्यान्वीयमानाः गाः अनुमन्त्रयेत,
इमा मे—इति मन्त्रेण । तदिदमनुमन्त्रणं गवां गृह्यान्विष्क्रमण-
काले कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

प्रत्यागता इमा मधुमतीर्मह्यमिति ॥ २ ॥

प्रत्यागताः सायं गृह्यमागताः गाः, इमा मधुमतीरिति मन्त्रेणानु-
मन्त्रयेत ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

अथेदानीं गवां पुष्टिकर्म्मोह,—

पुष्टिकामः प्रथमजातस्य वत्सस्य प्राङ्मातुः प्रलेह-
नाज्जिह्वया ललाटमुल्लिङ्ग्य निगिरिङ्गवां श्लेषासीति

॥ ३ ॥

पुष्टिः पोषः उपचयः,—इत्यनर्थान्तरम् । तां कामयते इति पुष्टिकामः । अधिकाराद्भवामिव । सा खल्वियं पुष्टिरविशेषात् शरीरस्य संख्यायाश्च बोद्धव्या । वर्षासु प्रायेण गावः प्रसूयन्ते, तदानीं जातानां वत्सानां मध्ये यः प्रथमं पूर्वं,—प्रथमः पूर्वी-वा जायतेऽन्ध, सोऽयं प्रथमजातः, तस्य वत्सस्य, प्राक् पूर्वं मातुः प्रलेहनात्,—(प्रलेहनमास्त्रादनम्) यावन्न माता वत्सं प्रलेदि, तावत्तस्य ललाटं जिह्वया रसनया तूष्णीमुल्लिङ्ग्य आस्त्राद्य गवां स्नेहासीतिमन्त्रेण निगिरित् । सामर्थ्यान्ननसैव मन्त्रः पठनीयः । केचित् पुनरेतदादीनां त्रयाणामपि पुष्टिकर्माणां वसन्तादारभ्य मासत्रयं करणमिच्छन्ति । तदसङ्गतम् । कुतः ? वर्षास्त्रेव बाहुल्येन गवां प्रसवोपलब्धात् तत्रैव कर्तुमुचितत्वात् । तथा चोक्तम् ।

“ललाटलेहनादीनि गवां कर्माणि पुष्टये ।

वर्षासु त्रीणि कार्याणि भूयस्तत्प्रसवा हि ताः” ।

इति ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

पुष्टिकाम एव संप्रजातासु निशायां गोष्ठेऽग्निमुप-
समाधाय विलयनं जुहुयात् संग्रहणसंगृहाणेति ॥४॥

पुष्टिकाम एव गवामित्यर्थः । सम्प्रजातासु,—सर्वासु गोषु प्रसू-
तासु, निशायां रात्रौ, गोष्ठे गवां स्थाने, अग्निमुपसमाधाय
संग्रहणेतिमन्त्रेण जुहुयात् । ननु, अग्निमुपसमाधाय,—इत्येतदवा-
च्यम् ? जुहोतिचोदनाबलादेव खल्वग्निरवगम्यते । नैष दोषः ।

कस्मात् ? यस्मात् एतदवचने जलहोमादिवत् गोष्ठएवायं
होमः स्यात् न पुनरग्नी । तथाप्युपसमाधाय—इत्यनर्थकम् ?
न । अग्निमुपसमाधायैव जुहुयात् नान्यामावृतं कुर्यादित्येव-
मर्थत्वात्तस्य । तेन क्षिप्रहोमः स्यात् । किं जुहुयात् ? विल-
यनम् । विलयनशब्देन घृतनिस्स्यन्दनमर्द्धमयितं दधि चोच्यते ।
तथाचोक्तम् ।

“दध्नर्द्धमयितं सर्व्वं तद्वै विलयनं स्मृतम् ।

घृतनिस्स्यन्दनञ्चात्र क्षिप्रमेका तथाऽऽहुतिः” ।

इति । द्रवद्रव्यकत्वात् सुवेणायं होमः स्यात् । एका चाहुतिः ॥

॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

पुष्टिकाम एव संप्रजातास्त्रीदुम्बरेणासिना वत्स-
मिथुनयोर्लक्षणं करोति पुंस् एवायेऽथ स्त्रिया भुव-
नमसि साहस्रमिति ॥ ५ ॥

पुष्टिकाम एव सम्प्रजातास्त्रित्युक्तार्थम् । श्रीदुम्बरेण ताम्रमयेन,
न काष्ठमयेन । कस्मात् ? ‘लोहितेन स्वधितिना’—इति मन्त्र-
लिङ्गात् । न हि काष्ठमयोऽसिलीहितो भवति । सामर्थ्याच्च ।
ताम्रमयः खल्वसिलं चणकरणे समर्थो न काष्ठमयः । असिना
चुरेण । कुतः ? ‘लोहितेन स्वधितिना’—इति मन्त्रलिङ्गा-
देव । चूडाकरणे किल स्वधितिशब्दः चुरे प्रयुक्तः । ‘स्वधिति
मैनृहिप्सीः’—इति । एवमेके । असिना खड्गेन—इत्य-

परि । कस्मात् ? असिशब्दस्य तदर्थत्वात् । न च मन्त्रलिङ्गान्
 क्षुरः—इति युक्तं वक्तुम् । किं कारणम् ? लिङ्गमपेक्ष्य श्रुतेर्वल-
 वत्त्वम् । न खलु लिङ्गानुरोधात् श्रुतिरुत्सृष्टं युज्यते । अत-
 एव, “धान्यमसीति तण्डुलानावपति”,—इत्यत्र मन्त्रस्य एव धान्य-
 पदे तण्डुललक्षणा, न तु तण्डुलपदस्य धान्यपरत्वम्—इति
 सिद्धान्तः । तद्वदत्रापि स्वधितिपदस्यैव वरं स्वङ्गपरता स्यात्,
 न पुनरुत्पत्तिशिष्टस्यासिपदस्य स्वधितिपरता ।

वत्समिथुनयोः । मिथुनं स्त्रीपुंसी । वत्सयोर्मिथुनं वत्स-
 मिथुनं तयोः वत्समिथुनयोः । यावन्ति वत्समिथुनानि सन्ति
 तावतामेव । द्विवचनकरणात् द्वयोर्द्वयोर्लक्षणं कर्त्तव्यम् । कथं
 नाम ? एकस्य वत्समिथुनस्य लक्षणं कृत्वा पुनरन्यस्य करणीयम् ।
 एवमपरापरस्यापि । लक्षणं करोति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षणं
 चिह्नं करोति । कुत्र प्रदेशे करोति ? कर्णयोः । कस्मात् ?
 ‘मिथुनं कर्णयोः कृतम्’—इति मन्त्रलिङ्गात् ।

केन क्रमेण करोति ? उच्यते । पुंस एवाग्रेऽथ स्त्रियाः ।
 अग्रे आदितः पुंस एव वत्सस्य लक्षणं करोति, अथानन्तरं स्त्रिया-
 वत्साया लक्षणं करोति । एतदनेनोक्तं भवति । एकस्य वत्सस्य
 द्वयोरपि कर्णयोर्लक्षणं कृत्वा, अथ एकस्या वत्साया द्वयोरपि
 कर्णयोः कर्त्तव्यम् । ततोऽपरस्य वत्सस्य अपरस्याश्च वत्सायाः ।
 एवमन्येषामपि । कस्मात् पुनः कारणादेवमवगम्यते, सर्वेषामेव
 वत्सानां लक्षणमादितः कृत्वा परतः सर्वेषां वत्सिकानामेव कुतो-
 न क्रियते ? उच्यते । वत्समिथुनयोरिति द्विवचनोपन्यासस्यार्थ-
 वत्त्वार्थमेवमवगच्छामः । द्विवचनकरणात् खल्वेकस्य वत्सस्यैकस्याश्च

वत्साया लक्षणकरणमवगम्यते । अन्यथा वत्समिथुनानाम्—इत्येव
 कुर्यात् । तदिदं द्विवचनं मिथुनस्यैकत्वात् मिथुनावयवौ स्त्रीपुंसा-
 वपेक्ष्य द्रष्टव्यम् । एवकाराद्यशब्दयोश्चोपादानात् । अग्रे पुंस एवेति
 करणात् खलु स्त्रियमेवापेक्ष्य पुंसोऽग्रत्वमवगम्यते । तत्र यदि
 सर्वेषां वत्सानामादितो लक्षणं क्रियते, तदा पुंसोऽप्यग्रे पुंसो-
 लक्षणं स्यात् न स्त्रिया एव । एवमथ स्त्रियाः—इति करणात्
 पुंस एव लक्षणकरणात् परतः स्त्रियालक्षणकरणं प्रतीयते ।
 सर्वासां वत्सिकानां परतो लक्षणकरणे च स्त्रिया अपि परतः
 स्त्रियालक्षणकरणं स्यात् न पुंस एव परतः । तदिदमेकैक-
 मिथुनाभिप्रायं वचनम् । अपि च । पुंस एवाग्रेऽथ स्त्रियाः—इति
 वचनात् एकवचनसंयोगाच्च एकस्य पुंसो लक्षणकरणानन्तरमेवै-
 कस्याः स्त्रियाः लक्षणकरणमवगम्यते । अवगम्यते चेत्, न युज्यते
 विना कारणमुत्सृष्टम् । तस्मात् यथोक्त एवार्थः । अन्ये तु, पुंस् ए-
 वाग्रेऽथ स्त्रियाः—इति पठन्ति । कर्णस्याग्रप्रदेशे पुंसोऽथः प्रदेशे
 च स्त्रिया लक्षणं करोति—इति व्याचक्षते च । केन मन्त्रेण
 लक्षणं करोति ? भुवनमसि—इति मन्त्रेण । प्रतिकर्णं मन्त्रा-
 वृत्तिर्वीहव्या । कस्मात् ? “भेदे मन्त्रावृत्तिः”—इति सूत्रा-
 न्तरात् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

कृत्वा चानुमन्त्रयेत लोहितेन स्वभित्तिनेति ॥ ६ ॥

लक्षणं कृत्वा लोहितेनेति मन्त्रेण अनुमन्त्रयेत । कृत्वा—इति
 करणात् सर्वेषां लक्षणकरणात् परतोऽनुमन्त्रणम् । धशब्दः क्रम-

विशेषप्रसारणार्थः । कथं नाम ? येनैव क्रमेण लक्षणकरणं तेनैव क्रमेणानुमन्त्रणम्—इति । प्राजापत्यपशूनां येनैव क्रमेणाङ्गनं तेनैव क्रमेणाभ्यञ्जनमिति वत् । तस्मात् प्रतिकर्णमेवानुमन्त्रणं स्यात् । मन्त्रावृत्तिरुक्ता ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

तन्तीं प्रसार्यमाणां बद्धवत्साञ्चानुमन्त्रयेतेत्यं
तन्ती गवां मातेति ॥ ७ ॥

तन्ती वत्सवन्धनदाम । तन्तीं—इति केचित् पठन्ति । तामपराहे वत्सवन्धनाय प्रसार्यमाणामनुमन्त्रयेत—इयं तन्तीति मन्त्रेण । बद्धवत्साञ्च । बद्धो वत्सो यया, तां बद्धवत्सामपि तन्तीमनुमन्त्रयेत तेनैव मन्त्रेण । तदिदमनुमन्त्रणद्वयं बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

तच्चैतान्यहरहः कृत्यानि भवन्ति ॥ ८ ॥

तत्र तस्मिन् काम्ये कर्मणि एतानि वक्ष्यमाणसूत्रोद्दिष्टानि अहरहः कृत्यानि प्रतिदिनं कर्त्तव्यानि भवन्ति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥
कानि पुनस्तानि ? उच्यते,—

निष्कालनप्रवेशने तन्तीविहरणमिति ॥ ९ ॥

निष्कालनं पूर्वोक्तं गाः प्रकात्यमाना इति, प्रवेशनमपि पूर्वोक्तं प्रत्यागता इति, तन्तीविहरणमनन्तरोक्तमित्येतानि ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

गोयज्ञे पायसश्चरुः ॥ १० ॥

गवां पुष्टिकामस्याग्न्यादीनां यजनं गोयज्ञः । तस्मिन् गोयज्ञे

पायसः पयसि भवः चरुः स्थालीपाकः कर्तव्यः—इति सूत्रशेषः॥

॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

तेन च चरुणा,—

अग्निं यजेत पूषणमिन्द्रमीश्वरम् ॥ ११ ॥

यजेत इत्यस्य प्रत्येकमन्वयः । असमासकरणं निर्व्वापहोमयोः
पृथक्तप्रज्ञापनार्थम् । पूषणोऽप्यत्र तण्डुलचरुरेव भवति । कस्मात् ?
अग्नीन्द्रेश्वरसामान्यात् । तथाचीकृतम्—

“यद्यप्यदन्तकः पूषा पैष्टमत्ति सदा चरुम् ।

अग्नीन्द्रेश्वरसामान्यात् तण्डुलोऽत्र विधीयते” ।

इति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

ऋषभपूजा ॥ १२ ॥

ऋषभोऽनङ्गान् । तस्य पूजा—गलशृङ्गादावाभरणप्रदानेन यवस-
दानादिना च सत्कारो गोयज्ञे कर्त्तव्यः ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥
प्रसङ्गात् भूयसा साधर्म्याच्च गोयज्ञविध्यतिदशेनैवाश्वयज्ञमप्युप-
दिशति,—

गोयज्ञेनैवाश्वयज्ञो व्याख्यातः ॥ १३ ॥

ऋजुरचरार्थः । स खल्वयमश्वयज्ञो विद्यमानाश्वेनाश्वपुष्टिकामेन
कर्त्तव्यः, न येन केनचित्, नाप्यश्वमुत्पाद्य,—इति बोद्धव्यम् ।
पायसचरुणा पूर्व्ववदत्राग्न्यादयो यष्टव्याः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अयं पुनरत्र विशेषः,—

यमवरुणौ देवतानामत्राधिकौ ॥ १४ ॥

देवतानामिति सम्बन्धलक्षणा षष्ठी । अत्राश्वयज्ञे गोयज्ञनिर्दिष्टानां देवतानां यमवरुणौ अधिकौ । यमः पञ्चमो वरुणः षष्ठः । अत्रापि पूर्व्ववत् पृथगेव निर्वापो होमश्च । ऋषभपूजास्थाने चाश्वपूजा बोद्धव्या ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

प्रासङ्गिकमभिधायेदानीं पुनर्गोत्रशेषमेवाह,—

गन्धैरभ्युक्षणं गवां गन्धैरभ्युक्षणं गवाम् ॥ १५ ॥

सायमागतानां गवां गन्धोदकैरभ्युक्षणमाभिमुख्येनोक्षणं सेचनं कर्त्तव्यम् । द्विर्वचनमादरार्थम् । अथवा । द्विर्वचनादुगोयज्ञएव गवामभ्युक्षणम्—इत्यवगम्यते । तस्मादश्वयज्ञेऽयं विशेषो नास्ति । अपि च । गोयज्ञस्य कियतीमाहुतं सूत्रयित्वा, अश्वयज्ञमभिधाय, पश्चादपि गोयज्ञस्याहुतं सूत्रयन्नाचार्यः,—पूर्व्वसूत्रितामेव गोयज्ञस्याहुतमश्वयज्ञेऽतिदिशति न सूत्रयिष्यमाणामपि—इत्यवधार्यते । अन्यथा सर्व्वामेव गोयज्ञस्याहुतं सूत्रयित्वा परस्तादेवाश्वयज्ञे तामतिदिशेत् । तस्मात् क्रमभेदकरणादवगच्छामः,—अश्वयज्ञेऽश्वानामभ्युक्षणं नास्ति—इति । अन्ये तु,—अश्वयज्ञेऽप्यश्वानां गन्धैरभ्युक्षणमिच्छन्ति ।

ननु प्रकरणशेषेऽप्यत्र गोयज्ञाश्वयज्ञयोः कालो न श्रूयते, अतस्तयोः कः कालः ?—इति वक्तव्यम् । उच्यते । कालान्तरानुपदेशात् परिभाषासिद्ध एवोदगयनादिः कालोऽनयोर्मविष्यति । अथवा । तन्वान्तरविधानानुसारात् मार्गपालोदिने गोयज्ञो नीराजनदिने चाश्वयज्ञः स्यात् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“पारिभाषिक एव स्यात् कालो गोवाजियज्ञयोः ।

अन्यस्यानुपदेशात् स्वस्तरारोहणस्य च ।

अथवा मार्गपाल्यङ्गि कालो गोयज्ञकर्मणः ।

नीराजनेऽङ्गि चाश्वानामिति तन्त्रान्तरे विधिः” ।

इति । मार्गपालीदिनञ्च सुखरात्रयनन्तरा प्रतिपत् । कुतः ?
तदधिकारे,—

“ततोऽपराह्णसमये पूर्वस्थां दिशि भारत !

मार्गपालीं प्रवध्नीयात् तुङ्गे स्तम्भेऽथ पादपे” ।

इति पुराणवचनात् । नीराजने च कालविकल्पाः श्रूयन्ते । तथा
च वराहमिहिरः ।

“द्वादश्यामष्टम्यां

कार्तिकशुक्लपक्षस्य पञ्चदश्यां वा ।

आश्वयुजे वा कुर्या—

नीराजनसंज्ञितां शान्तिम्” ।

इति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोमिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
तृतीयप्रपाठकस्य षष्ठी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलौयगृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके सप्तमी खण्डिका ।

अथातः श्रवणाकर्म ॥ १ ॥

अथशब्दः प्रकरणान्तरोपन्यासार्थः । श्रवणाकर्म,—इति कर्मणो-
नामधेयम् । वर्तिष्यते,— इति सूत्रशेषः । अतःशब्दो हेत्वर्थः ।
यस्मादाहिताग्निरेभिः श्रवणाकर्मादिभिर्देवादीनयजमानः अम-
रादीन् निराकुरुते निराकृतिरिति चाख्यायते, अतः—एतस्मात्
कारणात् श्रवणाकर्मादिकमिदानीं वक्तव्यमित्यभिप्रायः । तथा
चोक्तम् ।

“यस्त्वाधायानिमालस्याद्देवादीनैभिरिष्टवान् ।

निराकर्त्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः” ।

इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

तदिदं श्रवणाकर्म,—

पौर्णमास्यां कृत्यम् ॥ २ ॥

पौर्णमास्यां श्रवणां, कृत्यं करणीयम् । श्रवणाम्—इति कुतो-
लभ्यते । समाख्यासामर्थ्यादित्याह । श्रवणाकर्म—इति समाख्यानं
श्रूयमाणे श्रवणे मासः खल्वागच्छति हृदयम् । आगच्छति
चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्सृष्टम् । एतस्मात् कारणात्

आवर्णां पीर्णमास्यामितत् करणीयम् । गृहान्तरवचनाच्च ।
तथाच गृहान्तरम् । “अथातः अवर्णाकर्म” “आवर्णां पीर्ण-
मास्याम्”—इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

कथं कर्तव्यम् ? तदभिधीयते, —

पुरस्ताच्छालाया उपलिप्य शालान्नेरग्निं प्रणयन्ति ॥

॥ ३ ॥

पुरस्तादयतो न पूर्वस्यां दिशि । शालाया अग्न्यागारस्य,
(गोमयादिना) उपलिप्य, तत्र शालान्नेरग्निं प्रणयन्ति लक्षणा-
दिभिः स्थापयन्ति । बहुवचनादनियतः कर्त्ता । शालान्नेरित्य-
वयवलक्षणा षष्ठौ । तेन, शालान्नेरेकदेशं प्रणयन्ति न सर्वम् ॥
॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अभितश्चत्वार्युपलिम्पन्ति ॥ ४ ॥

प्रकृतत्वात् प्रणीतस्याग्नेरभितः—इतश्चेतश्च चत्वारि स्थानानि उप-
लिम्पन्ति । कर्त्तुरनियमः ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

किं विदिक्षु ? न । किन्तर्हि ? उच्यते, —

प्रतिदिशम् ॥ ५ ॥

दिशं दिशं प्रति उपलिम्पन्ति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

कियन्तं देशमुपलिम्पन्ति ? तदभिधीयते, —

साधिके प्रक्रमे ॥ ६ ॥

अधिकेन सह वर्त्तमाने साधिके—स्तोकाधिके इत्येतत् । प्रक्रमे—

“संसक्तपदविन्यासस्त्रिपदः प्रक्रमः स्मृतः ।

स्मार्त्ते कर्मणि सर्वत्र श्रुते त्वध्वर्थ्यचोदितः” ।

इत्युक्तलक्षणे, उपलिम्पन्ति । उपलेपनक्रियाऽऽधारत्वविवक्षया सप्त-
मीनिर्देशः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

अग्नौ कपालमाधाय सकृत्संगृहीतं यवमुष्टिं भृञ्ज-
त्यनुपदहन् ॥ ७ ॥

प्रकृतेऽग्नौ कपालमाधाय । अथ, अग्नाविति शक्यमवक्तुम् ?
प्रकृतः खल्वग्निरित्यसौ गम्येत । नैष दोषः । यतोऽभित उप-
लिप्तस्थानानां सन्निहिततरत्वात् तत्रैव कपालाधानमप्याशङ्कित-
कश्चिदिति तन्निरासार्थमग्नावित्याह । कपालम् —

“कपालं सृन्मयं पात्रं चक्राघटितमुच्यते ।

आसुरं चक्रघटितं दैवे पैत्रे च वर्ज्येत्” ।

इत्युक्तलक्षणम्, अग्नौ आधाय अग्नेरुपरि कृत्वा, सकृत्संगृहीतं
यवानां मुष्टिं भृञ्जति । किं कुर्वन् ? अनुपदहन् । अपदहन्ति-
त्यर्थः । उपेत्ययमुपसर्गः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

पश्चादग्नेरुलूखलं दृंहयित्वाऽवहन्त्युडेचम् ॥ ८ ॥

प्रकृतस्याग्नेः पश्चादुलूखलं दृंहयित्वा दृढीकृत्य—निधलीकृत्ये-
त्येतत् । प्रकृतान् भृष्टान् यवान् तत्र स्थापयित्वा सुसलेन पूर्व-
वदवहन्ति,— सक्तुनिष्पत्त्यर्थम् । कर्तुरनियमः । किं कृत्वा ?

उद्देचम् । कृत्वा—इति शेषः । क्रियाविशिषणं वा । उद्देचः पृथ-
ग्भावः । “विचिर पृथग्भावे”—इति स्मरणात् । तथाच, भृष्टानां
यवानां स्थूलान् सूक्ष्मांश्च पृथक् कृत्वा अवहन्ति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

सुकृतान् सक्तून् कृत्वा चमस ओष्य मूर्पेणापिधाय
निदधाति ॥ ९ ॥

सुकृतान् शुभान् सुविहितान् वा, सक्तून् कृत्वा, चमसे वान-
स्यत्यपात्रविशिषे, ओष्य—आ उप्य सम्यक् स्थापयित्वा, मूर्पेण
यथोक्तलक्षणेन अपिधाय आच्छाद्य, निदधाति स्थापयति ।
कस्मिन् ? अन्तर्गृहे । कस्मात् ? “अस्तमिते चमसदर्व्यावा-
दाय”—इत्यादिवक्ष्यमाणसूत्रार्थपर्यालोचनात् ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

दक्षिणपश्चिमे अन्तरेण सञ्चरः ॥ १० ॥

अन्तरेण-शब्दो मध्यवचनः । तदयोगात् दक्षिणपश्चिमे—इति
द्वितीया । दक्षिणपश्चिमे ये द्वे स्थाने उपलिप्ते, ते अन्तरेण तयो-
र्मध्यप्रदेशः,—इत्येतत् । सोऽयं सञ्चरः ;—सञ्चरत्यनेनेति सञ्चरो-
गमनागमनमार्ग इत्यर्थः । स खल्वयं वक्ष्यमाणोपयोगी विधिरिहैव
व्रसङ्गादुक्तः । एतावदङ्गि कर्तव्यम् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

अस्तमिते चमसदर्व्यावादाय मूर्पञ्चातिप्रणीत-
स्त्राङ्गं व्रजति ॥ ११ ॥

अस्तमिते सवितरि, चमसदर्व्या मूर्पञ्च आदाय गृहीत्वा, अति-

प्रणीतस्य,—अतिरूपसर्गः स खल्वयं प्रणीत एवाग्निरतिप्रणीतो-
 भण्यते । तन्वान्तरप्रसिद्धो वा । एवं हि तन्वान्तरकाराः स्मरन्ति ।
 “अग्निमुपसमाधाय तस्यैकमुत्सुकं प्राक् दक्षिणां प्रणयेत्,—ये
 रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना असुराः सन्तः स्वधया चरन्ति पुरापुरो-
 निपुरो ये भवन्त्यग्निशालोकात् प्रणुदात्वस्मादिति, सोऽग्निरति-
 प्रणीतो भवति”—इति । तदस्य अतिप्रणीतस्य अग्नेः, अर्द्धं समीपं
 व्रजति सञ्चरेण गच्छति । अर्द्धशब्दः समीपवचनः ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥
 गत्वा च,—

सूर्पे सक्तूनावपति चमसे चोदकमादत्ते ॥ १२ ॥

पूर्वं चमसे स्थापितान् सक्तून् इदानीं सूर्पे आवपति निःक्षिपति,
 चमसे च उदकं आदत्ते गृह्णाति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

ततश्च,—

सक्तुं संगृहीतान् दर्व्यां सक्तून् कृत्वा पूर्वं उप-
 लिप्त उदकं निनीय बलिं निवपति; यः प्राच्यां दिशि
 सर्पराज एष ते बलिरिति ॥ १३ ॥

कतिपयान् सक्तून् दर्व्यां बलिहरणाय सक्तदेकवारं संगृहीतान्
 कृत्वा, सञ्चरेण प्रदक्षिणं गत्वा उपविश्य पूर्वं उपलिप्ते,—
 पूर्व्वस्यां यत् स्थानमुपलिप्तं तस्मिन्, उदकं चमसस्यं
 निनीय निषिच्य, बलिं निवपति हरति,—यः प्राच्यां दिशि,—
 इति मन्त्रेण ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

उपनिनयत्यपां शेषं यथा बलिं न प्रवक्ष्यतीति ॥१४॥

उपशब्दः समीपवचनः । उप समीपे बलेः, निनयति निषिञ्चति निक्षिपति, — इत्येतत् । किं निनयति ? अपां चमसस्थानां शेषमवशिष्टम् । कथं निनयति ? यथा बलिं न प्रवक्ष्यतीति । यथा येन प्रकारेण निक्षिप्तमुदकं बलिं न प्रवक्ष्यति न स्थानान्तरं प्रापयिष्यति, इति तथा निनयतीत्यर्थः ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

सव्यं बाहुमन्वावृत्य चमसदर्थ्यावभ्युक्ष्य प्रताप्यैवं दक्षिणैवं प्रतीच्यैवमुदीची यथालिङ्गमव्यावर्त्तमानः ॥

॥ १५ ॥

‘सव्यं बाहुमनु’ लक्ष्मीकृत्य—वामपार्श्वेनेत्यर्थः । ‘आवृत्य’,—तत्रैव स्थितः परिवृत्य । यत्र खल्वावर्त्तनमुपदिश्यते, तत्र प्रायेण तत्-स्थानस्थितस्यैव परिवर्त्तनमभिप्रेयते ; —“अथैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयति”—इत्येवमादौ । अन्ये तु वर्णयन्ति,—‘सव्यं बाहुमन्वावृत्य,—अप्रादक्षिण्येनाग्निं गत्वा’—इति । ‘चमसदर्थ्यो अभ्युक्ष्य’,—समासकरणात् तन्त्रेणैवोदकीनाभिषिच्य, तन्त्रेणैव प्रकृतेऽग्नीं ‘प्रताप्य’ एवम् उक्तेन प्रकारेण,—सक्तत् संगृहीतान्—इत्यादिप्रकारेणेत्येतत् । ‘दक्षिणा’ दक्षिणस्यां दिशि बलिं निवपति । एवं प्रतीच्यामेवमुदीच्याम् । ‘दक्षिणा’—इत्यादौ सर्वत्र पूर्व्वसवर्णः । ‘यथा लिङ्गम्’ यो मन्त्रो यज्जिङ्गः, तेनैव मन्त्रेण तस्यां दिशि बलिं निवपति । ‘यो दक्षिणस्यां दिशि सर्परोज एष ते बलिः’, ‘यः प्रतीच्यां दिशि’, ‘य उदीच्यां दिशि’,—इति मन्त्रविशेषः

इत्यर्थः । यस्याच्च दिशि बलिं निवपति तदभिमुख एव स्यात् ।
तथा चोक्तम् ।

“यस्यां दिशि बलिं दद्यात् तामेवाभिमुखो दिशम् ।

अवणाकर्मणि भवेत् न्यञ्चकर्म न सर्व्वदा” ।

इति । ‘अव्यावर्त्तमानः’ । विशेषेणावर्त्तनमकुर्व्वन्,—सव्यं बाहु-
मन्वावृत्त्य—इति यदुक्तं, तदिशेषेणाकुर्व्वन्—इत्यर्थः । कियन्मात्र-
मप्यावर्त्तनं न शक्यते प्रतिषेधुम् । किं कारणम् ? तासु तासु
बलिनिवपने तत्तन्मुखत्वविधानम् । अतो विशेषेणावर्त्तनं प्रति-
षेधयिषुराचार्य्यः ‘अव्यावर्त्तमानः’—इत्याह । तस्मात् प्रती-
च्युदीचीवत्योर्व्यावर्त्तनं न कर्त्तव्यम् तथैव खल्ववस्थितस्तत्तद्दि-
क्षुखो भूत्वा बलिनिवपनं कुर्यात् । व्यावर्त्तनप्रतिषेधादेव तदु-
त्तरभाविनोरभ्युक्षणप्रतापनयोरपि प्रतिषेधोऽवगम्यते । अतएव,
‘एवं दक्षिणा’—इति सूत्रितम् । दक्षिणाबली खल्वावर्त्तनाभ्यु-
क्षणप्रतापनानि सूत्रितत्वादेव प्राप्नुवन्ति, तदर्थं पुनः ‘एवं दक्षिणा’
—इत्येवंशब्दोऽनतिप्रयोजन एव स्यात् । तस्मात्, ‘एवं दक्षिणा’
—इत्यत्र आवर्त्तनाभ्युक्षणप्रतापनानि तिरिक्तं पूर्व्वोक्तम् ‘एवं’ शब्द-
सार्थः,—इत्यकामेनापि वाच्यम् । तस्मामान्यात् ‘एवं प्रतीच्यौ
एवमुदीची’—इत्यनयोरप्येवंशब्दयोः स एवार्थो वर्णनीयः ।

तस्मात्, आवर्त्तनाभ्युक्षणप्रतापनातिरिक्तस्यैव ‘एवं’ शब्देनाति-
देशात् प्रतीच्युदीचीवत्योरावर्त्तनाभ्युक्षणप्रतापनानि न कर्त्त-
व्यानि भवन्ति । अथैवं ‘अव्यावर्त्तमानः’—इत्यनर्थकं, तदति-
रिक्तस्यैव ‘एवं’ शब्देनातिदेशाद्वावर्त्तनस्याप्रसक्तोः । उच्यते । अव्या-

वर्त्तमानः,—इति विशेषेणावर्त्तनं प्रतिषेधनाचार्यस्तत्तद्दिद्विख-
त्वानुगुणं कियन्मात्रमावर्त्तनमनयोरपि बल्योरनुजानाति । सोऽयम्
'अव्यावर्त्तमानः'—इत्यस्यार्थः पूर्वमुपपादितोऽस्माभिः । अन्ये तु,
'अव्यावर्त्तमानः',—इति करणाद् व्यावर्त्तनस्यैव प्रतिषेधादभ्यु-
क्षणप्रतापनयोः सर्व्वचैव करणम् इच्छन्ति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

सूर्येण शेषमग्नावोप्यानतिप्रणीतस्याहं व्रजति ॥ १६ ॥

शेषं बलिशेषं सूर्येण अग्नौ ओप्य,—आ उप्य प्रक्षिप्य । मन्त्रानुप-
देशात् व्याहृतित्रयप्रयोगेन,—इत्यर्थः । कुत एतत् ?

“यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत् ।

मन्त्राणामेवचादेशे मन्त्रात् कर्म समाचरेत्” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात् । एवमेके । अपरे तु मन्यन्ते,—“मन्त्रानु-
पदेशादमन्त्रकम्”—इति । बलिशेषस्य प्रतिपत्तिः खल्वसौ ।
प्रतिपत्तौ च मन्त्रान्वयो न प्रयोजनवान्—इति तेषामाशयः ।
दृश्यते तु वैश्वदेवादिशेषस्य प्रतिपादने बलिहरणादौ मन्त्रान्वयः ।
अर्थकर्मणि तत्र शेषः प्रतिपाद्यते इति चेत् । कएवमाह नेदमर्थ-
कर्मन्ति । निःसन्देहायामपि प्रतिपत्तौ स्विष्टकृदादौ तत्रभवन्तो-
मन्त्रं प्रयुञ्जते । सन्देहे च व्याहृतिप्रयोगे न किञ्चिद्दीयते ।

तदेवं कृत्वा, अनतिप्रणीतस्याहं व्रजति । प्रणीतम्—इति
भावे निष्ठा । प्रणीतं प्रणयनमतिक्रान्तोऽतिप्रणीतः, तथाविधो न
भवतीत्यनतिप्रणीतः प्रकृतोऽग्निर्भण्यते । प्रकृतस्य खल्वग्नेः परि-
ग्रहार्थम् अनतिप्रणीतस्य—इत्याह । अग्न्यागारे खल्वग्न्योऽप्यग्नि-
रस्ति । अथ वा । अतिप्रणीतस्तन्त्रान्तरप्रसिद्धो व्याख्यातः, स

न भवतीत्यनतिप्रणीतः । तदस्याग्नेरहं समीपं व्रजति सच्चर-
मार्गेणेत्यर्थः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

गत्वा च,—

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्य नमः
पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं जपति ॥ १७ ॥

प्रकृतस्थानेः पश्चात् न्यञ्चौ अधोमुखौ पाणी हस्तौ, भूमौ प्रति-
ष्ठाप्य,—

“दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभिमुखमेव च ।

करं करस्य कुर्वीत करणे न्यञ्चकर्मणः” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तप्रकारेण संस्थाप्य, नमः पृथिव्यै,—इत्येतं मन्त्रं
जपति । ‘एतम्’—इति स्वरवर्णसम्पादनार्थम् । ‘मन्त्रम्’—इति
मन्त्रे दुष्टे यत् प्रायश्चित्तं, तस्य प्रायश्चित्तम् । अन्याप्रतिषेधार्थं वा
एतं मन्त्रमिति वचनम् । कथं नाम ? अन्योऽप्येतत्कर्म कुर्व-
न्नेतं मन्त्रमेवभूतमेव जपति न पुनरुहेत,—इत्यभिप्रायः । कथं
पुनरन्यस्य कर्मकरणपक्षे जहस्याशङ्का ? उच्यते । “नमः पृथिव्यै
दंष्ट्राय विश्वभृन्मा ते अन्ते रिषाम”—इत्यस्मद्गता विभक्तिर्मन्त्रे
पठ्यते । तस्मात्, अन्यस्य कर्मकरणपक्षे जहमप्याशङ्कीत कश्चि-
न्मन्दमतिरिति तन्निरासार्थोऽयं प्रयत्नः ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

प्रदोषे पायसञ्चरुः ॥ १८ ॥

रात्रेः प्रथमो यामः प्रदोषः । कस्मात् ? “प्रदोषपश्चिमौ यामौ”
—इति, तच्चापि प्रदोषशब्दप्रयोगात् । तस्मिन् प्रदोषे, पयसि

भवः पायसः, चरुः स्थालीपाकः, कर्त्तव्यः—इति वाक्यशेषः ।
 एवञ्च, सन्ध्योपासनसायं होमबलिकर्माणि कृत्वा चरुरयं कर्त्तव्यः ।
 कुतः ? तत्तत्कालातिपाते प्रायश्चित्तोपदेशात् । एवमर्थः प्रदोष-
 शब्दः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

तस्य जुहुयात् ; श्रवणाय विष्णवेऽग्नये प्रजापतये
 विश्वेभ्यो देवेभ्यः स्वाहेति ॥ १९ ॥

तस्य,—इत्यवयवसंज्ञा षष्ठी । तस्य पायसस्य चरोर्जुहुयात्,
 श्रवणाय स्वाहा,—इत्यादिना मन्त्रेण प्रत्येकम् । सोऽयं स्वाहाशब्दः
 प्रत्येकमभिसम्बन्धते । तथा चोक्तम् । “मन्त्रान्ते स्वाहाकारः”—
 इति । किमर्थं तर्हि पुनरिह स्वाहाकारपाठः ? उच्यते ।
 मन्त्रब्राह्मणोक्तानां मन्त्राणां विनियोगस्य वक्तुमारब्धत्वात् अस्ति
 तेषां बुद्धारूढत्वम् । अतस्तीक्ष्णमिव मन्त्रशब्दार्थत्वात्तएव मन्त्राः
 स्वाहाकारान्ताः स्युः—इत्यपि स्वादाशङ्का कदाचित् कस्यचि-
 त्शब्दमतेरिति तन्निरासार्थमिह स्वाहाशब्दमपठदाचार्यः ।
 मन्त्राः खल्वेते मन्त्रब्राह्मणे न पठ्यन्ते । अथवा । श्रवणाय,
 —इत्यादिचतुर्थीविभक्तीनामुद्देश्यतामात्रपरत्वमभ्युपेत्य तन्त्रेणापि
 होमं कथिदाशङ्कीत । अतः स्वाहाशब्दयोगिनैवैताश्चतुर्थीविभ-
 क्तयः,—इति प्रज्ञापनार्थमिह स्वाहाकारः पठितः । श्रवणो-
 नक्षत्रविशेषः । विष्णवादयः प्रसिद्धाः । असमासकरणमपि निर्वाप-
 होमयोः पृथक्प्रज्ञापनार्थमेव । केचित् पुनर्,—एकामाहुति-
 मेकञ्च निर्वापमिच्छन्ति । तदसङ्गतम् । पूर्वोक्तयुक्तेः । समस्या-
 भिधानञ्चैवं स्यात् । कर्मपदीपोऽपि—

“आवस्थां वा प्रदोषे यः कृष्यारम्भे तथैव च ।

कथमेतेषु निर्वापाः ? कथञ्चैव जुहोतयः ?

देवतासङ्ख्या गृह्य निर्वापांश्च पृथक् पृथक् ।

तूर्णीं द्विरेव गृह्यीयाद्दोमश्चापि पृथक् पृथक्” ।

इति आवस्थां प्रदोषेऽपि पृथक् पृथक् निर्वापं होमश्चाह ॥

॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ २० ॥

अन्यत् सर्वं स्थालीपाकावृता स्थालीपाकरीत्या कुर्यात् । अथ,
“एषोऽत ऊर्ध्वं हविराहुतिषु न्यायः”—इति परिभाषाप्राप्तत्वा-
देतदवाच्यम् ? नैष दोषः । परिसङ्ख्यानार्थत्वात् । कथं नाम ?
होमादन्यदेव स्थालीपाकावृता कुर्यात्, होमे तु “सकृदा
त्रिर्वा”—इति योऽयं विकल्प उक्तः, सोऽत्र न भवति । तस्मात्
सकृदेव जुहुयात् । कर्मक्रमप्रज्ञापनार्थं वा वचनं वर्णनीयम् ।
कथं नाम ? स्थालीपाकावृता अन्यत् कर्मशेषं समाप्य वक्ष्य-
माणसूत्रोक्तं कर्म कृत्वा परस्तात् परिभाषासिद्धं वामदेव्यगानं
कुर्यात्—इति । एतस्य खल्वसूत्रेण वक्ष्यमाणसूत्रोक्तं कर्म प्रधान-
होमानन्तरमेव वा स्यात् वामदेव्यगानात् परतो वा स्यात् ।

परमार्थतस्तु, अत्र चरोर्वहुदैवतत्वादवघात एव होमः प्राप्नोति ।
तत्र चाज्यभागी अवदानधर्मश्च न भवति । अस्माच्च वचनादा-
ज्यभागी अवदानधर्मश्च इह ज्ञाप्यते । कथं ज्ञायते ? आचार्य-
पुत्रस्मरणात् । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“स्वालीपाकावृताऽन्यत्तु यत्र संज्ञा निपात्यते ।

तत्राज्यभागी हुत्वैव सूचमास्तीर्यावद्यति” ।

इति । सोऽयमस्यार्थः । एवमुत्तरत्रापि वर्णनीयम् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

उत्तरतोऽग्नेर्दर्मस्तम्बसमूलं प्रतिष्ठाप्य सोमोरा-
जेत्येतं मन्त्रं जपति यासन्धासमधत्तेति च ॥ २१ ॥

समूलं मूलमहितं दर्भस्तम्बं कुशगुच्छं प्रकृतस्याग्नेरुत्तरतः
प्रतिष्ठाप्य,—“प्राक्षुस्वकरणञ्चानादेशे”—इत्यस्मत्सूत्रकारवचनात्
प्रागयं स्थापयित्वा, सोमोराजिति यां सन्धामिति च मन्त्रद्वयं
जपति । “एतं मन्त्रम्”—इति व्याख्यातम् । इदानीं वामदेव्य-
मानम् । केचित् अत्र दर्भस्तम्बे कुशसंस्थामिच्छन्ति । तदसङ्ग-
तम् । कस्मात् ?

“यज्ञवास्तुनि मुध्याञ्च स्तम्बे दर्भवटी तथा ॥

दर्भसङ्ख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि” ॥

इति कर्मप्रदीपवचनात् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

श्वस्ततोऽक्षतसक्तून् कारयित्वा नवे पाचेऽपिधाय
निदधाति ॥ २२ ॥

श्वः आगामिनि दिने,—तस्यां पौर्णमासीशर्व्व्यां प्रभातायां सत्या-
मित्येतत् । ततः, प्रातर्हीमानन्तरम् । अथवा । ततः,—इति
सार्व्वविभक्तिकस्तसि । तयैवावृता, अक्षतसक्तून् अक्षता यवाः

तेषां सक्तून् कारयित्वा, नवे पात्रे कृत्वा पात्रान्तरेण अपिधाय
स्थगयित्वा, निदधाति गृहे स्थापयति । कारयित्वा,—इति वच-
नात् कर्तुरनियमः ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

तैश्च सक्तुभिः,—

अहरहस्तूष्णीं बलीन् हरेत् सायं प्राग्घोमादाय-

हायण्याः ॥ २३ ॥

अहरहः प्रत्यहं, पूर्वोक्तान् बलीन् हरेत् । तूष्णीमिति वाग्-
व्यापारप्रतिषेधान्मनसा मन्त्रमुच्चार्येत्यर्थः । अथवा । तूष्णीमिति
करणादमन्त्रकमेवैतान् बलीन् हरेत् । तूष्णीमिति वाग्यमन-
नियमार्थं न मन्त्रोच्चारणप्रतिषेधार्थम्—इति केचित् । कस्मिन्
काले बलीन् हरेत् ? सायम्,—अस्तमयादूर्ध्वम् । प्राक्
पूर्वं होमात् । ननु होमात् पूर्वमेव बलिहरणं पुरस्तात्
सूचितं तत् किमिति प्राग्घोमादिति क्रियते ? उच्यते । अनया
भङ्गा होममप्यहरहर्दश्यति । इतरथा, बलीन् हरेदिति कर-
णात् होमो न स्यात्—इति कश्चिदाशङ्कीत । कियन्तं कालं
बलीन् हरेत् ? आग्रहायण्याः,—आ आग्रहायण्याः, आग्रहा-
यणीपौर्णमासीपर्यन्तम् ।

अत्र बलिहरणहोमयोरभिधानात् अहरहः प्रयोगे बलिशेषस्य
हवनं लक्षणपूर्वकमग्निस्थापनञ्च न स्यात्, चमसदर्थोः प्रताप-
नार्थमुल्मुकन्तु प्रत्यहमप्यासादयेत् । नमः पृथिव्यै—इत्येतदपि
न्यञ्चकरणं प्रत्यहं नैव भवति । तथा चोक्तम् ।

“बलिशेषस्य हवनमग्निप्रणयनस्तथा ।

प्रत्यहं न भवेयातामुल्लुकाच्च भवेत् सदा” ।

इति । “न्यक्षकस्य न सर्व्वदा”—इति च ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्य्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
तृतीयप्रपाठकस्य सप्तमी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके अष्टमी खण्डिका ।

उक्तं अवशाकर्म । अथेदानीमाश्वयुजीकर्म प्रस्तूयते,—

आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां पृषातके पायसश्चरौद्रः ॥ १ ॥

अश्वयुक् अश्विनीनक्षत्रं, तदयुक्ता पौर्णमासी आश्वयुजी । तस्यां पौर्णमास्याम् । आश्वयुजीग्रहणम् अश्विनीनक्षत्रसम्बन्धद्वारेण आश्विनपौर्णमासीप्रज्ञापनार्थम् । पौर्णमासीग्रहणं पौर्णमास्याः प्राधान्यस्यापनार्थम् । तेन, नक्षत्रालाभेऽपि आश्विनपौर्णमास्यामेव कर्त्तव्यम् । आज्यसंयुक्तं पयो दधि वा पृषातकमित्युच्यते । तस्मिन् पृषातके,—सप्तमीनिर्देशात् वक्ष्यमाणावेक्षणादर्थं समासादिते सतीत्यर्थो बोद्धव्यः । रुद्रो देवताऽस्येति रौद्रः, पायसः—पयसि भवश्चरुः कर्त्तव्यः । तच्चैतत् पयः पृषातकादन्यदेव स्यात् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“पयो यदाज्यसंयुक्तं तत् पृषातकमुच्यते ।

मध्येके, तदुपासाद्य कर्त्तव्यः पायसश्चरुः” ।

इति । रुद्राय त्वा,—इति निर्व्वापः । समासादितञ्च पृषातकं होमकाले अग्निरुत्तरपूर्वतः स्थापनीयम् । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“दधि सर्पिश्च संयुक्तं प्रोक्तोद्धोष पृषातकः ।

होमकाले तु तस्याग्नेः स्थानमुत्तरपूर्वतः” ।

इति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

तस्य जुहुयादा नो मित्रावरुणेति * प्रथमां मान-
स्तोक इति द्वितीयाम् ॥ २ ॥

तस्येत्यवयवव्यञ्जना षष्ठी । तस्य पायसस्य चरोरेकदेशं जुहुयात् ।
आ नो मित्रावरुणेति मैत्रावरुण्यर्चा प्रथमामाहुतिं जुहुयात् ।
मा न स्तोके इति रौद्र्यर्चा द्वितीयामाहुतिं जुहुयात् । ननु
मैत्रावरुण्यर्चा कथं होमः सूत्रात् ? पायसवरुः खल्वयं रौद्रः
सूत्रितः । न चैकस्मै हविर्निरूप्य अन्यस्मै ह्यते,—इति युक्तम् ।
उक्तञ्च,—

“निरूप्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि ह्यते” ।

इति । आद्यस्य किल मन्त्रस्य मित्रावरुणयोर्देवतात्वं लिङ्गादव-
गम्यते । नैष दोषः । श्रुतेर्बलवत्त्वात् । रौद्रः—इति श्रुत्या तावत्
रुद्रस्य देवतात्वमवगम्यते, लिङ्गाच्च मित्रावरुणयोः, दुर्बलञ्च
श्रुतेर्लिङ्गम् । तस्मात् “ऐन्द्र्या गार्हपत्यमुपतिष्ठेत्”—इति वदि-
हापि श्रुत्या लिङ्गं बाधितव्यं भवति । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“तद्वितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन चेष्यते ।

देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परं परम्” ।

इति । पाठक्रमादेवाहुत्योः प्रथमद्वितीयत्वसिद्धेः पुनः प्रथमादि-
ग्रहणम्,—अनयोरेवाहुत्योश्चरोरभिसम्बन्धप्रज्ञापनार्थम् । तेन,
प्रथमद्वितीये एव चर्वाहुतौ । याद्यान्या आहुतयो वक्ष्यन्ते, ताः
सर्वा एवाज्याहुतयः । तथा च कर्मप्रदीपः ।

* आ नो मित्रेति प्रथमा—इति पाठान्तरम् ।

“आश्वयुज्यां तथा कृथां वास्तुकर्मणि याज्ञिकाः ।

यज्ञार्थतत्त्ववेत्तारो होममेवं प्रचक्षते ।

हे पञ्च हे क्रमेणैता हविराहुतयः स्मृताः ।

शेषा आज्येन होतव्या इति कात्यायनोऽब्रवीत्” ।

इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

गोनामभिश्च पृथक् काम्यासौत्येतत्प्रभृतिभिः ॥ ३ ॥

गवां नामानि गोनामानि । तैर्गोनामभिश्च काम्यासि,—इत्ये-
तत्प्रभृतिभिरष्टाभिः, पृथक् नाना, अष्टावाज्याहुतीर्जुहुयात् ।
गोनामानि च,—

“काम्या प्रिया च हव्या च इडा रन्ता सरस्वती ।

मही विद्युता चाग्न्या च गोनामानि विदुर्वुधाः” ।

इति गृह्यसंग्रहोक्तानि । “चकारा असिशब्दस्याध्याहारार्थाः”—

इति गृह्यसंग्रहभाष्ये दीक्षितः । यद्यपि नवैव गोनामानि
पठ्यन्ते, तथापि अग्न्यानाम्ना होमो नास्तीत्यष्टावेवाहुतयो भवन्ति ।
एतदिति करणाच्चैवम्भूतैरेव होमः, न चतुर्थी प्रयोक्तव्या । तथाच
कर्मप्रदीपः ।

“धृतिहोमे न प्रयुञ्ज्यान्नोनामसु तथाऽष्टसु ।

चतुर्थीमग्न्या इत्येतन्नोनाम्नि न हि ह्यते” ।

इति । एवञ्च, काम्यासि स्वाहा,—इत्येवमादिकः प्रयोगः सिद्धो-
भवति । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । काम्या प्रिया हव्या इति
नामत्रयान्ते असिशब्दोऽध्याहार्यः । अन्यानि च नामानि
संबोधनान्तानि प्रयोक्तव्यानि । कथमर्हजरेतौयं वर्ण्यते, कचित्
असि-शब्दस्याध्याहारः कच्चिच्च संबोधनविभक्त्यन्तता,—इति । ननु

सर्व्वचैव 'असि' शब्दस्याध्याहारो वा स्यात् संबोधनविभक्त्य-
न्तता वेति युक्तं वर्णयितुम् ।

नैष दोषः । कस्मात् ? ताण्ड्यब्राह्मणे तथैव पठितत्वात् ।
तथाच तत्र समामनन्ति । “काम्यासि प्रियासि हव्यासीङ्गे रन्ते
सरस्वति मङ्घि विश्वुते एतानि तेऽग्रे नामानि”—इति ।
अथ विश्वुते इत्यनन्तरं एतानि तव नामानीत्यभिधानादष्टावेव
परिभाषिकानि गोनामानि भवन्ति । अघ्नयाशब्दस्तु योगेन तत्र
प्रयुक्तः । अहननीया खल्वसौ । अतएव कात्यायनेन गोनामहोमे
अघ्नयाशब्देन होमोनास्ति इत्युक्तम् । आचार्य्यपुत्रेण तु अघ्नया
शब्दस्यापि गवि प्रयोगदर्शनात् तस्यापि गोनामत्वमभिहितम् ।
तस्माद् यथापठितैरेव स्वाहाकारान्तैर्गोनामभिरष्टावाहुतयो होत-
व्याः । भट्टभाष्येऽपि तथैव लिखितम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ ४ ॥

कृतमार्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

पृषातकं प्रदक्षिणमग्निं पर्याणीय ब्राह्मणानवेक्ष-
यित्वा स्वयमवेक्षेत;—तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्च-
रत् पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतमिति ॥ ५ ॥

अग्निप्रादक्षिण्येन पृषातकमानीय ब्राह्मणानवेक्षयित्वा स्वयमवे-
क्षेत,—तच्चक्षुरिति मन्त्रेण । सामान्येनाभिधानात् ब्राह्मणाना-

मपि मन्त्रो भवति, न पुनरानन्तर्यातिरेकात् यजमानस्यैव ।
तथा चोक्तम् ।

“पृषातकप्रेक्षणयोर्नवस्य हविषस्तथा ।

शिष्टस्य प्राशने मन्त्रस्तत्र सर्व्वेऽधिकारिणः” ।

इति । यदि पुनः कस्माच्चित् कारणात् केऽपि ब्राह्मणास्तदानीं
सन्निहिता न स्युः, तदा स्वयमेव पृषातकमवेक्षेत । तथा चोक्तम् ।

“ब्राह्मणानामसान्निध्ये स्वयमेव पृषातकम् ।

अवेक्षेद्विषः शेषं नवयन्नेऽपि भक्षयेत्” ।

इति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयं भुक्त्वा जातुषान्मणीन्
सर्व्वैषधिमिश्रानावध्नौरन् स्वस्त्ययनार्थम् ॥ ६ ॥

ब्राह्मणान्,—बहुवचनात् त्रिप्रसृतीन्, भोजयित्वा, स्वयञ्च भुक्त्वा ।
अथ, “अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति”—इति सिद्धत्वादेतद-
वाच्यम् ? उच्यते । अत्यन्ताशक्तावप्यस्मिन् कर्मणि त्रयाणामा-
वश्यकत्वार्थमिदमुक्तम् । अशक्तौ खल्वेकस्यापि ब्राह्मणस्य भोजनं
प्राप्नोति, यथाशक्त्युपदेशात् । तन्निरस्तार्थं ब्राह्मणान् भोजयि-
त्वा,—इत्याह । नैतत् युक्तम् । कस्मात् ? अशक्त्युपदेशात् । यो-
हि द्वीन् भोजयितुं न शक्नोति, कथं तस्य तदुपदिश्येत !
अशक्त्युपदेशः खल्वप्रमाणमेव स्यात् । न च प्रमाणं शास्त्रमप्र-
माणं कल्पयितुमुचितम् ।

अपर आह । भोजयित्वा,—इति कर्माकाङ्क्षायां पृषातक-
मिति प्रकृतमन्वीयते । अन्यथा, प्रकृतहानाप्रकृतप्रक्रिये प्रस-
ज्येयाताम्,—इति । एतदपि न सुन्दरम् । कस्मात् ? यस्मात्
ब्राह्मणान् भोजयित्वा,—इत्युक्तौ निर्विशेषितमेव भोजनं ताव-
दवगम्यते, न किञ्चिदत्रापेक्षणीयमस्ति । येन हृत्तिः सम्पद्यते,
तेन केनापि भोजयति,—इत्यवगम्यत एव । “ब्राह्मणान् भोजय”
“कौण्डिन्यान् भोजय” “शयाना भुञ्जते यवनाः”—इत्येवमादि-
प्रत्ययव्यपदेशानां लोके बहुलमुपलभ्यात् । “लोके येष्वर्थेषु प्रसि-
द्धानि पदानि, तानि (सति सम्भवे) तदर्थान्येव सूत्रेषु”—इति
हि नः प्रतिज्ञातम् । पृषातकं भोजयित्वा,—इति खल्वानुमानिकं
परिचिकल्पयिषितम् । न चैतत् शब्दस्य श्रवणमात्रात् योऽर्थो-
ऽवगम्यते तं बाधित्वा शक्तौत्यात्मानं लब्धुम् । नापि पृषातकेन
हृत्तिः सम्पद्यते । भुजिचोदनायाश्चैवमेवार्थोऽन्यत्रापि दृश्यते,—
“अपवर्गेऽभिरूपभोजनम्”—इत्येवमादौ ।

अपि च । उत्तरत्र पृषातकमिति कुर्वन्नाचार्योऽत्र
पृषातकव्यतिक्तस्यैव भोजनं दर्शयति । तस्मात्, अस्मिन्
कर्मणि अपवर्गविहितव्यतिरिक्तस्यापि ब्राह्मणभोजनस्याभ्यनुज्ञानार्थं
ब्राह्मणान् भोजयित्वा,—इति वचनम् । कर्मक्रमप्रज्ञापनार्थं वा ।
कथं नाम ? अपवर्गविहितं ब्राह्मणभोजनमिदानीं कारयित्वा
स्वयञ्च भुक्त्वा वक्ष्यमाणं कर्म कर्त्तव्यम् । अवचने खल्विदानीमेतन्न
प्राप्नोति । कस्मात् ? इतः परमपि कर्मोपदेशात् । तस्मात्,
अपवर्गविहितं ब्राह्मणभोजनं सायं साभूदिति तदेव ब्राह्मण-
भोजनमिदानीं मुच्यते,—इत्यादरण्यम् ।

तदेवं ब्राह्मणान् भोजयित्वा स्वयञ्च भुक्त्वा, जातुषान्
 लाक्षाकृतान् मणीन्, सर्व्वौषधिमिश्रान्, सर्व्वौषधयो व्या-
 ख्याताः । तन्मिश्रान्, सर्व्वौषधिगर्भान्—इत्यर्थः । आवध्री-
 रन्, स्वस्त्ययनार्थम् । स्वस्ति,—मङ्गलं, तस्य अयनं प्राप्तिः, तद-
 र्थम् । बहुवचनोपादानात् न परं गृहपतिरेवावध्रीत, किन्तु
 अन्येऽपि स्वस्त्ययनेप्सवो गृह्या आवध्रीरन् । कुत्र आवध्रीरन् ?
 स्ववाही, बालानाञ्च ग्रीवासु । कुतः ? तथा प्रसिद्धेः । स्वस्त्य-
 यनार्थम्,—इति मणिवन्धनं स्तौति, न फलविधिः । वाक्छ-
 भेदापत्तेः । कथं नाम ? मणीन् आवध्रीरन्, तच्च स्व-
 स्त्ययनार्थं भवति,—इति यदि हावप्यर्थो विधिक्षिती, भिद्येत
 वाक्यम् । अन्ये तु वर्णयन्ति,—‘स्वस्त्ययनार्थमिति वचनात् मणि-
 बन्धनस्य काम्यत्वं गम्यते । ततश्चेतस्मिन्नक्रियमाणेऽपि न दोषः ।
 यद्यपि, “एतस्यैव बलिहरणस्यान्ते कामं प्रप्नुवीत”—इत्यादौ
 नित्येऽपि कामसम्बन्धो दृश्यते, तथापि रक्षामणिप्रतिसरादि-
 बन्धनस्य लोके भूयसा काम्यतैव दृश्यते । अतो न दोषः ।’
 इति ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

सायं गाः पृषातकं प्राशयित्वा सहवत्सा वासयेत ॥

॥ ७ ॥

सायं रात्रौ, गाः पृषातकं प्रकृतं, प्राशयित्वा, सहवत्साः वासयेत,
 —वत्सैः सहावियुक्ताः कृत्वा वासयेत तां रात्रिम् । ‘वासयेरन्’—
 इति केचित् पठन्ति । पृषातकम्,—इति द्वितीयानिर्देशात् सर्व्व-
 मेव पृषातकं प्राशयितव्यं, न किञ्चिदप्यवशेषणीयम्,—इति
 दर्शयति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

अनेन खलु पृषातकप्राशनादिना,—

स्वस्ति हासां भवति ॥ ८ ॥

स्वस्ति मङ्गलं, ह किल, आसां गवां भवति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥
आश्वयुजे किल मासि कालवशान्नवशस्यानि भवन्ति । व्रीहयः
खल्वत्र पच्यन्ते । नवयज्ञश्चाकृत्वा तदग्नन् अग्निमान् प्रत्यवैति,
प्रायश्चित्तञ्च प्राप्नोति । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“अग्निष्टा नवयज्ञेन नवान्नं योऽत्यकामतः ।

वैश्वानरश्चरुस्तस्य प्रायश्चित्तं विधीयते” ।

इति । अतो नवयज्ञस्तावदिदानीं प्रस्तूयते,—

नवयज्ञे पायसश्चरुरेन्द्राग्नः ॥ ९ ॥

नवेन शस्येन यज्ञो नवयज्ञः । तस्मिन् ऐन्द्राग्नः पायसश्चरुः,—
कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । इन्द्रश्च अग्निश्च इन्द्राग्नी, तौ देवता
अस्येति ऐन्द्राग्नः । सेयं इन्द्रदेवता । इन्द्राग्निभ्यां त्वा,—इति
निर्वापः । इन्द्राग्निभ्यां स्वाहा,—इति होमः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

तस्य मुख्याहविराहुतिहुत्वा चतसृभिराज्या-
हुतिभिरभिजुहोति ;—शतायुधायेत्यतत्प्रभृतिभिः ॥

॥ १० ॥

तस्य चरोरेकदेशेन मुख्यां हविराहुतिं हुत्वा चतसृभिः आज्या-

हुतिभिः अभिजुहोति,—अभि सर्व्वतोभावेन ;—समाहितमना-
 म्बुन्दोदैवतार्पादीन्यनुस्मरन् जुहोति, शतायुधाय,—इत्येतत्-
 प्रभृतिभिश्चतुर्भिर्मन्त्रैः ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ ११ ॥

व्याख्यातमेतत् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

हविरुच्छिष्टशेषं प्राशयेद् यावन्त उपेताः स्युः ॥ १२ ॥

यावन्तो ब्राह्मणा उप समीपं इता गता स्युर्भवेयुः, तावतो-
 ब्राह्मणान् हविरुच्छिष्टशेषं प्राशयेत्,—प्रकर्षेण वक्ष्यमाणविधिना
 प्राशयेत् भोजयेत् । ननु, हविरुच्छिष्टं प्राशयेत्,—इति वक्तव्ये
 शेषग्रहणं किमर्थम् ? उच्यते । हविरुच्छिष्टं ब्राह्मणान् प्राश-
 यित्वा शेषं स्वयं प्राश्नीयात्,—इत्येतत्प्रज्ञापनार्थं शेषग्रहणम् ।
 कथं नाम ? शिष्यते अस्मादिति शेषः, हविरुच्छिष्टञ्च तत्
 शेषञ्चेति हविरुच्छिष्टशेषं प्राशयेत्,—इति वचनव्यक्त्या तावत्
 ब्राह्मणप्राशनादप्यवशेषोऽवगम्यते, तस्य च यजमानप्राशनं कल्प्यते ।
 कस्मात् ? वक्ष्यमाणप्राशनविधौ विशेषानुपदेशात् । तदर्थत्वाच्च
 नवयज्ञस्य । नवयज्ञमकुर्व्वतो नवान्नप्राशनप्रतिषेधात् नवयज्ञात्
 परतो यजमानस्य तत्प्राशनावगतेः । अतएव, शिष्टस्य नवहविषः
 प्राशनमन्त्रे सर्व्ववामधिकारं स्मरता कात्यायनेन सर्व्वशब्दात्
 यजमानस्यापि शेषप्राशनमनुशिष्टम् । तच्चोपदर्शितमुपदर्शयिष्यते
 च । हविरुच्छिष्टशेषम्,—इति द्वितीयाकरणात् सर्व्वस्यैव शेषस्य
 प्राशनं यजमानः कुर्यात् न तु यत्किञ्चिदेव प्राश्य शेषमन्यस्मै

दद्यात्,—इति वीद्व्यम् । स खस्वयं कृतकार्यं यजमानः
स्वभोजनकाले सर्व्वं प्राश्नीयात् । यदि पुनः केऽपि ब्राह्मणा नोपेताः
स्युः, तदा स्वयमेव प्राश्नीयात् । कस्मात् ?

“ब्राह्मणानामसान्निध्ये स्वयमेव पृषातकम् ।

अवेक्षेद्विषयः शेषं नवयज्ञेऽपि भक्षयेत्” ।

इति वचनात् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

अथ प्राशनविधिरभिधीयते,—

सकृदपामुपस्तीर्य्य दिश्वरोरवद्यति ॥ १३ ॥

सकृदेकवारम् अपामुदकस्य उपस्तीर्य्य सुवेणोपस्तरणं कृत्वा,
दिः,—दिःकृत्वः—मध्यात् पूर्व्वार्द्धाच्च, चरोरवद्यति मेक्षणेनाव-
दानं करोति । कुत्र अवद्यति ? दक्षिणे पाणौ । कस्मात् ?
“यत्रोपदिश्यते कर्म”—इति परिशिष्टकारवचनात्, इति भट्ट-
नारायणोपाध्यायः । एवञ्च, उपस्तरणादिकं वामेनैव पाणिना
कर्त्तव्यं भवति । कस्मात् ? दक्षिणस्यान्यत्र व्यापृतत्वात् ॥ ० ॥
॥ १३ ॥ ० ॥

त्रिर्भृगूणाम् ॥ १४ ॥

भृगूणां चरोस्त्रिःकृत्वोऽवद्यति । पश्चार्द्धादिति तेषामधिकम् ॥
॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

अपाञ्चैवोपरिष्ठात् ॥ १५ ॥

अवदानानामुपरिष्ठादपामभिघारयति सुवेणैव । चशब्दोऽभि-

धारणव्यापारस्मारणार्थः । एवमशब्दो यासामपासुपस्तरणं कृतं,
तासामेवापामभिधारणकरणार्थः ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

एवं चरुशेषं पाणी कृत्वा,

असंस्वादं निगिरेद्भद्रान्नः श्रेय इति ॥ १६ ॥

असंस्वादं सम्यगास्वादनं यथा न भवति, तथा निगिरेत् भक्ष-
येत्, भद्रान्नः श्रेय इति मन्त्रेण । असंस्वादमिति कुर्वन् दन्तैर-
चर्चयित्वा निगरणमुपदिशति । कियन्मात्रमप्यास्वादनं न शक्यते
प्रतिषेधुम् इति खल्वसंस्वादमित्याह । किं कारणम् ? निग-
रणपक्षेऽपि तस्मावर्जनीयत्वम् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

एवं त्रिः ॥ १७ ॥

एवमनन्तरोक्तया रीत्या त्रिवारत्रयं निगिरेत् । प्रथमेन सहैव
त्रित्वं बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

तूष्णीं चतुर्थम् ॥ १८ ॥

चतुर्थं निगरणं तूष्णीं कुर्यादमन्त्रकमित्यर्थः । अयमेव विशेषः ।
उपस्तरणादिकं सर्वमत्रापि पूर्ववदेव भवति ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

भूय एवावदाय ॥ १९ ॥

भूय एव पुनरपि चरोरवदाय निगिरेत् । भूयः पुनरपि चरो-
रवदायैव—इति वा वर्णनीयम् । तस्मादुपस्तरणमभिधारणञ्चात्र
न भवति । इतरथा खल्ववदायेति पुनर्वचनमनर्थकमेव स्यात् ।
सोऽयमेवमशब्दोऽस्मार्यस्योपोदलको भवति ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

कामन्तत्र सस्वादयेरन् ॥ २० ॥

तत्र तस्मिन्निगरेण काममिच्छया संस्वादयेरन् । सेयं प्राशनेति-
कर्त्तव्यता सर्वेषामेव स्यात् । कस्मात् ?

“पृषातकप्रेक्षणयोर्नवस्य इविषस्तथा ।

शिष्टस्य प्राशने मन्त्रस्तत्र सर्वेऽधिकारिणः” ।

इति वचनात् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

आचान्तोदकाः प्रत्यभिमृशेरन्मुखं शिरोऽङ्गानौ-
त्यनुलोमममोसौति ॥ २१ ॥

आचान्तोदकाः मुखं शिरोऽङ्गानि,—बाहुजठरादीनि च अभि-
मृशेरन् स्पृशेरन् । बहुवचनात् सर्वे । इतिशब्दः चशब्दार्थः समु-
च्चये । कथमभिमृशेरन् ? अनुलोमम् । लोन्नामनुकूलं यथा
भवति तथा अभिमृशेरन् । केन मन्त्रेण ? अमोऽसि,—इति
मन्त्रेण । अत्राह । आचान्तोदकाः—इति किमर्थमुच्यते, ननु
निगरणादुच्छ्रिष्टा एव सर्वे कथमनाचान्तोदकाः कर्म वा
करिष्यन्ति, मन्त्रं वा पठिष्यन्ति ? उच्यते । अत्राचान्तोदकाः—
इति कुर्वन् बोधयति ; यत्राचमनं न चोद्यते,—तत्रोच्छ्रित्वमेव
न भवति, यथा प्राणान्निहोत्रसोमभक्षणादौ । तथाचोक्तं ऋद्धा-
संग्रहे ।

“मधुपर्के तथा सोमे अप्सु प्राणाहुतीषु च ।

अनुच्छिष्टो भवेद्विप्रो यथा वेदविदो विदुः ।

प्राणाहुतिषु सोमेषु मधुपर्के तथैव च ।

आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति हिजः” ।

इति । इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमभिमर्शनमन्त्रः प्रत्यवयव-
मावर्त्तते आहोस्वित् सकृदेव भवति ? इति । प्रत्यवयवमावर्त्तते,—
इति ब्रूमः । कस्मात् ? अवयवभेदात् । ‘भेदे मन्त्रावृत्तिः’—
इति च सूत्रकारवचनात् । प्रतिशब्दकरणाच्च । प्रत्यभिसृशेरन्—
इति प्रतिशब्दं कुर्वन्नाचार्यः प्रत्यवयवं समन्तकमभिमर्शनं दर्श-
यति । अन्यथा खल्वनर्थक एव प्रतिशब्दो भवेत् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

आश्वयुजीप्रस्तावात् व्रीहीनधिष्ठित्य नवयज्ञः सूत्रितः । व्रीहयो-
हि शरदि पच्यन्ते । तस्मात् व्रीहियज्ञ एवायम् । इदानीमन्त्र-
व्याख्येतस्यातिदेशः क्रियते,—

एतथैवावृता श्यामाकयवानाम् ॥ २२ ॥

एतया व्रीहियज्ञोक्त्यैवावृता रीत्या श्यामाकयवानामपि हवन-
प्राशनादिकं कुर्यात् । एवशब्दः कृत्स्नकर्म्मणोऽतिदेशार्थः । श्या-
माका यवाश्च शस्यभेदाः । एवञ्च शालियज्ञोऽस्माकं नावश्यकः ।
कस्मात् ? अस्मदाचार्येणानुपदेशात् । श्यामाकयज्ञश्च गृहमे-
धिनो न भवति, किन्तु वैखानसस्यैव । कस्मात् ? तस्य ग्राम्य-
प्रतिषेधात् । तथा चोक्तम् ।

“शरदसन्तयोः केचिन्नवयज्ञं प्रचक्षते ।

धान्यपाकवशादन्ये श्यामाको वनिनः स्मृतः” ।

इति । एतस्माच्च लिङ्गात् शरदि व्रीहियज्ञः, वसन्ते च यवयज्ञः

कर्त्तव्यः । “गृहमेधी व्रीहियवाभ्यां शरदसस्तयोर्यजेत, श्यामाकै-
र्वनी वर्षासु, आपत्कालेऽन्येन पुरातनैर्व्वा”—इति च ब्राह्मणं
भवति । इक्षुप्रभृतयस्तु विनैव नवयज्ञं भक्षणयाः । तत्र तदनुप-
देशात् । तथाच गृह्यामंग्रहः ।

“इक्षवः सर्व्वखल्वाश्च कोट्वा वरटैः सह ।

अकृताग्रयणा भक्ष्या येषां नोक्ता हविर्गुणाः” ।

इति । गोधूमादिष्वपि नास्त्येव नियमः । कस्मात् ? अनुपदेशा-
देव । तदप्याह स एव ।

“नवयज्ञेऽधिकारस्थाः श्यामाका व्रीहयो यवाः ।

नाश्रीया न च हुत्वेवमन्येऽन्येनियमः स्मृतः” ।

इति । अत एव श्यामाकयवयोरेव भक्षणमन्त्रः सूत्रयिष्यते ॥ ० ॥

॥ २२ ॥ ० ॥

अयमत्र विशेषः,—

अग्निः प्राश्नातु प्रथम इति श्यामाकानाम् ॥ २३ ॥

अग्निः प्राश्नातु,—इति श्यामाकानां हविरुच्छिष्टशेषप्राशनमन्त्रः ।

सर्व्वमन्यत् पूर्व्ववदेव बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

एतमुत्थं मधुना संयुतं यवमिति यवानाम् ॥ २४ ॥

एतमुत्थमिति यवानां हविरुच्छिष्टशेषप्राशनमन्त्रः । समानमन्यत् ।

‘तत्रापि पौर्णमासेनेष्टा दर्शमकृत्वा अन्तरा नवयज्ञो न कर्त्तव्यः ।

कुतः ?

“नैकस्मिन् कर्मणि तत कर्मान्यप्तायते यतः” ।

इति वचनात्—इति शिष्टाः । पौर्णमासाद्यं दर्शान्तं खल्विद-
मेकं कर्म ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
तृतीयप्रपाठकस्य अष्टमी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके नवमी खण्डिका ।

आग्रहायण्यां बलिहरणम् ॥ १ ॥

अग्रे हायनमस्येत्यग्रहायणो मार्गशीर्षः, तस्येयं पौर्णमासी आग्र-
हायणौ, तस्यां बलिहरणं कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

तत् श्रावणेनैव व्याख्यातम् ॥ २ ॥

तत् आग्रहायणीबलिहरणं श्रावणेनैव बलिहरणेन व्याख्यातम्—
इति कृत्स्नकर्त्तव्यमितिदेशः । तस्मादत्रापि, पुरस्ताच्छालाया उप-
लेपनम्—इत्येवमादि—सक्तुविधानान्तमङ्गि कृत्वा, अस्तमिते सवि-
तरि तथैव रीत्या बलिहरणं कर्त्तव्यम् । ननु एतस्योपरितनैः सूत्रैः
पूर्वाह्ने कर्म्मोपदेशात् इदमपि पूर्वाह्न एव तस्मादादितः क्रि-
यताम् ? न,—इत्युच्यते । उपन्यासमात्रत्वादस्य । कालोऽपि हि
तदीय एव चोदकात् प्राप्नोति । आनुमानिकं खल्वस्य पूर्वाह्न-
कालत्वं चिकल्पयिषितम् । तच्च चोदकं बाधित्वा सेतुं नार्ह-
तीति । तस्मात् श्रावणीबलिहरणवत् इदमपि बलिहरणमस्त-
मयात् परत एव करणीयम् । श्रावणेनैव,—इत्ययमेवकारोऽपि
अस्यार्थस्योपोद्बलको भवति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

अयमत्र विशेषः,—

नमः पृथिव्या इत्येतं मन्त्रं न जपति ॥ ३ ॥

ऋज्वर्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अथ पूर्वार्ह एव प्रातराहुतिं हुत्वा दर्भान् शमीं
वीरणां फलवतीमपामार्गं शिरीषमेतान्याहारयित्वा
तूष्णीमक्षतसक्तूनामग्नौ कृत्वा ब्राह्मणान् स्वस्ति-
वाच्यैः सम्भारैः प्रदक्षिणमग्न्यागारात् प्रभृति धूमं
शातयन् गृहाननुपरीयात् ॥ ४ ॥

प्रातराहुतिं हुत्वा अयानन्तरं पूर्वार्ह एव दर्भाहरणादिकं कुर्यादिति व्यत्यासेन योजनीयम् । सिद्धाऽपि प्रातराहुतिः पुनरुच्यते कर्मकमार्थम् । कथं नाम ? प्रातराहुतिं हुत्वेव दर्भाहरणादि, न पुनरौपवसधिकस्थण्डिलोपलेपनादिकमपि कृत्वा,— इति । कथं पुनरेवं ज्ञायते, ननु प्रातराहुतिं हुत्वा अथ स्थण्डिलोपलेपनादिकमपि कृत्वा,— इत्येवमपि शक्यं वर्णयितुम् ? सत्यं शक्यं, तथापि नैवं वर्ण्यते । कस्मात् कारणात् ? यस्मादस्यां वर्णनायामादौ कृतमपि स्थण्डिलोपलेपनादिसादितमप्याख्यादिकं पश्चात् धूमशातनवेलायासुपसृज्येत दुष्येत च । तच्चानिष्टम् । तस्मात् पूर्वार्हेव वर्णनामाद्रियामहे ।

दर्भादयः प्रसिद्धाः । वीरणा,—वीरण इति यः कथ्यते । फलवती,—वदर्याः फलयुक्ता शाखा । तथा चोक्तम् ।

“सफला वदरीशाखा फलवत्यभिधीयते” ।

इति । तान्येतानि दर्भादीनि षट् केनचिदाहारयित्वा । अन्यस्याहर्तुरभावे च स्वयमप्याहृत्य 'तूष्णीं' प्रजापतिं मनसा ध्यायन्नित्यर्थः । एवमेके । तूष्णीममन्त्रकम् । एवमपरे । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् । 'अक्षतसक्तूनाम्' अवयवलक्षणैर्यं षष्ठी । यवसक्तूनामेकदेशं दक्षिणहस्तेनादाय 'अग्नी' 'कृत्वा' प्रक्षिप्य, 'ब्राह्मणान्' बहुवचनात् त्रिप्रभृतीन् 'स्वस्तिवाच्य' स्वस्ति वाचयित्वा (तेभ्यः स्वस्तिवाचनिकं किञ्चित् दत्त्वा) 'एतैः' प्रकृतैः, 'सम्भारैः'—सम्भ्रियन्ते इति सम्भारास्तैः,—एकव्री-कृतैर्दर्भादिभिरित्येतत् । 'प्रदक्षिणं' यथा भवति तथा, 'अग्न्या-गारात् प्रभृति' अग्निगृहादारभ्य, गृहपटलादिसंलग्नं 'धूमं' 'शातयन्' सर्वान् 'गृहान्' 'अनु' लक्ष्मीकृत्य, 'परि' सर्वतो-भावेन, 'इयात्' गच्छेत् ।

अक्षतसक्तूनाम्,—इति करणात् दर्भादीनामाहरणानन्तरं अक्षतसक्तव उत्पादयितव्याः, ततस्तेषामेकदेशमग्नौ करोति,—इति बोद्धव्यम् । न खल्वनुत्पादितानामक्षतसक्तूनां शक्नोत्यग्नौ कर्तुम् । तस्मादुत्पादयितव्या अक्षतसक्तवः । ननु वर्षास्वहरहर्बलिहरणार्थं ये अक्षतसक्तवः स्थापिताः, तच्छेषाणां प्रतिपत्ति-रियं स्यात् ? न स्यात् । कुतः ? यतो न खल्वप्रकृतानामसं-शब्दितानां प्रतिपत्तिः शक्या वर्णयितुम् । असन्निधानात् । नि-त्यानित्यसंयोगविरोधाच्च । नित्यं खल्वेतदग्नौ करणम् । अनित्यञ्च बलिशेषः । न चानयोः संयोगः सम्भवति । तस्मादुत्पादयितव्या-एवाक्षतसक्तवः । एवमेके ।

अपर आह । वर्षास्वहरहर्बलिहरणार्थं ये अक्षतसक्तवः

स्थापिताः, तच्छेषाणां प्रतिपत्तिरेवेयम्,—इति । न च नित्या-
नित्यसंयोगविरोधः शङ्कनीयः । अस्यापि नित्यत्वे प्रमाणा-
भावात् । न खलु शेषाणां प्रतिपत्तिरियमित्यस्यां वर्णनायाम्
अस्य नित्यत्वं शक्यते वक्तुम् । न चात्रान्यत् किमपि प्रमाणं
पश्यामः ।

स्यादेतत् । अप्रकृतानामसंशब्दितानामसन्निहितानां कथं
प्रतिपत्तिर्वर्ण्यते ? उच्यते । नात्यन्तमप्रकृता असन्निहिता-
द्याक्षतसक्तवः । कथम् ? इत्यम् । ये खल्वक्षतसक्तवो वर्षा-
स्वहरहर्षलिहरणार्थं स्थापितास्तैरेव आग्रहायणीपर्यन्तं बल-
यो हर्षव्याः,—इति स्थितम् । एवञ्चास्त्येव तेषां कियन्मात्रमपि
प्रकृतत्वं सन्निहितत्वञ्चाग्रहायण्या । तथाच सत्यकिञ्चित्करमसंश-
ब्दितत्वम् । अपि च । अस्मिन् शास्त्रे “पानव्यापञ्च तद्वत्”—
इत्यादिवत् व्यवहितस्याप्यभिसम्बन्धः आचार्यस्यानुमतः । कथं
ज्ञायते ? आचार्यपुत्रवचनात् । तथा च गृह्यासंग्रहः ।

“पुनरुक्तमतिक्रान्तं यच्च सिंहावलोकितम् ।

गौभिले ये न गृह्णन्ति न ते ज्ञास्यन्ति गौभिलम्” ।

इति । तस्मादसन्निहितानामप्यस्तु सम्बन्धः । तत्र ब्रूमः । नित्य-
प्रकरणान्नात् गौतमेनाग्रहायणी कर्मणः पुरुषसंस्कारमध्ये
पठितत्वाच्चास्य नित्यत्वावगतेरेतदक्षतसक्तूनामग्नौ करणमनित्य-
मित्यसमीचीनं वचनम् । तस्मात् पूर्वोक्त एवार्थ आदरणीयः ॥

॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

उत्सृजेत् कृतार्थान् सम्भारान् ॥ ५ ॥

अर्थः प्रयोजनम् । तच्च धूमशातनलक्षणम् । कृतोऽर्थो यैः, तान्
सम्भारान् दर्भादीन् उत्कृजेत् । अर्थात् प्राप्तस्याप्युत्कर्गस्य वचन-
मानन्तर्यार्थम् । कथं नाम ? धूमशातनान्तरक्षण एवोत्कृजेत्
न क्षणमपि गृहे धारयेत्—इति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

एतस्मिन् क्रमे औपवसथिकं स्थण्डिलोपलेपनादि कृत्वा,—

जातशिलासु मणिकं प्रतिष्ठापयति वास्तोष्पत-
इत्येतेन द्विकेन सर्चेन ॥ ६ ॥

जातशिलाः,—

“घना विसिकताशङ्काः स्मृता जातशिलासु ताः” ।

इत्युक्तलक्षणाः । तासु, बहुवचनात् विप्रभृतिषु, मणिकमलिच्चरं
महदुदकभाण्डमित्येतत् । प्रतिष्ठापयति स्थापयति । वास्तोष्पते,
—इत्येतस्यां ऋचि गीयमानेन द्विकेन साम्ना—सर्चेन प्रकृतयैव
ऋचा सह वर्त्तमानेन,—इत्थर्थः । द्विकेन साम्ना ऋचा चेति
यावत् । ननु, एतेन—इति शक्यमवक्तुम्, अथोच्यते,—कारणं
वक्तव्यम् ? क्रमार्थमित्याह । द्विकेन सर्चेन—इत्येतावत्युच्यमाने
न ज्ञायते,—किं द्विकात् पुरस्तादृक् स्यात् ? आहोस्त्रि-
दुपरिष्ठात् ? उताहोमध्ये ? अथ वा प्रतिसाम ? यद्वा सूत्रन्या-
यादुभयतः ?—इति । तदेतन्निरासार्थमाचार्यः एतेन—इत्याह ।
एतेन एवभूतेन यथाक्रमोपन्यस्तेनेत्यर्थः । तेन, पूर्वं द्विकमु-
च्चार्य पश्चादृचमुच्चारयेत् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

दावुदकुम्भौ मणिक आसिञ्चेत् समन्यायन्तीत्येत-
यर्चा ॥ ७ ॥

हौ उदकपूर्णौ कुम्भौ प्रतिष्ठापिते मणिके आसिञ्चेत् समन्या-
यन्ति,—इत्येतया ऋचा । ऋक्ग्रहणं सामप्रतिषेधार्थम् । अत्र
प्रतिकुम्भम् ऋगावृत्तिर्वीडव्या । कस्मात् ? “भेदे मन्वावृत्तिः”—
इति सूत्रणात् । तथा चोक्तम् । “प्रतिकुम्भसूचं पठेत्”—इति ।
सोऽयं मणिकसंस्कारः । एवञ्च, “मणिकाद्वा गृह्णीयात्”—
इति यदुक्तं, तदेतस्मात् संस्कृताम्भिकाद्ग्रहणीयम् । यच्च, उद-
धानस्य बलिहरणमुक्तं, तदप्येतस्यैवेति बोद्धव्यम् ।

अत्रेदं सन्दिह्यते । आग्रहायण्या ऊर्ध्वं यदि मणिको नष्टो-
विनष्टो वा भवति, तदा किमेतावन्तं कालमपेक्ष्य पुनराग्रहा-
यण्यामागतायामेव मणिकान्तरं संस्करणीयम्, उत यदैव
विपद्यते तदैवान्यदाहृत्य ?—इति । तदैव,—इति ब्रूमः । कस्मात् ?
अस्य कर्मार्थत्वात् । तावन्तं कालं मणिकाभावे हि कर्मणो-
नाभिनिष्पत्तिः स्यात्, स्याद्वा न सुकरा भवेत् । तथा चोक्तम् ।

“नष्टो विनष्टो मणिकः शिलानाशे तथैव च ।

तदेवाहृत्य संस्कार्यी नापिचेदाग्रहायणीम्” ।

इति । यदि पुनरन्यस्यामाग्रहायण्यामागतायामपि पूर्वसंस्कृत-
एव मणिको दृढो वर्तते, तदोदकुम्भासेचनमात्रं कर्तव्यम् ।
कुतः ?

“दृढवेदाग्रहायण्यामावृत्तावपि कर्मणः ।

कुम्भौ मन्त्रवदासिञ्चेत् प्रतिकुम्भसूचं पठेत्” ।

इति वचनात् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

प्रदोषे पायसश्चरुः ॥ ८ ॥

आग्रहायण्यामित्येव । आग्रहायण्ये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि,—इति
निर्व्वपः । कुतः ? देवतान्तरस्यानुपदेशात् मन्त्रस्य चाव्यक्तलिङ्ग-
त्वात् श्रुताया एवाग्रहायण्यादेवतात्वस्य कल्पयितुमुचितत्वात् ।

“अनाज्ञातेषु तथादेशम्”—इत्यग्रे सूत्रणाञ्च ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

तस्य जुहुयात् प्रथमा हव्यवाससेति ॥ ९ ॥

व्याख्यातप्रायमेतत् ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ १० ॥

कुतभाष्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

पश्चादग्नेर्वर्हिषि न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्य प्रतिचक्र-
इत्येता व्याहृतीर्जपति ॥ ११ ॥

अग्नेः पश्चिमतः वर्हिषि कुशोपरि न्यञ्चौ अधोमुखौ पाणी पूर्व्वोक्त-
प्रकारेण प्रतिष्ठाप्य, प्रतिचक्र इत्येताः प्रतिशब्दा व्याहृतीर्जपति ।
व्याहृतिग्रहणं सुत्यर्थम् । अत्राग्रहायणीकर्मणः परिसमाप्तिः ।
वामदेव्यमिदानीं गातव्यम् । यदि कैश्चित् कथञ्चित् श्रवणाकर्म
न कृतं, तदा तैराग्रहायण्यां बलयो न हन्तेत्याः, सर्व्वमन्यत्
पूर्व्ववदेव करणीयम् । तथा चोक्तम् ।

“अवणाकर्मं लुप्तचेत् कथञ्चित् सूतकादिना ।

आग्रहायणिकं कुर्याद्वलिवर्जमशेषतः” ।

इति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अथेदानीं स्वस्तरारोहणं प्रस्तूयते,—

पञ्चादग्नेः स्वस्तरमास्तारयेत् ॥ १२ ॥

ऋतुरक्षरार्थः । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । पञ्चादग्नेरिति करण-
मग्न्यागारनियमार्थम् । तेन, अग्न्यागार एव स्वस्तरास्तरणं
कर्त्तव्यम् । एवञ्च, अग्न्युपदेशस्यान्यार्थत्वादहोमकोऽयम्—इति
केचित् । पुंसवनादिवत्तु अयमपि सहोमक एव स्यात्—इति
अपरे । प्राग्वसन्तादुदगयने यत् पुण्यमहस्तत्र पूर्वमन्वाहार्य-
याहं कृत्वा सायं बलिहरणान्ते नित्यकर्मणि कृते, स्वस्तरास्तरणं
करणीयम् । तथा च गृह्यान्तरम् । “प्राग्वसन्तादुदगयने पुण्येऽङ्गि
सायं स्वस्तरमुदगग्रमास्तीर्य”—इत्यादि । अस्मद्गृह्यकारपरिभाषा-
सिद्धमुदगयनादिमात्रं वा स्वस्तरारोहणस्य कालः स्यात् । केचि-
त्तु,—“जह्वं स्वस्तरशायी स्यात्”—इति वचनमालोचनमात्रेण
पश्यन्तः, आग्रहायण्यङ्गत्वं स्वस्तरारोहणस्य मन्यमानाः, तत्रैवा-
वसरे स्वस्तरास्तरणम्—इच्छन्ति । तदसङ्गतम् । जह्वमित्येनेना-
ग्रहायण्या जह्वत्वमात्रस्यावगमात् ।

“पारिभाषिक एव स्यात् कालो गोवाजियज्ञयोः ।

अन्यस्यानुपदेशात्, स्वस्तरारोहणस्य च” ।

इति परिशिष्टवचनविरोधाच्च ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

उदगग्रैस्तृणैः ॥ १३ ॥

स्वस्तरमास्तारयेदिति वर्त्तते ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

उदक्प्रवणम् ॥ १४ ॥

उत्तरस्यां दिशि क्रमनिबन्धं स्वस्तरमास्तारयेत् ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

तस्मिन्नहतान्यास्तरणान्यास्तौर्यं दक्षिणतो गृह-
पतिरुपविशति ॥ १५ ॥

तस्मिन् स्वस्तरे अहतान्यखण्डितानि आस्तरणानि कम्बलादीनि
आस्तौर्यं, दक्षिणतः—स्वस्तरस्य दक्षिणे भागे, गृहपतिरुपविशति
॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

तस्य चोत्तरतः,—

अनन्तरा अवरे यथाज्येष्ठम् ॥ १६ ॥

अवरे कनिष्ठाः, अनन्तराः अव्यवहिताः सन्तो यथाज्येष्ठं ज्येष्ठा-
नुक्रमेणोपविशन्ति । यो यो ज्येष्ठः स स गृहपतेरनन्तरो यथा
स्थादित्यर्थः ।

एवं वा,—

अनन्तरा अव्यवहिताः—एकपाकोपजीविनः तद्गृह्या इत्येतत् ।
तदेवभूता अवरे यथाज्येष्ठमुपविशन्ति ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥
तेषामप्युत्तरतः,—

अनन्तराश्च भार्याः सजाताः ॥ १७ ॥

अनन्तराः,—इत्युक्तार्थम् । भार्याः गृहपतिप्रभृतीनां पत्न्यः

सजाताः सापत्या उपविशन्ति । जातमपत्यम् । चशब्दः उपवेशन-
क्रमविशेषद्योतनार्थः । कथं नाम ? येन क्रमेण गृहपतिप्रभृतय-
उपविष्टाः, तेनैव क्रमेण तेषां भार्या अप्युपविशेयुः । अपत्या-
न्यपि स्वस्याः स्वस्या मातुरुत्सङ्गे उत्तरतो वा उपविशेयुः,—इति ।

अथैवम्, अत्र यथाज्येष्ठमुपवेशनं न स्यात् ? मा भवतु, का नो-
हानिः । अथवा । पत्युरेव वयसा स्त्रीणां वृद्धत्वस्मरणात् पतीनाञ्च
यथाज्येष्ठमुपवेशनात् भार्याणां स्वस्वपतिक्रमेणोपवेशने यथा-
ज्येष्ठत्वमपि कथञ्चिदनुगृह्यत एव । परमार्थतस्तु, सजातानां
भार्याणामुपवेशनं सूत्रयन्नाचार्यो नात्र यथाज्येष्ठमुपवेशनमनु-
जानातीत्यवगम्यते । एतदर्थं चशब्दं प्रयुक्तवान् । भार्याः पुनः
सापत्या उपविशन्ति, न पुनरत्रापि यथाज्येष्ठत्वनियमः,—इत्य-
भिप्रायः । न खल्वेवमपत्यानां यथाज्येष्ठमुपवेशनं सम्भवति । अन्ये
पुनरत्रापि यथाज्येष्ठमुपवेशनमिच्छन्ति ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

समुपविष्टेषु गृहपतिः स्वस्तरे न्यञ्चौ पाणी प्रति-
ष्ठाप्य स्त्रीना पृथिवि नो भवेत्येतामृचं जपति ॥ १८ ॥

समुपविष्टेषु,—सम्यक्—प्राङ्मुखेषु उपविष्टेषु सत्स्वित्तर्यः । क-
स्मात् ? “प्राङ्मुखकरणञ्चानादेशे”—इति सूत्रकारवचनात् ।
स्पष्टमन्यत् । एतामिति स्वरवर्णसम्पादनार्थं कुन्दोविज्ञानार्थ-
मविलोपार्थञ्च । कथं नाम ? एतामेवम्भूतां सेतिकरणमेव
जपतीति । अन्यथा स्वस्वितिकरणविलोपमपि कश्चिदाशङ्कीत ॥

॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

समाप्तायां संविशन्ति दक्षिणैः पार्श्वैः ॥ १८ ॥

समाप्तायामेव ऋचि दक्षिणैः पार्श्वैः संविशन्ति स्वपन्ति । तस्मिन्नेव स्वस्तरे ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

एवं त्रिरभ्यात्ममावृत्त्य ॥ २० ॥

एवमनेन प्रकारेण—दक्षिणपार्श्वेनेत्यर्थः । अनन्तरोक्तं संवेशनमेव न तु स्वस्तरास्तरणमपीति द्रष्टव्यम् । त्रिरावृत्त्य त्रिःकत्वोऽभ्यस्य । किमविशेषेणैव ? न । कथन्तर्हि ? अभ्यात्मम् । आत्मनो गृहपतेराभिसुख्येन,—आत्मन आरभ्येत्यर्थः । कथं नाम ? येनैव क्रमेणोपविष्टाः तेनैव क्रमेण संवेशनं त्रिरावर्तयेयुः,—इति । प्रथमेन सहैव त्रित्वम् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

स्वस्थयनानि प्रयुज्य यथाज्ञानम् ॥ २१ ॥

स्वस्थयनानि अप्रतिरक्षादीनि यथाज्ञानं प्रयुज्य—यो यत् जानाति स तदुच्चार्य ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

अरिष्टं सामसंयोगमेके ॥ २२ ॥

अरिष्टं अरिष्टवर्गाख्यं सामसंयोगं—सामसमुदायं “अबोध्मिन्महितीणामिति द्वे”—इत्यादिकं प्रयुज्य इत्येके आचार्यामन्यन्ते ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

अप उपपृश्य यथार्थम् ॥ २३ ॥

अप उदकमुपस्पृश्य दक्षिणेन पाणिना स्पृष्ट्वा, यथार्थमिति कर्मणः परिसमाप्तिं दर्शयति । तेन वामदेव्यगानमिदानीं स्यात् । अन्ये

तु,—स्वस्वयनात् परत एव वामदेव्यगानमिच्छन्ति । यथार्थ-
मिति,—इदानीं कर्मणः परिसमाप्तत्वात् यस्य यदभिप्रेतं स तत्
कुर्यात्, न तु तत्रैवावस्थाननियमः,—इति व्याकुर्वते च ।
गृहपतेः किल बहवः पक्षाः स्वस्तरशयने ग्रन्थान्तरे पठ्यन्ते । स
यदि सद्यः पक्षमाश्रयेत्, तदा स्वस्तरादुत्थाय अभिप्रेते शयनान्तरे
शयीत । अथान्यपक्षमाश्रयेत्तर्हि तत्रैव स्वपेत् । तथा चोक्तम् ।

“ऊर्ध्वं स्वस्तरशायी स्थान्नासमर्हमथापि वा ।

समरात्रं तिरात्रं वा एकां वा सद्य एव वा ।

नोर्ध्वं मन्त्रप्रयोगः स्थान्नाग्न्यगारं नियम्यते ।

नाहतास्तरणञ्चैव न पार्श्वञ्चापि दक्षिणम्” ।

इति । प्रथमाया रात्रेरूर्ध्वमन्यासु रात्रिषु स्वस्तरशयने स्वस्वय-
मुत्तरङ्गोक्तोक्तिविशेषोद्घट्यः ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य तृतीयो गोभिलौयगृह्यसूत्रभाष्ये
तृतीयप्रपाठकस्य नवमी खण्डिका ॥ ० ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

तृतीयप्रपाठके दशमी खण्डिका ।

अथेदानीमष्टकाकर्म्म प्रस्तूयते,—

अष्टका रात्रिदेवता ॥ १ ॥

अष्टका,—इत्येकवचनमधिकाराद्यम् । उपरिष्ठादष्टकाबहुत्वस्यो-
पदेशात् । तथाच, या काचिदष्टका वक्ष्यमाणा सा सर्वा
रात्रिदेवता प्रत्येतव्या, न पुनरानन्तर्यादपूपाष्टकैव । रात्रि-
देवता यस्याः सेवं रात्रिदेवता अष्टका, कर्त्तव्या,—इति सूत्र-
शेषः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

सा खल्वियमष्टका,—

पुष्टिकर्म्मा ॥ २ ॥

पुष्टिः कर्म्म फलमस्या इति पुष्टिकर्म्मा । पुष्टिकर्म्म,—इति पाठे
पुष्टये कर्म्म पुष्टिकर्म्म । तदिदमष्टकाकर्म्म पुष्टये भवतीति तथै-
वार्थः । आह । ननु, परस्तादप्यष्टकादेवताः सूत्रयिष्यन्ते, तत्
किमिति पुष्टिकर्म्मा,—इति मध्ये सूत्रयित्वा रात्रिदेवतायाः सूत्र-
यिष्यमाणानाञ्च देवतानां व्यवयः क्रियते ? उच्यते । अष्टका
रात्रिदेवता,—इति निर्विशेषितमष्टकाकर्म्मापदिश्य, पुष्टिकर्म्मा,
—इति परतः कुर्वन् नित्यत्वमस्यादर्शयति । कथं नाम ?
रात्रिदेवता तावदष्टका कर्त्तव्या, पुष्टिः फलमप्यस्या एव भवति, न

पुनः पुष्टिकाम एवाष्टकास्वधिक्रियते,—इति । कथं ज्ञायते ? कर्त्तव्यबोधनायां फलाश्रवणात् । अधिकारवेलायां तदनुपदेशाच्च । यदि पुनरष्टका पुष्टिकर्मा,—इति कुर्यात्, तर्हि रात्रिसत्र-न्यायेन सन्निहिततरं पुष्टिफलमेव कामयमानस्तामधिकरोति,—इत्यपि कस्यचिदाशङ्का स्यात् । सा माभूदिति खल्वाचार्यः अष्टका रात्रिदेवता पुष्टिकर्मा,—इति व्यत्यासेन प्रयुक्ते । काम्य-तैवाष्टकानां कुतो न स्यात् ? व्यत्यासेन फलवादान्नानान्नित्यत्वा-वगतेरिति ब्रूमः । नित्यप्रकरणे चोपदेशात् । नित्यानां हि श्रवणाकर्मादीनां प्रकरणे अष्टका उपदिश्यते । तस्मात् साऽपि नित्या भवितुमर्हति । तथा गौतमेनापि नित्यानामेव पुरुष-संस्काराणां मध्ये,—“अष्टकापार्व्व्याहत्यावस्थाग्रहायणीचैत्रा-श्वयुजी”—इत्यष्टका सूत्रिता । कर्मप्रदीपोऽप्याह ।

“संस्काराः पुरुषस्यैते स्मर्यन्ते गौतमादिभिः ।

अतोऽष्टकादयः कार्याः सर्व्वे कालक्रमोदिताः” ।

इति । उपदेशादेव सर्व्वेषामविशेषेण करणे सिद्धे पुनः करणोप-दिशोऽवश्यंकरणमेव बोधयति । अष्टकादिप्रक्रमे तदकरणे दोष-श्रवणाच्च । तथा चोक्तम् ॥

“यस्त्वाधायाग्निमालस्याद्देवादीन्नेभिरिष्टवान् ।

निराकर्त्ताऽमरादीनां स विज्ञेयो निराकृतिः”

इति । तस्मादष्टका नित्येति सिद्धम् । अत्राह । यदि नामाष्टका नित्या, तर्हि पुष्टिकर्मापि कथं भवति ? उच्यते । अस्तु नाम नित्या, काम्याऽपि भविष्यति । कस्मात् ? फलोपदेशस्यार्थवत्त्वोप-पत्तेः । यद्वा । फलवाद एवायमष्टकां स्तौति, न पुनः फलमप्य-

नेनोपदिश्यते । किं कारणम् ? उभयविधाने वाक्यभेदः ।
पाठान्तरेऽपि “ऊर्जोऽवसृष्टै” — इत्यादिवत् फलवादत्वं बोद्धव्यम् ।
अथवा । नित्यत्वेऽप्यानुषङ्गिकमेव पुष्टिफलं भविष्यति ।

“नित्यक्रियां तथा चान्ये ह्यनुषङ्गफलां श्रुतिम्” ।

इति स्मरणात् । अथैवं समस्ता एव देवता उपदिश्य परत एव
पुष्टिकर्मा,—इति कुतो न सूचितम् ? परत एव वक्ष्यामः ।
अन्ये त्वाहुः,—“तथात्वे पुष्टिकर्म चतुरष्टको हेमन्तः,—इत्युत्तर-
सूत्रेणैकसूत्रतागङ्गा स्यात्, अतस्तथा न कृतम्”—इति ॥ ० ॥
॥ २ ॥ ० ॥

आग्नेयी पित्रा वा प्राजापत्यर्तुदेवता वैश्वदेवीति
देवताविचाराः ॥ ३ ॥

अग्नेरियमाग्नेयी । प्रकृतत्वादष्टकेति सम्बध्यते । पितृणामियं
पित्रा । प्रजापतेरियं प्राजापत्या । ऋतवो वसन्तादयः, ते
देवता यस्याः सेयसूतदेवता । विश्वेदेवाः सर्वेदेवाः, तेषामियं
वैश्वदेवी । वाशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते । आग्नेयी वा पित्रा वा
प्राजापत्या वा ऋतुदेवता वा वैश्वदेवी वा । इति एते देवता-
विचारा भवन्ति ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं पशुप्रोक्षणनिर्वापहोमेष्वेत-
द्विकल्पोक्तानां देवतानां मध्यादिच्छया अन्यतमस्या अभि-
सन्धानं कर्त्तव्यम् ? आहोस्वित् सर्वासाम् ? उताहो नैकस्या-
अपि ? इति । नैकस्या अपि,—इति ब्रूमः । किं देवताका
तर्ह्यष्टका ? न खल्वदेवताका भवितुमर्हति । उच्यते । न ।

वयमदेवताकामष्टकामाचक्ष्महे, रात्रिदेवताकान्तु ब्रूमहे । कस्मात् पुनः कारणात् सतीष्वेतदिकल्योक्तास्वन्यास्वपि देवतासु रात्रि-
देवतैवाष्टकाऽभ्युपगम्यते ? सूत्रप्रमाण्यादित्याह । अष्टका रात्रि-
देवता,—इति खल्वाचार्य्येण सूत्रितम् । तत्प्रामाण्यात् रात्रिदेवता
अष्टका अभ्युपगम्यते । ननु, आग्नेयीं पितृणां वा,—इत्येतदप्याचा-
र्य्यस्यैव सूत्रम् ? सत्यमाचार्य्यस्यैव सूत्रमेतत्, किन्तु नैतत् देवता-
विधानार्थं परन्तु परमतोपन्यासार्थम् । कथं पुनरवगम्यते,—
परमतोपन्यासार्थमेतदिति । शृणु यथाऽवगम्यते । अष्टका रात्रि-
देवता,—इति देवतामष्टकायाः सूत्रयित्वा, पुष्टिकर्मा,—इति च
फलवादम्, आग्नेयीत्यादिकं सूत्रयन्नाचार्य्यः परमतमेतदिति दर्श-
यति । तदिदमर्थं पुष्टिकर्मा,—इति मध्ये सूत्रितम् । अन्यथा
देवतोपदेशानां मध्ये फलवादोपन्यासोऽनुचित एव स्यात् ।

यच्च,—उत्तरेण सूत्रेण सहैकसूत्रताशङ्का-निरासार्थं मध्य एव
फलवादोपन्यासः,—इति वर्णितम् । तदपि नातीव समीची-
नम् । कस्मात् ? तदाशङ्काया अकिञ्चित्करत्वात् । एकसूत्रताया-
मपि चतेरभावाच्च । तस्मात्, अष्टका रात्रिदेवता पुष्टिकर्मा,—
इत्यनेन स्वमतमभिधाय आग्नेयीत्यादिना परमतमादर्शितम्—
इत्यादरणीयम् । गृह्यान्तरेऽप्येकैकमतपरतयैवैतासां देवतानामु-
पन्यासो दृश्यते । तथाच गृह्यान्तरम् । “तां हैके वैश्वदेवीं हुवत-
आग्नेयीमेके ॥ प्राजापत्यामेके रात्रिदेवतामेके ॥ ऋतुदेवता-
मेके पित्रदेवतामेके”—इति । तस्मादेता देवता नैकस्याभिमतः
अपि त्वेकैका देवता एकैकस्याचार्य्यस्य । तच्च, “रात्रिदेवतामेके”
—इत्येतदस्मदाचार्य्यमतस्योपन्यासः,—इति बोद्धव्यम् । अएतव

आचार्येण,—“अष्टका रात्रिदेवता”—इति सूत्रयित्वा, “इति देवताविचाराः”—इति सूत्रितं, न देवताविकल्पाः—इति । एतासां देवतानां स्वाभिमतत्वे तु, “नव षट् त्रय इति विकल्पः”—इतिवत् “देवताविकल्पाः”,—इत्येव कुर्यात् । तस्मात्,—देवता-विचारा एवैते, न पुनरेता देवता भवन्ति । देवता त्वस्माभिरु-क्तैव,—अष्टका रात्रिदेवता,—इति । सोऽयमाचार्यस्वाभिप्रायः । देवताविचारप्रकारश्च बुद्धिमद्भिरुद्दनीयः । अन्यगौरवभयादुपार-भ्यतेऽस्माभिः ।

यच्च मन्त्रलिङ्गमन्यादीनामस्ति, न तद्देवताश्रुतिचोदितां रात्रिं बाधितुमीष्टे । दुर्बलं हि लिङ्गं श्रुतेरिति खल्ववोचाम । यथा च, मन्त्रलिङ्गावगताऽपि देवता तद्विशिष्टया देवतया बाध्यते, तथैव देवताशब्दशिष्टयाऽपि बाध्यते । न्यायस्वा-विशेषात् । अन्ये तु मन्यन्ते,—“अन्यतरस्या देवताया अभि-सन्धानं न घटते । कुतः ? मध्यमाष्टकायाम्, अग्नावग्निः,—इति मन्त्रलिङ्गविरोधात् । तस्मात्, सर्वांसामभिसन्धानं कर्तुं युक्तम् । अत्रापि यत्र मन्त्रान्तरेण होमः, तत्र होमकाले मन्त्रदेवतामेवाभिध्यायेत् । तथैव तत्राभिध्यातया भक्तिसाह-चर्यात् सर्वा अप्येकदा देवता अभिध्याता इष्टदाश्च भवन्ति”—इति ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

क्रियन्त्यः पुनरष्टका भवन्ति ? उच्यते,—

चतुरष्टकोद्दिमन्तः ताः सर्वाः समाप्साञ्चिकी-

र्षेदिति कौत्सः * ॥ ४ ॥

चतस्रोऽष्टका यस्मिन् , सोऽयं चतुरष्टको हेमन्तः ऋतुविशेषः । तदिदं चतुसंवत्सराभिप्रायं सूत्रम् । एतदुक्तं भवति । हेमन्त-मासचतुष्टये चतस्रोऽष्टका भवन्ति,—इति । ताः सर्वाश्चतस्रोऽप्यष्टकाः समांसाः मांससहिताधिकीर्षेत् कर्त्तुमिच्छेत् । चिकीर्षेत्,—इति गुरुकरणं केनाप्युपायेन मांससम्पत्तिं कर्त्तुमिच्छेदित्युपदेशार्थम् । इति,—अनन्तरोक्तं,—चतस्रोऽष्टकाः—इति, तासु सर्वासु मांसम्—इति च , कुत्सस्यापत्यं कौत्स आचार्यो-मन्यते ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

त्राष्टक इत्यौद्गाहमानिः ॥ ५ ॥

तिस्रोऽष्टका यस्मिन् , सोऽयं त्राष्टको हेमन्तः,—इत्यौद्गाहमानि-राचार्यो मन्यते । उद्गाहमानस्यापत्यमौद्गाहमानिः ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥ यथौद्गाहमानिराचार्यो मन्यते,—

तथा गौतमवार्कखण्डी ॥ ६ ॥

आचार्यावपि मन्येते । एवञ्च, औद्गाहमानिगौतमवार्कखण्डी-नामाचार्याणामनुमतस्यष्टकपञ्च एवास्मदाचार्यस्याप्यभिप्रेतः,—

* अत्र भट्टभाष्ये 'चतुरष्टको हेमन्तः'—इति 'ताः सर्वाः समांसा-श्चिकीर्षेदितिकौत्सः'—इति सूत्रद्वयं कल्पितम् । चतुरष्टकपञ्चस्यापि कौत्सीयत्वात् भट्टभाष्यीयमुत्तरसूत्रं 'ताः सर्वाः समांसाश्चिकीर्षेत्'—'इति कौत्सः'—इति च द्विधा भङ्क्ता सूत्रत्रयं कल्पितमासीन्मया प्रथम-चंस्करणे । इदानीन्तु त्रयाणामेकसूत्रत्वमेवोचितं पश्यता तथैव कृतम् ।

इत्यवगच्छामः । कस्मात् ? तिसृणामिव परतः कर्मापदेशात् ।
अस्मिंश्च पक्षे मध्यमाष्टकैव समांसा कर्तव्या । कस्मात् ? प्रथमा-
मतिक्रम्य मध्यमायामिव तदुपदेशात् । इतरयोर्द्रव्यान्तरोपदे-
शाच्च । एवमेतस्मिन् पक्षे अन्वष्टक्यमपि मध्यमायामिव भवति ।
कस्मात् कारणात् ? तस्याष्टकासंज्ञपितपशुसाध्यत्वात् । मध्य-
माष्टकायामिव च पशुसंज्ञपनोपदेशात् । तथाच वक्ष्यति,—“वामं
सकथ्यन्वष्टक्याय निदध्यात्”—इति । तथा चोक्तम् ।

“अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगौतमौ ।

वार्कखण्डिश्च, सर्वासु कौत्सो मेनेऽष्टकासु च” ।

इति । वचनस्य खल्वेतस्योक्तन्यायमूलतया त्रष्टकपक्ष एव गोभि-
लाचार्यस्यानुमतः,—इति, भङ्गान्तरेण कात्यायनः स्पष्टयाञ्चकार ।
कौत्सस्य पुनराचार्यस्य मते सर्वासामेवाष्टकानां समांसत्वात् सर्व-
त्रैवान्वष्टक्यं सम्भवति,—इति द्रष्टव्यम् । तस्मादाचार्येण चतुर्था-
ष्टकायाः कर्मास्त्वणात् त्रष्टकपक्ष एवादरणीयः । चतुरष्टक-
पक्षसु कौत्सानुमतोऽपि बहुभिर्विरोधादुपरोद्भवः । अथाच
वाक्यार्थविद्भिरभिहितम् ।

“अल्पानां यो विघातः स्यात् स बाधो बहुभिः स्मृतः ।

प्राणसन्धित इत्यादि वाशिष्ठं बाधितं यथा ।

विरोधो यत्र वाक्यानां प्रामाण्यं तत्र भूयसाम् ।

तुल्यप्रमाणसत्त्वे तु न्याय एव प्रवर्त्तकः” ।

इति ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

अथेदानीं तिस्रोऽष्टकाः क्रमेणोपदेशमाह,

योऽर्द्धमाद्यहायण्यास्तामिश्राष्टमी तामपूपाष्टके- त्याचक्षते ॥ ७ ॥

आद्यहायण्याः पौर्णमास्याजर्द्धं परतो या तामिश्रा कृष्णपक्षीया
अष्टमी । तमिश्राष्टमी,—इति केचित् पठन्ति, तथापि स एवार्थः ।
तां अपूपाष्टका,—इति आचक्षते कथयन्ति आचार्याः । यद्येय-
मपूपविधानादपूपाष्टका भण्यते, तथा मध्यमाऽपि मांसविधाना-
न्मांसाष्टका, अन्तिमाऽपि शाकविधानात् शाकाष्टकोच्यते,—इति
द्रष्टव्यम् । अथैवम्,—अपूपविधानादेवाभिधाने सिद्धे ‘अपूपाष्टके-
त्याचक्षते’,—इत्येतदवाच्यम् ? उच्यते । एवन्तर्हि गुणार्थोऽय-
मनुवादो भविष्यति । कथं नाम ? ब्राह्मणभोजनार्थमप्यपूपाः
कर्तव्याः,—इति । एवञ्च, अष्टकाविहितमन्यदपि यत् कर्म—
आर्द्धं, तदप्यपूपैः करणीयमिति सिध्यति । तथाच पुराणेषु
स्मर्यते ।

“आद्याऽपूपैः सदा कार्या मांसैरन्या भवेत् सदा ।

शाकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगतो विधिः” ।

इति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृता तण्डुलानुपस्कृत्य चरुं श्यपयति

॥ ८ ॥

स्थालीपाकरीत्या पूर्वोक्तया, तण्डुलानुपस्कृत्य संस्कृत्य चरुं श्यप-
यति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अष्टौ चापूपान् कपालेऽपरिवर्त्तयन् ॥ ८ ॥

अष्टसङ्काकान् मण्डकान् । तथा चोक्तम् ।

“वैयम्बकं करतलमपूपा मण्डकाः स्मृताः ।

पालाशा गोलकाद्यैव लौहचूर्णञ्च चीवरम्” ।

इति । कपाले,—

“कपालं मृन्मयं पात्रं चक्राघटितमुच्यते ।

आसुरं चक्रघटितं दैवे पैत्रे च वर्जयेत्” ।

इत्युक्तलक्षणे, अपरिवर्त्तयन् परिवर्त्तनमकुर्वन् । चशब्दात् अप-
यति,—इत्यनुषज्यते ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

किमेकस्मिन्नेव कपाले अष्टावपूपान् अपयति ? न । कथ-
न्तर्हि ? उच्यते,—

एककपालान् ॥ १० ॥

एकैककपालान्—इत्यर्थः । तथाच, एकैकस्मिन् कपाले एकैक-
मपूपं अपयति । कथं ज्ञायते ? सूत्रारम्भस्यार्थवत्त्वादित्याह ।
कपाले,—इत्येतावन्मात्रसूत्रणादप्यविशेषादेकस्मिन्नेव कपाले भ-
विष्यति, किं सूत्रान्तरारम्भेण ? तस्मात् सूत्रान्तरारम्भादव-
गच्छामः,—एकैकस्मिन् कपाले एकैकस्यापूपस्य अपणम्—इति ।

ननु, अवशिष्टात् हे त्रीणि वा कपालान्यपि प्राप्नुवन्ति ?
प्राप्नुवन्तु नाम, तावताऽप्येकस्मिन् कपाले क्रियत एव । क्रियते
चेत्,—तत्रैव क्रियताम्, अलं कपालान्तरकल्पनया ? तस्मादेकैक-
कपालान्—इत्यस्मादुक्तैव वर्णना । तथा चोक्तम् ।

“पृथक्कपालान् कुर्वीत अपूपानटकाविधौ” ।

इति ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

कपालप्रसङ्गात् पुरोडाशधर्माणामपि प्रसङ्गं कश्चिदाशङ्कीत, अत-
स्तन्निषेधार्थमाह,—

अमन्त्रानित्यौद्गाहमानिः ॥ ११ ॥

अमन्त्रान् मन्त्ररहितानष्टावपूपानित्यौद्गाहमानिराचार्या मन्त्रते ॥

॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अपूपानां प्रमाणेनैव कपालानामपि प्रमाणं सेत्स्यति,—इत्यभि-
प्रायेणापूपानामेव प्रमाणमुपदिशति,—

त्रैयम्बकप्रमाणान् ॥ १२ ॥

अष्टावपूपान् अपयति,— इति सम्बध्यते । त्रैयम्बकप्रमाणान् कर-
तलप्रमाणान्—इत्यर्थः । तथा चोक्तम् । “त्रैयम्बकं करतलम्”—
इति । एतस्य पुनरसम्भवे गृह्यासंग्रहोक्तं प्रमाणमपि द्रष्टव्यम् ।
तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“चतुर्मुष्टिचरः कार्यचतुर्णामुत्तरोऽपि वा ।

कपालस्य प्रमाणेन अपूपानटकाविधौ ।

चतुर्भागं पाणितलात् कपालं याज्ञिका विदुः ।

पृथक्-कपालान् कुर्वीत अपूपानटकाविधौ” ।

इति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

शृतानभिघार्योदगुडाश्च प्रत्यभिघारयेत् ॥ १३ ॥

शृतान् पक्वान् पूपान् घृतेनाभिघार्य अनेरुत्तरतोऽवतार्य पुन-
र्घृतेनाभिघारयेत् । कपालानां स्थालीपाकधर्मानतिदेशादेवं सूत्रि-
तम् । एवञ्च, यावदुक्तत्वात् नात्राभिघारणे पवित्रान्तर्हितत्वमपे-
क्षितम् । चरौ तु स्थालीपाकधर्मातिदेशादेवैतानि प्राप्नुवन्ति ।
वैकृतत्वात् यावदवनमेव माभूदित्याशङ्क्या वा वचनम् ॥ ० ॥
॥ १३ ॥ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽवदाय चरोष्ठापूपानाञ्चाष्टकायै
स्वाहेति जुहोति ॥ १४ ॥

स्थालीपाकधर्मेण चरोश्च अपूपानाञ्च सर्व्वेषां पृथक् पृथगवदाय
अष्टकायै स्वाहेति तन्त्रेणैव जुहोति । अत्र सन्दिह्यते । किं
चरोरपूपानाञ्च सर्व्वेषां मध्येभ्योऽवदाय ततः पूर्व्वार्द्धेभ्योऽवदति ?
आहोस्त्रिदेकैकस्य मध्यात् पूर्व्वार्द्धावदाय पुनरपरापरस्य तथैवा-
वदति ? एकैकस्य मध्यात् पूर्व्वार्द्धावदाय पुनरपरापरस्यापि
तथैवावदति,—इति प्रतिपद्यामहे । कस्मात् ? चरोष्ठापूपानाञ्च,
—इति वशब्दद्वयकरणात् । प्रत्येकं वशब्दबलात् प्रत्येकमेव तावत्
वयोक्तावदानमवगम्यते । अवगम्यते चेत्, न युज्यते विना कारण-
मुत्सृष्टम् । अन्यथा चरोरपूपानाञ्च,—इति कुर्यात् ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ १५ ॥

कृतभाष्यमेतत् । अत्रापूपाष्टकाकर्म्मणः परिसमाप्तिः ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

अथेदानीं मांसाष्टकाप्रकरणं प्रस्तूयते,—

तैष्या ऊर्ध्वमष्टम्यां गौः ॥ १६ ॥

तैषी पौषी पौर्णमासी । तस्या ऊर्ध्वं—तस्याः परस्वामष्टम्यां गौरालम्बव्या,—इति सूत्रशेषः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

कथमालम्बव्या ? उच्यते,—

तासन्धिवेलासमीपं पुरस्ताद्गनेरवस्थाप्योपस्थितायां जुहुयात्—यत्पशवः प्रध्यायतेति ॥ १७ ॥

रात्राङ्गोः सन्धिरेव सन्धिवेला । सा चार्थात् पूर्व्वेव बोद्धव्या, न पश्चिमा । उपैव सन्धिवेलाशब्दार्थः,—इति केचित् । तस्याः सन्धिवेलायाः समीपं “कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे”—इति द्वितीया । सन्निधावित्यर्थः । पुरस्तात् पूर्व्वस्थां दिश्यन्ते, तां गां अवस्थाप्य प्रत्यङ्मुखीं स्थापयित्वा, उपस्थितायामागतायां सन्धिवेलायां, यत् पशवः,—इत्यनेन मन्त्रेण जुहुयात् । द्रव्यानुपदेशादाज्येन । सुवेण चायं होमः स्यात् । एतदुक्तं भवति । सन्धिवेलाया अल्पत्वात् तदानीं होतुं तस्याः समीपमेवाग्नेः पूर्व्वतो गामवस्थापयति, तत आगतायां सन्धिवेलायां जुहोति,—इति ।

ननु, उपस्थितायां गवि जुहुयात्,—इत्ययमेव सम्बन्धः कस्मान्न वर्ण्यते ? विरोधादित्याह । कथं नाम ? यदि नामोपस्थितायामेव गवि ह्यते, न तर्ह्यग्नेः पुरस्तात्तामवस्थाप्य जुहोति । अथाग्नेः पुरस्तात्तामवस्थाप्य जुहोति, व्यक्तं तर्हि तस्यामुपस्थिता-

यामिव न जुहोति—अपि तु अग्नेः पुरस्तादवस्थापितायामिति ।

अथापि स्यात्,—नेयमुपस्थितिरवस्थानाद्भिद्यते । यत् खल्ववस्थापनं “पुरस्तादग्नेरवस्थाप्य”—इत्यनेन सूत्रितं, तत्र यावस्थितिः सैवोपस्थितायामित्यनेन परामृश्यते । न,—इत्युच्यते । कस्मात् न—इत्युच्यते ? शृणु, यथा न—इत्युच्यते । यदि नाम सैवावस्थितिः परामृश्येत, नूनमवस्थितायामित्यकरिष्यत् । तदकरणाच्चावगच्छामः,—नात्र सैवावस्थितिः परामृश्यते,—इति । न खल्ववस्थितिमभिप्रयन्नुपस्थितायामिति च कुर्वन्नाचार्योऽस्माकं प्रतीतिं स्थगयति,—इति युक्तमध्युपगन्तुम् । आनर्थक्यञ्चैवमापद्येत । पुरस्तादग्नेरवस्थाप्य जुहुयात्,—इति ह्यभिप्रेतम् ।

तस्मात्, सन्धिवेलायामुपस्थितायाम्—इत्यस्मदुक्त एवार्थ आदरणीयः । शब्दस्यवर्णमात्रात् खल्वयमेवार्थोऽवगम्यते । अवगम्यते चेत्, न युज्यते परित्यक्तम् । अतएव, सन्धिवेलासमीपं गोरवस्थापनं सन्धिवेलायामुपस्थितायां होमार्थम् । सन्धिवेलासमीपम्,—इत्यस्य प्रातराहुत्यनन्तरपरतया वर्णनायाञ्च तदेवानर्थकं स्यात् । परिभाषावलादेव तत्प्राप्तेः । नापि सन्धिवेलासमीपमित्यनेनाञ्चस्येनैतदवगम्यते । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ।

कश्चिदिदं सूत्रम्—उपस्थितायां गवि,—इत्यन्यथा व्याख्याय, बहुप्रकारं वर्णयाञ्चकार । “ननु, अवस्थाप्य—इत्युक्ता, पुनरुपस्थितायामिति कस्मादुच्यते ? अत्राह । अस्य होमस्य पशूपस्थापनेन सहातिसम्बन्धार्थम् । पश्वभावे स्थालीपाकं कुर्वीत,—इत्यस्मिन् पक्षे निवृत्तिरेव स्यात् । प्रोक्षणपर्यग्निकरणमन्त्रौ तु स्थालीपाकपक्षेऽप्यविरोधात् पठनीयौ । अथवा । आज्यसंस्कार-

प्रतिषेधार्थम् उपस्थितायामिति पुनर्व्वचनम् । कथन्नाम ?
 उपस्थितायां जुहुयादेव, न तावदाज्यं संस्क्रुय्यात्,—इति ।
 अथवा । आसादनीये आसादिते कर्मणः कृताकृतप्रत्यवेक्षण-
 कर्त्तरि ब्रह्मणि चोपविष्टे तत्रापि होमस्य प्राप्तत्वात् तथा मा-
 भूदित्यानर्थार्थं पुनर्व्वचनम् । तेन किम् ? उपस्थितायामन-
 न्तरमेव जुहुयादेव, न तावत् किञ्चिदपि क्रुय्यात्”—इति ॥ ० ॥
 ॥ १७ ॥ ० ॥

हुत्वा चानुमन्त्रयेतानु त्वा माता मन्यतामिति ॥१८॥

हुत्वा, अनु त्वा माता,—इति मन्त्रेण मामनुमन्त्रयेत्,—अना-
 मिकाग्रेण स्पृशन् । तथाचोक्तम् ।

“स्पृशन्ननामिकाग्रेण कचिवालोक्तयन्नपि ।

अनुमन्त्रणीयं सर्व्वत्र सर्व्वदैवानुमन्त्रयेत्” ।

इति । चतुष्पथप्रतिमन्त्रणादौ अवलोकयन्निति संबन्धनीयम् । यो-
 ग्यत्वात् । प्रतिमन्त्रणमभिमन्त्रणमनुमन्त्रणमिति खल्वनर्थान्तरम् ।
 हुत्वा,—इति वचनं हुत्वेवानुमन्त्रयेत् न तु तन्त्रसमापनमपि
 कृत्वा,—इत्येवमर्थम् । चशब्दश्च यवमिन्द्रोदकादीनामासादनार्थः ।
 तेन,—यवमिन्द्रमुदकं, पवित्रं, क्षुरः, शाखाविशाखे पलाशकाष्ठे,
 वर्हिः, इक्षुः, आज्यं, समिधौ, सुवः,—इत्येतानि यथावदासाद्य,
 अनन्तरमनुमन्त्रयेत्तत्पर्यः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

यवमतौभिरग्निः प्रोक्षेदष्टकायै त्वा जुष्टां प्रोक्षा-
 मीति ॥ १९ ॥

पूर्वमासादिताभिर्यवमतीभिरङ्गिं प्रोक्षेत्—प्रकर्षेण सिञ्चेत्
अष्टकायै,—इति मन्त्रेण ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

उल्मुकेन परिहरेत् परिवाजपतिः कविरिति ॥ २० ॥

उल्मुकमलातमित्यनर्थान्तरम् । तेन गां परिहरेत् प्रदक्षिणी-
कुर्यात् परिवाजपतिरिति मन्त्रेण ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

अपः पानाय दद्यात् ॥ २१ ॥

तस्यै गवे पानायोदकं दद्यात्—मन्त्रानुपदेशात् व्याहृतिचित्तयं
जपन् । कथं ज्ञायते ?

“यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतिचित्तयं जपेत् ।

मन्त्राणामेव चादेशे मन्त्रात् कर्म समाचरेत्” ।

इति श्रुत्यासंग्रहवचनात् । एवमन्यत्रापि बोद्धव्यम् । मन्त्रानुप-
देशादमन्त्रकमिति वर्णनन्तु उक्तवचनानवलोकनेन । इध्मादीनामेव
केवलं तूष्णीं करणमाचार्यपुत्रेणीपदिष्टम् ॥ ० ॥ ॥ २१ ॥ ० ॥

पीतशेषमधस्तात् पशोरवसिञ्चेदात्तं देवेभ्यो हवि-
रिति ॥ २२ ॥

तस्याः पीतावशिष्टमुदकं, पशोस्तस्या एव गोरधस्तादवसिञ्चेत्
अवाचीनं सिञ्चेत् आत्तं देवेभ्यः,—इति मन्त्रेण ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

अथैनामुदगुत्सृप्य संज्ञपयन्ति ॥ २३ ॥

अथ,—अनन्तरमेव, एनां गां उदगुत्तरस्थामग्नेरुत्सृज्य नीत्वा
सञ्जपयन्ति । कर्तुरनियमः । सञ्जपनं हननम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥
कीदृशीं सञ्जपयन्ति ? उच्यते,—

प्राक्शिरसमुदक्पर्दीं देवदैवत्ये ॥ २४ ॥

प्राक्शिरसं पूर्वाभिमुखशिरस्तां, उदक्पर्दीमुदङ्मुखपर्दीं सञ्ज-
पयन्ति । देवदैवत्ये,—देवानुद्दिश्य यत् क्रियते, तस्मिन् ॥ ० ॥
॥ २४ ॥ ० ॥

दक्षिणाशिरसं प्रत्यक्पर्दीं पितृदैवत्ये ॥ २५ ॥

पूर्वसूत्रव्याख्यानेनैवेदमपि सूत्रं व्याख्यातम् । सेयमष्टका-प्रसङ्गात्
साधारणकर्मपरिभाषा क्रियते । ततश्च, देवतान्तरेषु प्रोक्षण-
मन्त्रमूहेत । तेन,—वास्तुकर्मणि, वास्तोष्यतये त्वा जुष्टां प्रोक्षामि,
—इति । “श्रोत्रियेऽभ्यागते आहं महोक्षेण महाजिन पयस्विन्या
वा दद्यात्” इत्युक्तलक्षणे पित्रे,—पितृभ्यस्त्वा, जुष्टमिति वा
जुष्टमिति वा । एवमन्यत्रापि । तथा चोक्तम् ।

“ऊहः प्रोक्षणमन्त्रस्य लिङ्गदेवतयोर्वशात्” ।

इति ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

संज्ञप्तायां जुहुयात् यत् पशुर्मायुरकृतेति * ॥ २६ ॥

* मायुमकृतेति,—इति पाठान्तरम् ।

तस्यां संज्ञतायां सत्यां जुहुयात्, यत् पशुरिति मन्त्रेण ॥०॥ २६ ॥०॥

पत्नी चोदकमादाय पशोः सर्वाणि श्रोतांसि
प्रक्षालयेत् ॥ २७ ॥

पत्नी उदकमादाय, चण्डादभर्भूषमप्यादाय, पशोर्हताया गोः
सर्वाणि श्रोतांसि—

“सप्त तावन्मूर्हन्यानि तथा स्तनचतुष्टयम् ।

नाभिः शोणिरपानञ्च गोः श्रोतांसि चतुर्दश” ।

इत्युक्तलक्षणानि । प्रक्षालयेत्,—दर्भकूर्चेण श्रोतांसि प्रकर्षेणाकृत्य
क्षालयेदित्यर्थः । श्रोतसां क्षालनञ्चेदं तूष्णीं करणीयम् । क्रम-
ञ्चेच्छाधीन एव भवति । तथा चोक्तम् ।

“क्षालनं दर्भकूर्चेण सर्वत्र श्रोतसां पशोः ।

तूष्णीमिच्छाक्रमेण स्यादपायं पार्श्वदारुणी” ।

इति ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

अग्रेण नाभिं पवित्रे अन्तर्धायानुलोममाकृत्य
वपामुद्धरन्ति ॥ २८ ॥

अग्रेण नाभिं नामेरयतः—अदूरप्रदेशे इत्यर्थः । पूर्वमासादिते
पवित्रे अन्तर्धाय । द्विवचनं दत्तापेक्षम्,—इति भट्टनारायणः ।
अनुलोमं लोम्नामनुकूलं यथा भवति, तथा आकृत्य—पूर्वमासा-
दितेन क्षुरेण पाटयित्वा, वपां मांसचर्मणोरन्तर्वर्तिनीं वशां

उद्वरन्ति । कर्त्तुरनियमः । यद्यप्यत्र मन्त्रो नोपदिश्यते, तथापि व्याहृतिजपो न कर्त्तव्यः । कस्मात् ?

“वपाहोमे मुखेनैव होमे स्विष्टकृते तथा ।

व्याहृतिर्न प्रयोक्तव्या मुखे नाप्सु च लक्षणम्” ।

इति गृह्यासंग्रहवचनात् । ननु, वपाहोम एव व्याहृतिप्रयोगः-
निषेधः वचनादवगम्यते ? सत्यम् । किन्तु वपाहोमे आचा-
र्येण मन्त्रोपदेशात् व्याहृतिप्रयोगप्रसक्तिरेव नास्ति,—इति व्यर्थ-
स्तत्र निषेधः । तस्मादवगच्छामः,—वपाहोमे कर्त्तव्ये यत् किञ्चित्
कियते तदनुकूलं, तत्रैवासौ निषेधः,—इति ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

तां शाखाविशाखयोः काष्ठयोरवसज्याभ्युक्ष्य
श्रपयेत् ॥ २९ ॥

शाखा एकशाखं काष्ठम् । विशाखा नानाशाखं काष्ठम् । शाखा
च विशाखा च शाखाविशाखे, तयोः—शाखाविशाखयोः काष्ठयोः ।
ते च काष्ठे पालाशे बोद्धव्ये । कस्मात् ? “वपार्ये पार्षदावणी”
—इति वचनात् । तयोः काष्ठयोः तां वपां अवसज्य आरोप्य,
उदकेनाभ्युक्ष्य श्रपयेत् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

प्रश्चुरतितायां विशसथेति ब्रूयात् ॥ ३० ॥

प्रश्चुरतितायां प्रचरितायां । श्रुतिर चरणे,—इति स्मरणात् ।
प्रश्चुरतितायां वपायां विशसथ,—इति ब्रूयात् । विशसथ, मां
विकृतां कुरुत अपगतचर्मदेहां कुरुत,—इत्यर्थः । सोऽयं

सहायानां प्रैषः । सहायान् खल्वं प्रेष्य, अन्यदपि तानवबो-
धयेत् ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

किन्तत् ? उच्यते,—

यथा न प्रागग्नेर्भूमिं शोणितं गच्छेत् ॥ ३१ ॥

यथा येन प्रकारेण विशस्त्रमानाया गोः शोणितं, प्रागग्नेर्भूमिं
अग्नेः पुरस्ताद्भूमिभागं न गच्छेत् न इयात्,—तथा विशस्य,—
इत्यर्थः । एतस्माच्च कारणादगच्छामः,—अग्नेः समीप एव
गौर्विशसनीया,—इति ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

शृतामभिघाय्योदगुडास्य प्रत्यभिघारयेत् ॥ ३२ ॥

शृतां वपाम् । कृतभाष्यमन्यत् ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृता वपामवदाय,—स्विष्टकृदावृता
वाऽष्टकायै स्वाहेति जुहोति ॥ ३३ ॥

स्थालीपाकावृता,—“अथ हविष उपस्तीर्यावदति मध्यात् पूर्वा-
ह्नात्”—इत्याद्युक्तप्रकारेणेत्यर्थः । पूर्वमासादितेन क्षुरेण वपा-
मवदाय, स्विष्टकृदावृता वा कृत्स्नां वपामादाय, अष्टकायै
स्वाहा,—इत्यनेन मन्त्रेण जुहोति । तथा चोक्तम् ।

“क्षुरो मांसावदानार्थः, कृत्स्नां स्विष्टकृदावृता ।

वपामादाय जुहुयात् तत्र तन्त्रं समापयेत्” ।

इति । स्विष्टकृदावृता तावत् उत्तरार्द्धपूर्वार्द्धादवदानं प्राप्नोति । अयं
पुनरत्र विशेषः, यत् कृत्स्नैव वपा स्विष्टकृदावृताऽवदातव्या—इति ।

अनन्तरमेवान्यस्य कर्मण उपदेशादेककर्माशङ्का माभूदिति,
 “तत्र तन्त्रं समापयेत्”--इत्यनेन कर्मणो नानात्वं स्पष्टीकृतम्
 ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ ३४ ॥

कृतभाष्यमेतत् । अस्मादपि वचनादिदानौमेकस्य कर्मणः परि-
 समाप्तिरवगम्यते । द्विवचनं प्रपाठकसमाप्तिप्रज्ञापनार्थम् ॥ ० ॥
 ॥ ३४ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
 त्मजयीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
 तृतीयप्रपाठकस्य दशमी खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

समाप्तश्चयं तृतीयः प्रपाठकः ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके प्रथमा खण्डिका ।

वपाहोममुक्ता वपाश्रपण्योः पलाशशाखयोः प्रतिपत्तिमाह,—

अनुप्रहरति वपाश्रपण्यौ ॥ १ ॥

ययोः शाखाविशाखयोरवसज्य वपा श्रपिता, ते शाखाविशाखे वपाश्रपण्यौ उच्येते । ते वपाश्रवण्यौ अनु पश्चात् प्रहरति । कस्य पश्चात् ? द्रव्यासादनतद्दीक्षणप्रोक्षणब्रह्मोपवेशनपर्यन्तस्य । कस्मात् ? आरम्भसामर्थ्यादित्याह । पूर्वप्रपाठकपरिसमाप्ती पूर्वस्य कर्मणः तन्वसमापनस्याभिधानात् अग्रे च चरुश्रपणस्य सूत्रयिष्यमाणत्वात् इदानीं खल्वनुशब्देन चरुश्रपण-पूर्वकर्तव्यानामेव कर्मणां परतः,—इत्यवगम्यते ।

तत्र च, चुरः, कंसपात्रत्रयं, प्रक्षशाखावान् प्रस्तरः,—इत्येतेषामेव वैकृतानामासादनमत्राधिकम् । प्राकृतानामपि मध्ये, चरुस्थालीपवित्तमेक्षणानि इन्द्रश आसादयितव्यानि, विनियोगसामर्थ्यात् । सर्वमन्यत् प्रकृतवदेवासादयितव्यम् । प्रहरतिश्च यजतिवचनः,—इति प्रस्तर-प्रहरण-न्याये निर्णीतम् । “गार्हपत्ये प्रहरामः”—इति च श्रूयते । तथा सूत्रकारोऽप्याह । “अष्टावष्टौ सकलान्याहुवनीये प्रहरेयुः”—इति । तस्मात् होमोऽयम् ॥

कथं प्रहरति ? उच्यते,—

प्राचीमेकशूलां प्रतीचीमितराम् ॥ २ ॥

एकं शूलमयं यस्याः सेयमेकशूला, तां—शाखां, प्राचीं प्रागयां प्रहरति । इतरां विशाखां प्रतीचीं प्रत्यगयां प्रहरति ॥०॥ २ ॥०॥

अवद्यन्त्यवदानानि सर्वाङ्गेभ्यः ॥ ३ ॥

अवदीयन्ते,—इत्यवदानानि मांसान्यभिधीयन्ते । प्रकृतस्य पशोः अवदानानि मांसानि अवद्यन्ति क्षुरेणोद्धरन्ति । बहुवचनादनियतः कर्त्ता । कुतोऽवद्यन्ति ? सर्वाङ्गेभ्यः—

“हृज्जिह्वाक्रोडसक्थीनि यत्तद्वृक्को गुदं स्तनाः ।

योणिः स्कन्धसटा पार्श्वे पञ्चङ्गानि प्रचक्षते ।

एकादशानामङ्गानामवदानानि संख्यया ।

पार्श्वस्य वृक्कसक्थोश्च द्वित्वादाह्वयतुर्दश” ।

इत्युक्तलक्षणेभ्यः । ननु, सर्वग्रहणं किमर्थम् ? उच्यते ।

“हृदयं जिह्वा क्रोडं सक्थसक्थि पार्श्वनडकं पार्श्वे च ।

यत्तदयं वृक्को च गुदं दक्षिणयोणिरितरा नाभिः” ।

इति वचनान्तरोक्तानामङ्गानामेवावदानानामिह ग्रहणं माभूत्, किन्तु सर्वेषाम्—इत्येतदर्थमिति गृह्याण ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

सर्वाङ्गेभ्यः,—इत्यस्यापवादमाह,—

अन्यत्र वामाच्च सक्थः क्लोमश्च ॥ ४ ॥

सक्थि उरुः । क्लोम तिलकम् । वृक्कादूहे पिपासास्थानं क्लोम,—

इत्याचक्षते वैद्यकाः । वामात्—सव्यात् सकृद्, क्लोमश्चान्यत्र
सर्वाङ्गेभ्य अवयन्ति । चशब्दद्वयं द्वयोस्तुल्यत्वप्रज्ञापनार्थम् ।
तदत्र चतुर्दशानामवदानानामवदानद्वयस्य पर्युदासात् दादशै-
वावदानानि भवन्ति । प्रयोजनश्चास्य पर्युदासस्योत्तरसूत्रे वक्ष्यामः
॥ ४ ॥ ० ॥

वामं सव्यन्वष्टक्याय निदध्यात् ॥ ५ ॥

वामं सकृदि, अपवादसामर्थ्यात्तुल्यत्वप्रज्ञापनाच्च—क्लोम च, अन्व-
ष्टक्याय,—तादर्थ्यं चतुर्थी, वक्ष्यमाणान्वष्टक्यकर्माथं निदध्यात्
स्थापयेत् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

तस्मिन्नेवाग्नौ अपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च
पृथङ्मेक्षणाभ्यां प्रदक्षिणमुदायुवन् ॥ ६ ॥

अग्निद्वये चरुद्वयस्य अपणं माशङ्कीत,—इति तस्मिन्नेवाग्नावि-
त्याह । कथं नाम ? पशुकर्मणि खल्ववदानानामग्न्यन्तरे शामित्रे
अपणं दृष्टम् । तद्वदत्राप्यग्न्यन्तरस्योपादानं कश्चिदाशङ्कीत ।
तन्मा प्रशाङ्कीदिति तस्मिन्नेवाग्नाविति वचनम् । तत्राग्नौ ओद-
नचरुञ्च अपयति, मांसचरुञ्च अपयति—अखण्डितैरेवावदानैः ।
ओदनचरुञ्च व्रीहितखलुनिष्पन्नो भवति । पृथक् नाना अप-
यति । किं कुर्वन् ? मेक्षणाभ्यां प्रदक्षिणमुदायुवन् । प्रद-
क्षिणं यथा भवति, तथा उदायुवन् ऊर्ध्वमीपन्निशयन् ।
ओदनचरुञ्च मांसचरुञ्च,—इत्यसमासकरणं चरुद्वयअपणस्य

पृथक्कालत्वप्रज्ञापनार्थम् । अपणक्रमश्चानयोः पाठक्रमादेव कल्पनीयः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

शृतावभिघार्योदगुडास्य प्रत्यभिघारयेत् ॥ ७ ॥

व्याख्यातप्रायमेतत् । ननु, मांसचरोः स्थालीपाकधर्मानतिदेशात् तस्मिन्नेव चरावेतद्विधातव्यम् । तथाच, शृतमित्येकवचनं मांसचरमिति वा कर्तुमुचितम् । कस्मात् द्विवचनं क्रियते ? असंभोहार्यमित्याह । अन्यथैकवचने कृते मांसचरमिति वा सूत्रिते, तस्यैव चरोरभिघारणं न पुनरन्यस्यापि,—इति शिष्याः संसुह्येयुः । अथवा । यावदुक्तत्वादस्मिन्नोदनचरावपि अभिघारणे पवित्रान्तर्हितत्वं न करणीयमित्येतदर्थं शृताविति द्विवचनं कृतम् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

एतस्मिन् क्रमे आज्यभागान्तं कृत्वा,—

कंसे रसमवासिच्य ॥ ८ ॥

कंसे,—पूर्वमासादितानां कंसपात्राणामेकस्मिन् कंसपात्रे, रसं अवदानमांसयूषं अवसिच्य निनीय ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

प्लक्षशाखावति प्रस्तरेऽवदानानि कृत्वा ॥ ९ ॥

प्लक्षोवचविशेषः । प्रस्तरः कुशमुष्टिः । प्लक्षस्य शाखा प्लक्षशाखा । सा यस्यास्ति सोऽयं प्लक्षशाखावान् । तस्मिन् प्लक्षशाखावति प्रस्तरे भूमौ प्रागग्रनिहिते, अवदानानि अपनीतयूषान्यवदानमांसानि, कृत्वा स्थापयित्वा ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽवदानानां कंसेऽवद्यति ॥ १० ॥

स्थालीपाकावृता मध्यात् पूर्वार्धादित्युक्तया रौत्या, प्रत्येकं सर्वेषामवदानानां—अपनीतयूषाणां मांसानां, कंसे अपरस्मिन् कंसपात्रे,—यत्र यूषो नावसितस्तस्मिन्—इत्यर्थः । अवद्यति क्षुरेणावदाय स्थापयति । अवदानानामिति संवन्धनक्षणा पठौ ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

स्विष्टकृतञ्च पृथक् ॥ ११ ॥

स्विष्टकृतः स्विष्टकृदर्थे । चञ्च्दात्,—स्थालीपाकावृताऽवदानानां कंसे अवद्यति । किं तस्मिन्नेव कंसे ? न । कुत्र तर्हि ? पृथक्,—अन्यस्मिन् कंसे,—इत्यर्थः । अत्र च, स्विष्टकृदर्थत्वादवदानमांसानामुत्तरार्धपूर्वार्धभ्योऽवदातव्यम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

चरोरुद्धृत्य विल्वमात्रमवदानैः सह यूषेण सन्नयेत् ॥ १२ ॥

चरोः प्रकृतत्वादोदनचरोः विल्वमात्रं विल्वपरिमाणं (परिमाणे मात्रम्) उद्धृत्य पूर्वोक्तयैव रौत्या मेक्षणेन गृहीत्वा । पात्रे स्थापयेदित्यर्थः । किमेकस्मिन्नेव पात्रे ? न । पृथक् । कथं ज्ञायते ? अत्रापि पृथगिति सम्बध्यते । कस्मात् ? मध्यमणि-
न्यायात् । तेन, पृथक् पृथगेव मक्षणेनावदाय पृथक् पृथगेव पात्रे स्थापयेत् । एतदुक्तं भवति । मध्यात् पूर्वार्धादित्युक्तक्रमेण मेक्षणेन चरोर्विल्वमात्रमवदाय यत्र मांसावदानानि स्थापितानि

तस्मिन् कंसपात्रे स्थापयति । एवमुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धादित्युक्तरीत्या
 खिष्टकृदर्थमपि चरोर्विल्वमात्रं पृथग्वदाय खिष्टकृत्कंसपात्रे
 पृथगेव स्थापयति,—इति । अतएव, यथा सर्वैरप्यवदानै-
 र्विल्वमात्रमेवोद्धृतं भवति नाधिकं, तथोद्धरेदिति बोद्धव्यम् ।
 ततश्च, तदुद्धृतं विल्वमात्रं पूर्वगृहीतैर्मांसावदानैः यूषेण च
 पूर्वोवसितेन सह सन्नयेत् सम्यगेकीकुर्यात् मिश्रयेदित्यर्थः ॥ ० ॥
 ॥ १२ ॥ ० ॥

एतस्मिन् क्रमे आन्यभागी हुत्वा,

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वाऽष्टर्चप्रथमया जुहुयाद-
 ग्नावग्निरिति ॥ १३ ॥

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा,—इत्युक्तार्थम् । अग्नावग्निरिति योऽय-
 मष्टर्चः,—अष्टानामृचां समाहारः, तस्य प्रथमया ऋचा जुहु-
 यात् । भृगूणामपि चतुर्गृहीतमेवैतत् । कुतः ? विशेषवच-
 नारम्भसार्थवत्त्वात् । पूर्ववत्तेषां विशेषस्यानुपदेशाच्च । सेयमा-
 ज्यहुतिः ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अथ चर्वाहुतिरभिधीयते,—

सन्नीतात् तृतीयमात्रमवदाय द्वितीयातृतीयाभ्यां
 जुहोति ॥ १४ ॥

यत् प्रथमे पात्रे सन्नीतं मांसावदानं चर्वदानं यूषश्च, तस्मात्
 सन्नीतात् तृतीयमात्रं विभामेकभागमित्येतत् । अवदाय गृहीत्वा

प्रकृतस्याष्टर्चस्य द्वितीयाद्वतीयाभ्यां ऋग्भ्यां मिलिताभ्यां जुहोति
॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

मन्त्रान्ते स्वाहाकारः,—इति सूत्रणात् प्रतिमन्त्रमेव स्वाहाकारं
कश्चिदाशङ्कति, अतस्तदपवादार्थमिदमाह,—

उत्तरस्यां स्वाहाकारं दधाति ॥ १५ ॥

उत्तरस्यां ऋचि न पूर्वस्यां, स्वाहाकारं दधाति करोति ।
तत्रैव च जुहोति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

एवमेवावरे चतुर्थीपञ्चमीभ्यां षष्ठीसप्तमीभ्याञ्च

॥ १६ ॥

एवमेव पूर्वोक्तेनैव विधिना, अवरे द्वे द्वितीयमात्रे अवदाय । अपरे
—इति पाठेऽपि तथैवार्थः । प्रकृतस्याष्टर्चस्य चतुर्थीपञ्चमीभ्यां
मिलिताभ्याम् एकामाहुतिं जुहोति, षष्ठीसप्तमीभ्याञ्चापराम् ।
अत्राप्युत्तरस्यामुत्तरस्यां स्वाहाकारं करोति, तत्रैव च जुहोति
॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

शेषमवदाय सौविष्टकृतमष्टम्या जुहुयात् ॥ १७ ॥

शेषं स्विष्टकृदर्थमुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धेभ्यो यद्वृहीतं, तदवदाय, प्रकृत-
स्यैवाष्टर्चस्य अष्टम्या ऋचा स्वाहाकारान्तया अग्नेरुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे
जुहुयात् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

एवन्तावत् गवा यथोक्तेन विधिना यागः कर्त्तव्यः,—इत्यर्थः

प्रथमः कल्पः । यदा पुनर्गौर्न सम्पद्यते, तदा कथं कर्त्तव्यम् ?
तदिदानीमभिधीयते,—

यद्युवा अल्पसम्भारतमः स्यादपि पशुनैव कुर्यात्

॥ १८ ॥

सन्धिगते,—इति सम्भारो द्रव्यम् । अल्पः सम्भारो यस्य सोऽयमल्प-
सम्भारः । तस्यैवातिशयस्तमपूपत्यर्थः । उ वै,—इति निपातो ।
यद्युवा,—इति निपातसमुदायो यद्यर्थः,—इति केचित् । यदि
अल्पद्रव्यवान् स्यात्, अपि तदाऽपि पशुनैव कुर्यादष्टकाया-
गम् । पशुऽपि छाग एव स्यात् । कस्मात् ? “अनादेशे पशु-
च्छागः”—इति गृह्यान्तरवचनात् । “छागपक्षे चरावपि”—
इति च लिङ्गात् । एवकारकरणं पूर्वोक्तकृतस्त्रविधिनियमार्थम् ।
तेन, अत्रापि कल्पे सर्व्व एव पूर्व्वोक्तो विधिः स्यात् ॥०॥ १८ ॥०॥
छागस्याप्यसम्भवे कथं कर्त्तव्यम् ? तदुच्यते,—

अपि वा स्थालीपाकं कुर्व्वीत ॥ १९ ॥

ऋतुरक्षरार्थः । स खल्वयं स्थालीपाक ओदनचरोः परस्ताम्नांस-
चरुस्थाने सवत्सायास्तृहृणा गोः पयसि अपयितव्यः । तथा
चोक्तम् ।

“स्थालीपाकं पशोः स्थाने कुर्याद् यद्यानुकल्पिकम् ।

अपयेत्तं सवत्सायास्तृहृणा गोः पयस्यनु” ।

इति । पशोः स्थाने,—इति करणात् पशुकार्यकारित्वमस्यावगम्यते ।
तेन, अत्राप्यष्टर्चेन होमः स्यात् । एवञ्च, पशुपक्षे यावन्ति पशो-
रवदानानि प्रस्तरे क्रियन्ते, स्थालीपाकपक्षेऽपि तावतः पायसान्
पिण्डान् तत्र कुर्वीत । तथा चोक्तम् ।

“चरितार्था श्रुतिः कार्त्वा यस्मादप्यनुकल्पशः ।

अतोऽष्टर्चेन होमः स्याच्छागपक्षे चरावपि ।

अवदानानि यावन्ति क्रियन्ते प्रस्तरे पशोः ।

तावतः पायसान् पिण्डान् पश्वभावेऽपि कारयेत्” ।

इति । ननु, अपि वा स्थालीपाकेन,—इति वक्तव्ये किमर्थं प्रकृत-
विभक्त्यतिक्रमः क्रियते ? कस्यचित् कर्मणोऽतिक्रमसूचनार्थ-
मित्याह । कथं नाम ? अष्टर्चहोमवत्, पश्वभावेऽप्यविलोपार्थं
वपाहोमोऽपि स्थालीपाकेनैव स्यात् । अतो वपाहोमस्य निवृत्ति-
प्रज्ञापनार्थं प्रकृतविभक्त्यतिक्रमः क्रियते,—इति । अत एव, परि-
शिष्टकारेणाप्यवदानसङ्ख्येव पायसपिण्डकरणमुपदिशता आचा-
र्यस्यायमभिप्रायः स्पष्टीकृतः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

अपि वा गोर्यासमाहरेत् ॥ २० ॥

अपि वा अथ वा,—स्थालीपाकस्याप्यसम्भवे, गोः,—अविशेषेणोप-
देशात् आत्मीयस्य परकीयस्य वा कस्यचिदनडुहः, यासमाहरे-
द्दद्यात् । तावताऽप्यष्टकाकर्म कृतं भवतीत्यभिप्रायः । तथा च
गृह्यान्तरम् । “अप्यनडुहो यवसमाहरेत्”—इति । केचिदत्र

प्रकरणात् गोशब्दस्य स्त्रीगवीपरत्वं वर्णयन्ति । यस्यते,—इति
यासस्तृणयवसादिः । स च यावता गोर्दिवसाहारः सम्पद्यते,
तावान् दातुमुचितः । कस्मात् ?

“यतः कुतश्चित् सम्प्राप्य गोभ्यो वाऽपि गवाङ्गिकम् ।

अभावे प्रीणयन्नस्मान् अद्यायुक्तः प्रदास्यति” ।

इति आहकरणाशक्तस्य तथा दर्शनात् । यासोऽपि, एषा मेऽष्टकेति
मन्त्रेण देयः । कुतः ? सिंहावलोकितन्यायेन तस्यात्राप्यनुषङ्गात् ।
तस्य चाचार्यानुमतत्वात् । तथा चोक्तम् ।

“कक्षोपधानमन्त्रोयः स गोर्ग्रासे विधीयते” ।

इति ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

अपि वाऽरण्ये कक्षमुपधाय ब्रूयादेषा मेऽष्टकेति

॥ २१ ॥

अपि वा, गोर्ग्रासाहरणस्याप्यसम्भवे,—इत्येतत् । अरण्ये, कक्षं
बाहुमूलकोटरप्रदेशं, उपधाय,—(उप हीनार्थे) हीनाधानं
कृत्वा,—कक्षतिरोधानमपनीय कर्त्तुं बाहुर्भूत्वा,—इति यावत् ।
एषा मेऽष्टका,—इत्येतं मन्त्रं ब्रूयात् कथयेत् । तथा च, आह-
शक्तौ गवाङ्गिकप्रदानस्याप्यसम्भवे पुराणस्मरणम् ।

“सर्वाभावे वनं गत्वा कक्षमूलप्रदर्शकः ।

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ।

न मेऽस्ति वित्तं न धनं न चान्यत्

आहोपयुक्तं, स्वपितृन्मतोऽस्मि ।

दृश्यन्तु भक्त्या पितरो, मर्येतौ
भुजौ कृतौ वर्त्मनि मारुतस्य” ।

इति । तस्मादत्राप्येतत्परतया वर्णना शक्यते कर्तुम् । दृष्टपरि-
कल्पनाया न्याय्यत्वात् ।

एवं वा—

अरण्ये, कचं दृणसङ्घमुपधाय,—अग्निना सन्धुच्य, एषा मेऽष्टकेति
ब्रूयात् । तथा च गृह्यान्तरम् । “अग्निना वा कचमुपोषेत्”—
इति । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । मुख्यकल्पानुकल्पभावेन ताव-
दत्र पञ्च पञ्चाउपदिष्टाः । तत्र योऽयमाद्यो गोपशुपचः स ताव-
दिदानीं शिष्टैर्नानुष्ठीयते । अननुष्ठनाच्च साम्प्रतं पुराकल्पी-
भूतः । तथाच वाक्यार्थविद्विरुक्तम् ।

“विधिर्योऽनुष्ठितः पूर्वं क्रियते नेह साम्प्रतम् ।

पुराकल्पः स यद्वच्च विधवाया नियोजनम् ।

गोवधो मधुपर्कादौ महोच्चोऽतिथिपूजने ।

सम्प्रत्यकरणात्तस्य पुराकल्पत्वमागतम् ।”

इति ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

न त्वेव न कुर्वीत न त्वेव न कुर्वीत ॥ २२ ॥

नैवाष्टकां न कुर्वीतिति नञ्द्वयेनावश्यं करणमुपदिशति । न वक्तव्यं
तर्हि ? अवश्यं करणस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात् । उच्यते । मुख्यक-
ल्पानुकल्पभेदात्तावदत्र पञ्च पञ्चाः सूत्रिताः । शास्त्रान्तरेऽपि यानि
पञ्चान्तराण्युक्तानि,—“अपि वा अनूचानिभ्य उदकुभमाहरेत्”—

इत्येवमादीनि, तानि वा कुर्यात्, न त्वेव न कुर्वीत,—इत्येतदर्थ-
मिदमुच्यते । तुशब्दः स्थालीपाकपक्षेऽप्यन्वष्टक्यस्यावश्यकप्रज्ञा-
पनार्थः । इतरथा, पञ्चभावेन मांसाभावादस्य लोपः स्यात् । मध्य-
माष्टकासंज्ञपितपशुमांसेनान्वष्टक्यविधानात् । तथा चोक्तम् ।

“ओदनव्यञ्जनार्थन्तु पञ्चभावेऽपि पायसम् ।

सद्रवं अपयेदेतदन्वष्टक्येऽपि कर्मणि” ।

इति । द्विव्वनमादरार्थं, मध्यमाष्टकाकर्मणः परिसमाख्यर्थे,
वीक्षया सर्वास्वेवाष्टकासु यथासम्भवमनुकल्पप्राप्त्यर्थञ्च । अन्ये तु
वर्णयन्ति । “अभ्यासः प्रकरणपरिसमाख्यर्थः । अथवा । अष्ट-
कालोपे दोषगुरुत्वप्रज्ञापनार्थः । अविलोपे च फलभूयस्त्वप-
नार्थोऽभ्यासः । तथाच यास्केनोक्तम् । अभ्यासे भूयांसमर्थं
मन्यन्ते इति । अथवा । सूत्रद्वयमेतत् । अत्र पूर्वस्य यथोक्त एवार्थः ।
उत्तरं चोत्तरसूत्रेण सह संबध्यते, न त्वेव न कुर्वीत श्वस्ततो-
ऽन्वष्टक्यम्—इति । तेन किं ? स्थालीपाकपक्षेऽप्यन्वष्टक्यमवश्यं
कुर्यादिति दर्शयति”—इति ।

इदमिदानीं चिन्त्यते । किमेतेऽष्टकादयः पाकयज्ञाः सक्तत्
कर्त्तव्याः ? उत प्रत्यब्दम् ?—इति । तत्र, केचित् सक्तदमीषां
करणम्—इच्छन्ति । कस्मात् ? एतेषां पुरुषसंस्कारत्वात्, सक्तत्
कृतेनैव च कर्मणा पुरुषसंस्कारस्य वृत्तत्वात्, पुनः करणे हितो-
रभावात्,—इति । अन्ये त्वाहुः ;—

“तस्मादुत्सृज्य कीर्त्तये । गीहवान् प्रति वत्सरम्” ।

इति पौराणिक-लिङ्गदर्शनात् आवृत्तिरेवामीषाम् । न च
पुरुषसंस्कारस्य वृत्तत्वात् किमर्थमावृत्तिरिति वाच्यम् । पुरुष-

संस्कारस्य वृत्तत्वेऽपि प्रत्यवायपरिहारार्थमावृत्तेर्युक्तत्वात्,—
इति । वयन्तु पश्यामः । सकृदवश्यमेव करणं , आवृत्तौ तु
नात्यन्तं नियमः । ततश्च, आवृत्तावभ्युदयः, अनावृत्तावपि न
प्रत्यवायः । तथा चोक्तम् ।

“सकृदप्यष्टकादीति कुर्यात् कर्माणि यो द्विजः ।

स पंक्तिपावनो भूत्वा लोकान् प्रैति घृतश्रुतः ।

इति । अत्र खल्वपिशब्दादावृत्तिरपि अवगम्यते ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य प्रथमा खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

गोभिलौय-गृह्यसूत्रे

अतुष्टप्रपाठके द्वितीया खण्डिका ।

श्वस्ततोऽन्वष्टक्यम् ॥ १ ॥

ततस्तस्मादनन्तरोपदिष्टान्मांसाष्टकाकर्म्मणः, श्वः अनागतेऽङ्गि,—
नवम्यामित्यर्थः । एवमेके । अष्टकाकर्म्मण्यष्टम्या उपस्थितत्वादन्व-
ष्टक्यस्यापि नवम्यां वर्णयितुमुचितत्वात्,—इति तेषामाशयः ।
अष्टकाकर्म्मदिनात् परदिन एव, न नवम्या नियमः । एवमपरे ।
अन्वष्टक्यं कर्त्तव्यमिति वाक्यशेषः । अष्टकायाः पञ्चाङ्गवतीत्यन्व-
ष्टका, तत्र साधु अन्वष्टक्यमिति कर्म्मणो नामधेयम् ।

कश्चित् सर्वत्रैवान्वष्टक्यं मन्यमानः सूत्रे ततः-शब्दस्य वीप्सां
कृत्वा व्याचष्टे,—ततस्ततः अन्वष्टक्यम्,—इति । तदसङ्गतम् ।
मांसाष्टकाकर्म्मण एवानन्तरत्वात् । वीप्साया अश्रुतत्वाच्च । पठ्य-
मानमन्त्रकाण्डे मांसाष्टकाविनियुक्ताष्टर्चानन्तरमन्वष्टक्यमन्त्रस्य
पठितत्वात् । सर्वत्रान्वष्टक्यपक्षस्याचार्य्याननुमतत्वाच्च । तदिदमध-
स्तादेवास्माभिरभिहितं,—“तथा गौतमवार्कखण्डौ”—इत्यत्र ।

अथैवं ततः,—इत्यनर्थकम्, अधिकारादेव मांसाष्टकाकर्म्मणो-
लाभात् । नियमार्थं तर्हि । किं नियम्यते ? तस्मान्मांसाष्टकाकर्म्मण-
एव नान्यस्मादित्येतन्नियम्यते । किमर्थं पुनर्नियम्यते ? अधिका-
शङ्कानिरासार्थमित्याह । का पुनरत्राधिकाशङ्का ? उच्यते । सप्तमी

तावदुपाष्टका, अष्टमी अष्टका, नवमी चान्वष्टकेतिभण्यते । तथाच
अन्वष्टकायां भवम् अन्वष्टक्यम्,— इति समाख्याबलात् सर्वास्वे-
वाष्टकासु अन्वष्टक्यं कदाचिदापातेन प्रतिभायात् कस्यचित् ।
स्येयमधिकाशङ्का । तन्निरासार्थं ततइत्युक्तम् ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

अपरश्रवो वा ॥ २ ॥

अपरश्रवः—एकान्तरिते अहनि वा अन्वष्टक्यं कर्त्तव्यम् । तिथि-
वृद्धिपक्षेऽयं विकल्पः,—इति नवम्यामन्वष्टक्यवादिनः । दिन-
वादिनश्चाहुः,—अशक्तावयं विकल्पः,—इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥
अथेदानीम् अन्वष्टक्यं कर्म विवक्षुराहुः,—

दक्षिणपूर्वोऽष्टमदेशे परिवारयन्ति ॥ ३ ॥

वेष्टनो दक्षिणपूर्वं अष्टमदेशे उभयदिगष्टमभागे,—आग्नेय्यामि-
त्येतत् । परिवारयन्ति, सर्वतोभावेनाच्छादयन्ति कटादिभिः
किञ्चित् स्थानम् । बहुवचनादनियतः कर्त्ता ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥
कथं परिवारयन्ति ? उच्यते,—

तथाऽऽयतम् ॥ ४ ॥

तथेति दक्षिणपूर्वाष्टमदेशोभण्यते । दक्षिणपूर्वाष्टमदेशायतं यथा
भवति, तथा परिवारयन्ति । आयतमायामोदैर्ध्वमित्यनर्थान्तरम् ।
परिवृतस्योत्तरार्द्धदक्षिणाह्नयोरुपरिष्ठात् कर्मोपदेशात् दक्षिण-
पूर्वाष्टमदेशे दक्षिणोत्तरायतमेव स्थानं परिवृतं भवतीत्यशङ्का-

निरासार्थं 'तथाऽऽयतम्'—इति सूत्रयाञ्चकार । तस्मात्, 'प्रक-
तत्वाद्दक्षिणपूर्वकोणायतं भविष्यति किं सूत्रेण,—इत्यसह्यत'
वचनम् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

तथामुखैः कृत्यम् ॥ ५ ॥

यद्व्यवस्थायां कर्म, तत् तथामुखैः दक्षिणपूर्वाष्टमदेशाभिमुखैः
कृत्यं करणीयम् । लाघवार्थमत्रैतत् सूत्रितम् । अन्यत्र सूत्रेण
हि दक्षिणपूर्वाष्टमदेशमुखैरिति सूत्रयितव्यं भवति ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥
कियत्परिमितं स्थानं परिवारयन्ति ? उच्यते,—

चतुरवराहान् प्रक्रमान् ॥ ६ ॥

चत्वारोऽवराहान् निक्षेष्टा येषां, तान् चतुरवराहान् प्रक्रमान्
परिवारयन्ति । तदस्यातिक्रान्ततरेण सूत्रेण संबन्धो बोद्धव्यः ।
प्रक्रमः श्रवणाकर्मण्येव व्याख्यातः । एतदुक्तं भवति । सर्वनिक्षेष्टो-
ऽयं पक्षः ;—यच्चतुर्णां प्रक्रमानां परिवारणम्,—इति । इच्छया
पुनरधिकमपि परिवारयन्ति ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

तस्य खलु परिवृतस्य,—

पश्चादुपसञ्चारः ॥ ७ ॥

पश्चात् पश्चिमदिशि उपसञ्चारः कर्तव्यः । उपसञ्चरत्यनेनेत्युप-
सञ्चारो द्वारमुच्यते ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

उत्तरार्धे परिवृतस्य लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति

॥ ८ ॥

परिवृतस्य स्थानस्योत्तरार्धे पूर्वोक्तं लक्षणसंज्ञकं कर्म कृत्वा अग्निं प्रणयन्ति । बहुवचनात् कर्तुरनियमः । एवञ्चात्र यावदुक्तत्वाद्ब्रह्मासनादीनां निवृत्तिरवगम्यते । तथाच गृह्यासंशयः ।

“एकान्नी पितृयज्ञे च ब्रह्माणं नोपकल्पयेत् ।

सायं प्रातश्च होमेषु तथैव बलिकर्मसु” ।

इति । इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमेतदग्निप्रणयनं उपवीतिना प्राङ्मुखेन करणीयम्, उत प्राचीनावीतिना दक्षिणपूर्वाष्टमदिङ्मुखेन ?—इति । उपवीतिना प्राङ्मुखेन,—इति ब्रूमः । कस्मात् ? “लक्षणावृद्धेऽपि सर्वत्र”—इति सर्वत्र-ग्रहणेन व्याख्यवगमात् । इह च, लक्षणं कृत्वा,—इति वचनस्यैवमर्थत्वात् । अन्यथा खल्वग्निप्रणयने लक्षणं प्राप्तमेवेति पुनर्वचनमनर्थकमेव स्यात् । तस्मात्, लक्षणे रेखानां प्राग्गतत्वानुरोधात् तत्र प्राङ्मुखकरणावधारणाच्च, अत्रापि प्राङ्मुख एव कुर्यादित्यवगच्छामः । एवञ्च, यथा अन्यत्र लक्षणमुपवीतिना क्रियते, तथा अत्राप्यस्मिन् कर्मस्य उपवीतिनैव भवितव्यम् । उपरिष्ठात् खल्वाचार्यः,—“अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना”—इति कुर्वन्, अधस्तात् किञ्चित् कर्म प्राचीनावीतिना, किञ्चिदुपवीतिना, किञ्चिच्चोभयथैव कर्तव्यमित्युपदिशति । एतच्चोपरिष्ठादेव व्याख्यास्यामः । अतएव कर्मप्रदीपः ।

“दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन् सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि” ।

इति स्मरति । तदिदं वचनम्,—पितृकर्मान्तःपात्यपि देवपरिचरणं दक्षिणजानुपातेन, एवं दैवकर्मान्तर्गतमपि पितृपरिचरणं इतरजानुपातेन करणीयम्,—इत्याह । कथं ज्ञायते ? सदा-

शब्दस्यैवमर्थत्वात् । एवञ्च, जानुपातवदुपवीतित्वप्राचीनावीति-
त्वयोरपि तथैव वर्णयितुमुचितम् । कस्मात् ? कारणस्याविशेषात् ।
अग्निं किल देवमाचक्षते नैरुक्ताः ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

पश्चादग्नेरुलूखलं दृष्ट्वित्वा सक्तत् संगृहीतं
व्रीहिमुष्टिमवहन्ति सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम् ॥ ६ ॥

उत्तरशब्द उपरितनवचनः । सव्यः पाणिरुत्तरो दक्षिणस्याधरो-
ययोः पाण्योः, ताविमौ सव्योत्तरी, ताभ्यां सव्योत्तराभ्यां
पाणिभ्यां मुपलेनावहन्ति । उक्तार्थमन्यत् । सक्तत् संगृहीतमिति
वचनात् अनुनिर्व्वापयोरत्र निवृत्तिमिच्छन्ति । व्रीहिग्रहणं
हविरन्तरप्रतिषेधार्थम् । यद्यप्यत्र सक्तत्संगृहीतस्य मुष्टिमात्रस्य
ग्रहणम् अवगम्यते, तथापि तथा गृह्णीयात् यथा होमस्य
पिण्डानाञ्चाभिनिवृत्तिः स्यात् । कुतः ? ऐदमर्थ्याद्ग्रहणस्य ।
अतएवाचार्य्यपुत्रेण,—

“चतुर्मुष्टिचरुः कार्य्यचतुर्णामुत्तरोऽपि वा” ।

इति सामान्यत एवोपदिष्टम् । तदिदं हविर्निर्व्वपणानिकं प्राची-
नावीती दक्षिणपूर्वाष्टमदिबुद्धः कुर्यात् । कुतः ? पितृत्वात् ।
कस्मात् पुनः कारणात् सत्यपि देवतानां साधारण्ये पितृत्वमेव
हविषः कथ्यते ? प्राधान्यादित्याह । पितृणां खल्वत्र कर्मणि
प्राधान्यमवगम्यते । तस्मात् पितृमिदं भवितुमर्हति । प्रधानवशाच्च
नियमो वर्णयितुमुचितः । कुतः पुनरत्र पितृणामेव प्राधान्यमव-
गम्यते न देवतानामपि ? तथामुखैः कृत्यमिति वचनात्—इति
ब्रूमः । अपिच । हविषः सक्तद्ग्रहणात्, सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्याम-

वहननात्, सकृत् फलीकरणात्, यथा मांसाभिचाराः पिण्डा-
भवन्ति तथा मांसच्छेदनात्, प्रसव्यमुदायवनात्, दक्षिणस्यामु-
दासनात्,—इत्येवमादिभिरुपदेशशतैः पितृणामेवात्र प्राधान्यम-
वगम्यते । मनुरपि स्मरति ।

“देवकार्यात् द्विजातीनां पितृकार्यं विशिष्यते ।

देवं हि पितृकार्याणां पूर्वमाप्यायनं स्मृतम्” ।

इति । तस्मात् पितृणामेव प्राधान्यम् । एतच्चोपरिष्टात्तत्र तत्र
स्फुटीभविव्यति ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमत्र पितृत्वात् पितृभ्यस्वा जुष्टं
निर्व्वपामि,—इति मन्त्रेण निर्व्वपणम्, आहोस्वित् यावदुक्तत्वाद-
मन्त्रकम्, उताहो आचार्यपुत्रपरिभाषाबलात् व्याहृतिवित-
येन ? —इति । पितृभ्यस्वा जुष्टं निर्व्वपामि,—इति मन्त्रेण,—
इति ब्रूमः । कस्मात् ? प्रकृतौ तथा दर्शनात् । लिङ्गाच्च । अग्नी-
करणहोम-विचारश्लोके खल्वेतस्यार्थस्य लिङ्गमुपलभ्यते । तथाच
कर्मप्रदीपः ।

“अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेन तु ।

निरुप्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि ह्यते” ।

इति । एतस्मात् लिङ्गात् मन्त्रवदग्रहणमवगम्यते । पितृर्थे
निर्व्वपः खल्वस्य हविषः हेतुतयोपन्यस्यते । तच्चैवं सति आज्ञ-
स्थीनोपपद्यते । तथाच पुराणस्मरणम् ।

“अग्निमान् निर्व्वपेत् पितॄं चरुं वा यस्यमुष्टिभिः ।

पितृभ्यो निर्व्वपामौति सव्यं दक्षिणतो न्यसेत्” ।

इति ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

यदा वितुषाः स्युः ॥ १० ॥

यदा यस्मिन् काले वितुषाः विगततुषाः स्युर्भवेयुः ॥ ० ॥
१० ॥ ० ॥

तदा,—

सकृदेव सुफलीकृतान् कुर्वीत ॥ ११ ॥

सकृदेकवारमेव, सुफलीकृतान्—सुशब्दः शोभनवचनः, शोभनं यथा भवति तथा फलीकृतान् निष्पत्रीकृतान् तण्डुलान् कुर्वीत पूर्वमेव खल्ववघातेन तण्डुला निष्पत्राः । इदानीन्तु शोभनं निष्पत्रीकरणमुपदिश्यते । तेन प्रच्छेदनमिदानीं कुर्वीत । कंबू-
कापनयनं वा फलीकरणमुच्यते । सुफलीकृतानपनीतसमस्तकं-
बूकानित्यर्थः ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अथामुष्माच्च सक्थो मांसपेशीमवकृत्य नवायां
सूनायामणुशच्छेदयेत् ॥ १२ ॥

अथशब्द आनन्तर्यार्थः । अथ, तण्डुलप्रक्षालनानन्तरम् । प्रक्षालनञ्च सकृदेव स्यात् । हविषः पित्रात्वात् । व्यवहितस्यापि बुद्ध्या सन्निकृष्य अमुष्मादित्यनेन परामर्शः । अथशब्दः पूर्वप्रकृतार्थोवा । अमुष्मात् पूर्वप्रकृतात् मांसाष्टकायां निहितात् सक्थः, चशब्दात् क्लोन्नय, मांसपेशीं,—मांसपेशीं प्रसिद्धा, तां अवकृत्य अवच्छिद्य, नवायां सूनायां,—सूना नाम काष्ठमयः पात्रविशेषः, तस्यां सूनायां अणुशः सूक्ष्मं सूक्ष्मं कृत्वा छेदयेत् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

कथं केदयेत् ? उच्यते, —

यथा मांसाभिघाराः पिण्डा भविष्यन्तीति ॥ १३ ॥

यथा येन प्रकारेण मांसाभिघाराः मांसव्यञ्जनाः पिण्डा भवि-
ष्यन्ति, इति तथा केदयेत् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

तस्मिन्नेवाग्नौ अपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च
पृथङ्मेक्षणाभ्यां प्रसव्यमुदायुवन् ॥ १४ ॥

प्रसव्यं अपदक्षिणम् । कृतमाश्वमन्यत् । अत्रापि, मांसाभावे
प्रायसः स्यात् । तदिदमुक्तमस्माभिरधस्तादेव, “ओदनव्यञ्जना-
र्थन्तु” — इत्यादिना ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

शृतावभिघार्य दक्षिणोदास्य न प्रत्यभिघारयेत्
॥ १५ ॥

दक्षिणा दक्षिणस्याम् । गतमन्यत् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

दक्षिणार्धे परिवृतस्य तिस्रः कर्षूः खानयेत् पूर्वो-
पक्रमाः ॥ १६ ॥

परिवृतस्य स्थानस्य दक्षिणार्धे दक्षिणांशि, तिस्रः त्रिसंख्याकाः
कर्षूः केनचित् खानयेत् । अन्यस्य पुनरसम्भवे स्वयमपि खनेत् ।
कर्षूनाम अवटो गतं इत्यनर्थान्तरम् । कथम्भूताः ? पूर्वोप-
क्रमाः । पूर्वस्यां दिश्युपक्रमो यासां ताः, तथाविधाः, — इत्यर्थः ।
तथाच, पूर्वस्यां दिश्युपक्रम्य पश्चिमायां दिशि खननं समापनी-

यम् । पितृत्वात् प्रसव्यखननमित्यभिप्रायः । अथवा । उपक्रम्यते,
—इत्युपक्रमः । पूर्वा कर्षूरुपक्रमो यासां कर्षूणां, ताः तथोक्ताः ।
तथाभूताः खानयेत् । का पुनः पूर्वा ? या खत्वात्मनः
पुरतः क्रियते । एतदुक्तं भवति । प्रथमतः पूर्वां कर्षू खानयेत्,
ततो मध्यमां, तत उत्तमाम्,—इति । तथा चोक्तम् ।

“पुरतो याऽऽत्मनः कर्षूः सा पूर्वा परिकीर्त्यते ।

मध्यमा दक्षिणेनास्यास्तद्वक्षिणत उत्तमा” ।

इति । तथाच, इमाः कर्ष्वी दक्षिणसंस्था भवन्ति । खननञ्चा-
मूपां शङ्कुना करणीयम् । स च,—

“शङ्कुश्च खादिरः प्रोक्तो रजतेन विभूषितः ।

शङ्कुसैवोपवेशश्च हादशाङ्गुल इत्यते” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तलक्षणः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

कीदृशीः कर्षूः खानयेत् ? उच्यते,—

प्रादेशायामाश्चतुरङ्गुलपृष्ठवौस्तथाऽवखाताः ॥ १७ ॥

प्रादेशायामाः प्रादेशदीर्घाः । पृथुशब्दो धर्मवचनः । चतुरङ्गुलं
पृथु यासां, ताः चतुरङ्गुलपृष्ठीः । पृथु पृथुत्वं परिणाहः,—
इत्येतत् । तथा चतुरङ्गुलं अवखातं यासां, ताः तथाऽवखाताः ।
विशेषमाह कर्मप्रदीपः ।

“वाय्वग्निदिङ्मुखान्तास्ताः कार्य्याः सार्द्धाङ्गुलान्तराः ।

तौल्लाया यवमध्याय मध्ये नावद्वोत्किरेत्” ।

इति ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

पूर्वस्थाः कर्षाः पुरस्ताल्लक्षणं कृत्वाऽग्निं प्रणयन्ति
॥ १८ ॥

ऋतुरक्षरार्थः । अत्रापि, लक्षणग्रहणस्य पूर्वोक्तमेव प्रयोजनं
बोद्धव्यम् । बहुवचनात् कर्तुरनियमः ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

कश्चिदत्र विशेषमाह,—

अपरेण कर्षूः पर्याहृत्य लक्षणे निदध्यात् ॥ १९ ॥

अपरेण अदूरवर्तिन्या दिशा,—इत्यर्थे एणप्प्रत्ययान्तोऽयमप-
रेणशब्दः तदयोगात् कर्षूरिति द्वितीया । तथाच, अयमर्थः ।
कर्षूणामदूरवर्तिन्या पश्चिमया दिशा, अग्निं पर्याहृत्य सर्वतो-
भावेनाहृत्य लक्षणे निदध्यात् ॥ ० ॥ १९ ॥ ० ॥

सकृदाच्छिन्नं दर्भमुष्टिं स्तृणोति ॥ २० ॥

आच्छिन्नं वा सम्यक्,—उपमूले च्छिन्नं दर्भमुष्टिं, सकृदेकवारं
स्तृणोति,—“पद्याद्वाऽऽस्तीर्य”—इत्युक्तया रीत्या ; प्रकृतस्याग्ने-
श्चतुर्हिन्तु । अत्र, आच्छिन्नमिति वचनस्यार्थवत्त्वार्थमुपमूललूनत्वा-
वगमात् तस्य च पितृथत्वात् प्राचीनावीतिनैतत् कर्तव्यम्,—इत्य-
वगम्यते ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

कर्षूश्च ॥ २१ ॥

स्तृणोति,—इत्यनुवर्तते ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

किमनियमेन ? न । कथन्तर्हि ?—

पूर्वोपक्रमाः ॥ २२ ॥

व्याख्यातोऽक्षरार्थः । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । कर्षूणां स्तरणं खल्विदं दक्षिणपूर्वाष्टमदिगयैः कुशैः दक्षिणान्तादारभ्य करणीयम् । तदाह कर्मप्रदीपः ।

“अग्न्याशायैः कुशैः कार्यं कर्षूणां स्तरणं घनैः ।

दक्षिणान्तान्तदयैस्तु पित्रयज्ञे परिस्तरेत्” ।

इति । इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमभितः कर्षूणां स्तरणं कर्तव्यम् ? आहोस्त्रिन्मध्यतः ?—इति । अग्निवदभितः,—इति ब्रूमः । कुतः ? अग्निस्तरणसमभिव्याहारेणोपदेशात्तथाऽवगतेः । अग्नेः खल्वभित एव स्तरणमिति तावन्निर्व्विवादम् । तत्सामान्यात् कर्षूणामपि तथैव स्तरणमित्ययमर्थोऽस्माकमागच्छन्नि हृदयम् । आगच्छति चेत्, न युज्यते विना कारणमुत्पटुम् । लेखाकरणोपपत्तेश्च । कर्षूणां मध्यतः किल लेखाकरणं वक्ष्यामः । तदुपपत्तये च अभितः कर्षूणां स्तरणमिति प्रतिपद्यामहे । न खलु कुशैः स्तृतानां कर्षूणां मध्यतो लेखा कर्तुं शक्यते । अपरे पुनरेतदविहांसो भाषन्ते,—स्तरणमिदं कर्षूणां मध्यतः करणीयम्,—इति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

पश्चात् कर्षूणां स्वस्तरमास्तारयेत् ॥ २३ ॥

व्याख्यातप्रायमेतत् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

केन ?—

दक्षिणाग्नैः कुशैः ॥ २४ ॥

ऋज्वर्थे सूत्रम् ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

कीदृशं स्वस्तरमास्तारयेत् ?—

दक्षिणाप्रवणम् ॥ २५ ॥

इदमपि व्याख्यातप्रायमेव ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

वृषीञ्चोपदध्यात् ॥ २६ ॥

वृषी नाम काष्ठमयो द्वादशाङ्गुलपरिमित आसनविशेषः, उपवेश-
श्चाख्यायते । ताच्च उपदध्यात् स्थापयेत् । चशब्दः स्वस्तरेण
सम्बन्धकरणार्थः । तेन, स्वस्तरोपरि वृष्या उपधानम्,—इति
केचित् । चशब्दात् उपशब्दाच्च स्वस्तरस्योप समीपे वृषीं दध्यात् ।
अतएव परतः स्वस्तरोपरि द्रव्याणामासादनं सूत्रयिष्यते । अस्या-
पि स्वस्तरोपर्येवासादने इदमपि तत्रैवासूत्रयिष्यत्, अत्रैव वा
स्यष्टार्थं 'तत्र' ग्रहणमकरिष्यदाचार्यः । तदकरणादवगच्छामः,—
नास्याः स्वस्तरोपर्यसादनम्,—इति । एवमपरे । तदत्र भग-
वन्तोभूमिदेवाः प्रमाणम् । उपदध्यादिति वचनादुपधानमेवास्याः
कर्त्तव्यमदृष्टार्थं, न पुनरुपवेशनार्थं तदासादनमिति नारायणो-
पाध्यायप्रभृतयः ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

तत्रास्मा आहरन्त्येकैकशः सव्यं बाहुमनु ॥ २७ ॥

तत्र,—इत्यतिक्रान्तस्य स्वस्तरस्य परामर्शो न वृष्याः । कथं
ज्ञायते ? “स्वस्तरे सर्वमासाद्य”—इति परिशिष्टकारवचनात् ।

तत्र स्वस्तरे वक्ष्यमाणानि द्रव्याण्येकैकशः आहरन्ति । कथमाह-
रन्ति ? अस्मै सव्यं बाहुमनु । अस्मै,—इत्यत्र “षष्ठ्यर्थे चतुर्थी
वक्तव्या”—इति वचनात् षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अस्मै यजमानस्य सव्यं
बाहुं अनु लक्ष्मीकृत्य,—अप्रादक्षिण्येनेत्यर्थः । अथवा । अस्मै,—
इति तादर्थ्ये चतुर्थी । अस्मै यजमानाय, अन्ये शिष्यादय आह-
रन्ति । समानमन्यत् । अन्यस्य पुनरसम्भवे स्वयमेवाहरेत् ॥ ० ॥
॥ २७ ॥ ० ॥

यानि पुनस्तानि द्रव्याणि ? उच्यते,—

चरुस्थाल्यौ मेक्षणे क्ं सं दर्व्वीमुदकमिति ॥ २८ ॥

ओदनचरुमांसचरुसहिते पूर्व्वोक्ते चरुस्थाल्यौ आहरन्ति । एव-
मुत्तरत्रापि । इतिकार-करणात् अन्येषामप्यञ्जनपिञ्जलीयव-
तिलपुष्पप्रभृतीनां येषामुपरिष्ठाद्दिनियोगः सूत्रयिष्यते, इह चासा-
दनं कण्ठतो नोक्तं, तानि चासादयन्ति ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

पत्नी वर्हिषि शिलां निधाय स्थगरं पिनष्टि ॥ २९ ॥

स्थगरं चन्दनादिगन्धद्रव्यम् । तथा चोक्तम् ।

“स्थगरं सुरभि ज्ञेयं चन्दनादि विलेपनम्” ।

इति । स्पष्टमन्यत् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

तस्याञ्चैवाञ्जनं निघृष्य तिस्रो दर्भपिञ्जलीरञ्जयति
सव्यन्तराः ॥ ३० ॥

तस्यामेव शिलायाम्,—एवमशब्दादहर्हिषि निहितायां, चमशब्दात्
प्रकृता पत्नी, अञ्जनं निष्ठुय विशेषेण घर्षयित्वा । निघर्षणो-
पदेशात् अञ्जनपदेन सीवीराञ्जनमभिप्रेतमित्यवगच्छामः । कुतः ?
इतरस्य घर्षणानुपपत्तेः । तथा चोक्तम् ।

“सीवीराञ्जनमित्युक्तं पिङ्गुलीनां यदञ्जनम्” ।

इति । तेनैवाञ्जनेन तिस्रः त्रिसंख्याकाः, दर्भपिङ्गुलीः पूर्वोक्त-
लक्षणाः, अञ्जयति स्त्रञ्जयति पत्नी । किं यथेच्छम् ? न ।
कथन्तर्हि ? सव्यन्तराः । विशेषेणान्तरमवकाशोव्यन्तरं तत्-
सहिताः सव्यन्तराः । श्वाविच्छलाकावदिति यावत् । अथवा ।
सव्यशब्दे नानावचनः । तेन, नानाऽन्तराः,—इति पूर्वोक्त-
एवार्थः ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

तैलञ्चोपकल्पयेत् ॥ ३१ ॥

चमशब्दात् स्वस्तर एव । तदस्यातिक्रान्तेन स्वस्तरेण सम्बन्धो-
बोद्धव्यः ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

चौमदशाञ्च ॥ ३२ ॥

अतसीसूचदशाञ्च स्वस्तर एवोपकल्पयेत् ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

शुचौ देशे ब्राह्मणाननिन्द्यानयुग्मानुदङ्मुखानुपवेश्य

॥ ३३ ॥

शुचौ पवित्रे, देशे—गोमयेनोपलेपिते । कथं ज्ञायते ?

“शुचिं देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत्” ।

इति मनुस्मरणात् । ब्राह्मणान्, ब्राह्मणग्रहणात् चतुर्यादिप्रति-
पेघः । अनिन्द्यान्,—निन्द्याः निन्दार्हाः, ते न भवन्तीत्यनिन्द्याः,
तान् अनिन्द्यान् । अयुग्मान् विषमसंख्याकान्,—बहुवचनात्
त्रिप्रभृतीन्, उदङ्मुखान् उपवेश्य । उपवेशनञ्चामीषां कर्षूणां दक्षि-
णतः स्यात् । एवं खल्वयतो ब्राह्मणानां कर्षूपिण्डा भविष्यन्ति ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमत्र वैश्वदेवार्थं ब्राह्मणमुपवेश-
येत्, उत यावदुक्तत्वान्न ?—इति । तत्र, अविधानादिह वैश्वदेव-
स्यैवाभावः,—इति केचित् । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? वैश्वदेव-
पूर्वस्यैव आहस्य शास्त्रान्तरे विधानात् । तथाच मनुः ।

“तेषामारक्षभृतन्तु दैवं पूर्वं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलुम्पन्ति आहमारक्षवर्जितम्” ।

इति । “स्नातान् शुचीनाचान्तान् प्राङ्मुखानुपवेश्य दैवे युग्मान-
युग्मान् यथाशक्ति पित्रे”—इति, “दैवपूर्वं आहं कुर्वीत”—
इति चास्मदीये आहकल्पे । यावदुक्ते क्रियमाणे तु ब्राह्मणाना-
मुपवेशनमात्रं स्यात् न भोजनम् । न चैवमिष्यते । इष्यत एवेति
चेत् । न । कुतः ? “वृद्धिपूर्वेषु युग्मानाशयेत्”—इति विशेषो-
पदेशादत्रायुग्मानां ब्राह्मणानामाशनावगतेः । “यीवा तेषां ब्राह्म-
णानामुच्छिष्टभाक् स्यात्”—इति च लिङ्गात् । तस्मात्,—आह-
कल्पस्यापेक्षितत्वात्,—वैश्वदेवार्थं युग्मान् ब्राह्मणान् प्राङ्मुखानु-
पवेश्य ततः पितृब्राह्मणानुपवेशयेत्,—इति सिद्धान्तः । तथाच
कर्मपदीपः ।

“स्वस्तरे सर्वमासाद्य यथावदुपयुज्यते ।

दैवपूर्वन्ततः आहमत्वरः शुचिरारभेत्” ।

इति । किमर्थं तर्हि वैश्वदेवस्यासूत्रणम् ? उच्यते । प्रधानस्य
पितृयज्ञस्य सूत्रेण तदङ्गं वैश्वदेवमसूत्रितमपि प्राप्यत एवेति मन्य-
मानः खल्वाचार्यो नात्र वैश्वदेवं सूत्रयाज्ञकारेति श्लिष्यति ।
अथवा । अनित्यानित्यनेन ब्राह्मणपरीक्षां सूचयन् देवज्ञाता-
सूचयन् देवे ब्राह्मणपरीक्षा नास्तीति दर्शयति । तथाच मनुः ।

“ब्राह्मणं न परीक्षेत देवे कर्मणि धर्मवित् ।

पित्रे तु कर्मणि प्राप्ते परीक्षेत प्रयत्नतः” ।

इति ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

दर्भान् प्रदाय ॥ ३४ ॥

दर्भानामनेषु दत्त्वा । तथा चास्मदीयं याज्ञकल्प-सूत्रम् । “आस-
नेषु दर्भानास्तीर्य” — इति । आदिशब्दोऽत्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः । तेन
दर्भादीनर्घ्यपर्यन्तान् प्रदाय — अर्घ्यपर्यन्तं कर्म कृत्वा, — इत्येतत् ।
तथाच कर्मप्रदोषः ।

“आसनाद्वर्घ्यपर्यन्तं वशिष्ठेन यथोदितम् ।

कृत्वा कर्माथ पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम्” ।

इति ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

उदकपूर्वन्तिलोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वाऽ
सावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु
तस्मै ते स्वर्धति ॥ ३५ ॥

उदकं पूर्वं यस्मै तदुदकपूर्वं तिलोदकं तिलमिश्रमुदकं ददाति ।
एतदुक्तं भवति । प्रथमं केवलमुदकं दत्त्वा ततस्तिलमिश्रमुदकं

ददाति—इति । केन मन्त्रेण ददाति ? असावेतत्ते तिलोदक-
मित्यनेन मन्त्रेण । किं कृत्वा ? असौ—इत्येतस्मिन् मन्त्रस्थाने
सम्बोधनविभक्त्या पितुर्नाम गृहीत्वा उच्चार्येति प्राञ्चः । नैतत् समी-
चीनम् । कस्मात् ? ‘पितुर्नाम गृहीत्वा’—इति नामग्रहणमुपदिश्य
‘असावेतत्ते’—इत्यसावित्यस्य पुनरुपदेशस्यार्थवत्त्वोपपत्तेः । न हि
‘असौ’—इत्यत्र ‘पितुर्नाम गृहीत्वा’—इत्यस्यां वर्णनायां किञ्चित्
प्रमाणमस्ति । “असाविति नाम गृह्णाति”—इति कात्यायन-
सूत्रं प्रमाणमिति चेत् । न । ‘पितुर्नाम गृहीत्वा’—इत्यस्यानर्थ-
कत्वापत्तेः । शास्त्रान्तरपरिभाषायाश्च शास्त्रान्तरेऽनुपयोगात् ।
तस्मात् । ‘एतत्ते’—इति ‘तस्मै ते’—इति च द्वयं यथा प्रयु-
ज्यते, तथा अमुकशस्मैवसावेतत्ते इति द्वयमेव प्रयोक्तव्यं
भवत्यदृष्टार्थम् । प्रत्यक्षोपस्थितेनादःपदार्थेन ब्राह्मणेन समं पितुर-
भेदबुद्ध्यर्थेत्यादरणीयम् ।

“नामग्रहनवचनमेकदेशोक्तीर्त्तनाभिप्रायम् । तेन गोत्रा-
देरप्युल्लेखः”—इति वदन्ति । तथा चास्मदीयं स्नानसूत्रपरि-
शिष्टम् ।

“गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत्र गोत्रस्याक्षय्यकस्मैणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न मुह्यति ।

सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तं पिता तर्पणकस्मैणि ।

‘पितुरक्षय्यकाले तु कर्त्ता एवं न मुह्यति ।

शस्मैन्नाध्यादिके कार्य्ये शस्मा तर्पणकस्मैणि ।

शस्मैणोऽक्षय्यकाले तु कर्त्ता एवं न मुह्यति” ।

इति । इदञ्च तिलोदकदानं पात्रेष्वेव कर्त्तव्यं न ब्राह्मणहस्तेषु ।

कस्मात् ? “पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम्”—इति वचनात् ।
तिलोदकदानपात्रञ्च—

“आसुरेण तु पात्रेण यस्तु दद्यात्तिलोदकम् ।

पितरस्तस्य नाग्रन्ति दशवर्षाणि पञ्च च ।

कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं सृन्मयं स्मृतम् ।

तदेव हस्तघटितं स्यात्त्यादि दैविकं स्मृतम्” ।

इत्युक्तलक्षणं बोधव्यम् । आह । किमानन्तर्यात् तिलोदकमेव
मन्त्रेण ददाति, उत केवलोदकमपि ?—इति । तिलोदकमेव,—
इति ब्रूमः । कस्मात् ? आनन्तर्यादेव । तथाच कस्मिन्दीपः ।

“तूष्णीं पृथगपो दद्यान्मन्त्रेण तु तिलोदकम्” ।

इति ॥ ० ॥ ३५ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ ३६ ॥

अप उदकं, उपस्पृश्य स्पृष्ट्वा, एवमेव तूष्णीमुदकदानपूर्वकं मन्त्रेण
तिलोदकदानं, इतरयोः पितामहप्रपितामहयोः, नाम गृहीत्वा
कर्त्तव्यम् । तिलोदकदानाच्च परतो गन्धोदकमपि मन्त्रेण पात्रे-
णैव दद्यात् । तथा चोक्तम् ।

“तूष्णीं पृथगपो दद्यान्मन्त्रेण तु तिलोदकम् ।

गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु” ।

इति । अत्र च, ‘गन्धोदकञ्च’—इति चकारं कुर्वन् गन्धोदक-
स्यापि, तिलोदकवत् मन्त्रेण पात्रेषु दानं बोधयति । “अस्मिन्नव-
सरे तिलगन्धोदकैः पात्राणां पूरणं कर्त्तव्यम् । उपयोगस्त्वने-

जनार्घतया पश्चात् सूत्रयिष्यति”—इति नारायणोपाध्यायः ॥

॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

तथा गन्धान् ॥ ३७ ॥

तथा तेनैव प्रकारेण—नामग्रहणपूर्वकं मन्त्रोच्चारणेनेत्यर्थः ।
गन्धान्—बहुवचनात् गन्धादीन्, ददाति । दानञ्चामीषां ब्राह्मण
हस्तेष्वेव न पात्रेषु । कस्मात् ।

“गन्धान् ब्राह्मणसात् कृत्वा पुष्याण्यृतुभवानि च ।

धूपञ्चैवानुपूर्वेण अग्नौ कुर्यादतः परम्” ।

इति कर्मप्रदीपवचनात् ॥ ० ॥ ३७ ॥ ० ॥

अग्नौ करिष्यामीत्यामन्त्रणं होष्यतः ॥ ३८ ॥

होष्यतः होमं करिष्यतो यजमानस्य ‘अग्नौ करिष्यामि’—
इत्यामन्त्रणं कर्तव्यम् । ननु, आमन्त्रणं करोति,—इति वक्तव्ये
किमर्थं होष्यतः,—इति विभक्त्यतिक्रमः क्रियते ? उच्यते ।
आमन्त्रणं करोति,—इत्युक्ते गन्धादिप्रदानादनन्तरमेव आम-
न्त्रणं स्यात् । होष्यतः,—इति तु कुर्वन् होमं करिष्यत एव
आमन्त्रणं न गन्धादिप्रदानात् परत एव,—इत्युपदिशति । तेन,
मध्ये अन्यदपि किञ्चित् कर्म अस्ति,—इत्यवगच्छामः । किं तत् ?
भूमिशोधनमण्डलकरणादि । तदिदमर्थं होष्यतः,—इति विभ-
क्त्यतिक्रमः क्रियते । एवमेके । ‘अग्नौ कुर्यादतः परम्’—इति
वचनान्नात्रास्मिन्नवसरे भूमिशोधनादि । एवमपरे । तदत्र भग-
वन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् ।

तदिदमामन्त्रं सर्वेषां ब्राह्मणानां सक्तदेव स्यात्, प्रधान-
स्वैकस्यैव वा । कस्मात् ? “सर्वत्र प्रश्नेषु पङ्क्तिमूर्धन्यं पृच्छति
सर्वान् वा”—इति ग्रन्थान्तरात् ॥ ० ॥ ३८ ॥ ० ॥

तैश्च ब्राह्मणैः,—

कुर्वित्युक्ते क्सी चरु समवदाय मेक्षणेनोपघातं
जुहुयात्—स्वाहा सोमाय पिष्टमतइतिपूर्वां
स्वाहाऽग्नये कव्यवाहनाय इत्युत्तराम् ॥ ३९ ॥

कजुरचरार्थः । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । यथानिर्देशमेवैष होमः
कर्त्तव्यः, न पुनर्मन्त्रान्ते स्वाहाकारः प्रयोक्तव्यः । परन्तु, स्वाहा-
कारेण हुत्वा पश्चात् सोमाय पिष्टमते,—इत्यादि मन्त्रशेषः
समापनीयः । ओंकारश्च प्रत्येकं मन्त्रादौ न करणीयः । तथाच
कर्मप्रदीपः ।

“स्वाहां कुर्यान्न चात्रान्ते न चैव जुहुयाद्विः ।

स्वाहाकारेण हुत्वाऽग्नौ पश्चान्मन्त्रं समापयेत्” ।

इति ।

“नोङ्गुर्याहोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्रचित् ।

अन्येषाञ्चाविक्रष्टानां कालेनाचमनादिना” ।

इति च । अत्राह । निर्देशसामर्थ्यादेव पूर्वोत्तरत्वे सिद्धे,
पूर्वाम्—इति, उत्तराम्—इति च, वचनमनर्थकम् । अथोच्यते,
कारणं वक्तव्यम् । उच्यते । “अग्नये च सोमाय च जुहोति”—
इत्यध्वर्युशाखादिषु देवताविपर्ययाः श्रूयन्ते, तन्निरासार्थमाचार्यः
“पूर्वाम्” “उत्तराम्”—इत्याह ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमयमग्नीकरणहोमः प्राचीना-
वीतिना कर्त्तव्यः, आहोस्त्रिदुपवीतिना, उताहो अनियमेन ?—
इति । अनियमेन,—इत्याह । कस्मात् ? इतः परं प्राची-
नावीतिना कृत्योपदेशात् । इतः परं खल्वाचार्यः प्राचीनावी-
तिना कृत्यमुपदिशन् अत्राग्नीकरणहोमे प्राचीनावीतित्वोपवी-
तित्वयोरनियमं दर्शयति । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“अग्नीकरणहोमश्च कर्त्तव्य उपवीतिना ।

प्राङ्मुखेनैव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिश्रुतेः ।

अपसव्येन वा कार्यो दक्षिणाभिमुखेन च ।

निरुप्य हविरन्यस्मा अन्यस्मै न हि ह्यते” ।

इति । तथाच श्रूयते । “अग्नीकरणहोमे प्राचीनावीती भूत्वा”—
इत्यादि । “स उवासाग्नी हे आहुती जुहोति देवेभ्यः”—इति
च माध्यन्दिनीये ब्राह्मणे ।

“अग्निमान् निर्व्वपेत् पूर्वं चरुं वा शस्यमुष्टिभिः ।

पितृभ्यो निर्व्वपामीति सर्व्वं दक्षिणतो न्यसेत्” ।

इति च मातृस्ये पुराणे । तस्मादुभयस्वरसादिकल्पः,—इति परि-
शिष्टकृतः कात्यायनस्याभिप्रायः । तस्मात्,—ऊर्द्धं प्राचीनावीति-
त्वोपदेशात् अग्नीकरणहोमे प्राचीनावीतित्वोपवीतित्वयोरनियमः,
—इति सूत्रकारस्याभिप्रायोऽस्पष्टः परिशिष्टकृता स्पष्टीकृतः,—
इति भट्टनारायणशूलपाणिरघुनन्दनादिमतमादरणीयम् ।

यच्च वर्णितम्,—“येषान्तिस्त्र आहुतयो ह्यन्ते, येषां
चाग्निः पूर्व्वमिज्यते, स्वधाकारान्ताश्च मन्त्राः, तद्विषयं प्राचीना-
वीतित्वम् । येषान्तु हे आहुती, सोमश्च पूर्व्वं ह्यते, स्वाहाका-

रास्ताश्च मन्त्राः, तेषामुपवीतित्वम् । ‘अथोपवीती सोमं पिब-
मन्तमग्निं कव्यवाहनाच्च यजेत, प्राचीनावीती चेत् अग्निं पूर्वं,
स्वाहास्थाने स्वधापदञ्च दत्त्वा जुहोति’—इति सूत्रान्तरात्—
इति । तदसङ्गतम् । अस्मद्भृक्षे सोमपूर्वाहुतिद्वयस्यैव सूत्रणात् ।
अस्मत्परिशिष्टकारणैव हयोरेव पक्षयोः स्वहस्तित्वाच्च । अपिच ।
अग्न्याद्याहुतित्रयपक्षएवोपवीतित्वं दृश्यते । तथाच मत्स्य-
पुराणे,—

“अग्नेः सोमयमाभ्याश्च कुर्यादाप्यायनं बुधः” ।

इत्यभिप्रायः,—

“यज्ञोपवीती निर्व्वर्त्य ततः पर्य्युक्षणादिकम् ।

प्राचीनावीतिना कार्य्यमतः सर्व्वं विजानता” ।

इत्युक्तम् । आदिपदाहोम उक्तः,—इति वाचस्पतिमित्राः ।
तथा तैत्तिरीयशाखायामापस्तम्बसूत्रम् । “अथ पुनरुपवीती
दक्षिणजान्वाच्य मेक्षणेनोपस्तीर्य्य तेनावदायाभिघार्य्य सोमाय
पिबमते स्वधानम इति दक्षिणाग्नौ जुहोति, यमायाङ्गिरसे
स्वधानम इति द्वितीयाम्, अग्नये कव्यवाहनाय स्वधानम-
इति तृतीयाम्”—इति । तथा सांख्यायनसूत्रम् । “दक्षिण-
जान्वाच्य यज्ञोपवीती प्रागासीनो मेक्षणेन जुहोति अग्नये
कव्यवाहनाय”—इत्यादि । तस्मात्, सूत्रान्तराणि तत्तच्छा-
स्त्रिनामेव प्राचीनावीतित्वादिकमुपदिशन्ति नास्माकम् ।

यदपि शौनकवचनम्,—

“स्वाहाकारेण होमे तु भवेद्यज्ञोपवीतवान् ।

तत्र प्रागग्नये हुत्वा पथात् सोमाय ह्वयेत” ।

इति । तदपि बहुवचिष्यम् । तथाचाश्वलायनकल्पसूत्रम् ।
“प्राचीनावीतीधमुपसमाधाय मेक्षणेनावदायावदानसम्पदा जुहु-
यात् सोमाय पितृमते स्वधानमोऽग्नये कथ्यवाहनाय स्वधानम-
इति, स्वाहाकारेण वाऽग्निं पूर्वं यज्ञीपवीती” — इति ।

परिशिष्टीयवचनद्वयस्य व्यवस्थितविषयत्वं गोभिलीयानामग्नौ-
करणहोमे उपवीतित्वञ्च परिशिष्टप्रकाशकारः प्राह । तदपि न
समीचीनम् । न खलु व्यवस्थायां किमपि प्रमाणमुपलभामहे ।
शाखान्तरविषयत्वाद्द्वचनान्तराणाम् । न खल्वत्र व्यवस्था परिशिष्ट-
कारेण दर्शिता । कल्पान्ते,—इति चेत्, यदृच्छोपनता खल्वियं
कल्पना, न तु प्रमाणोपेता । एवं खल्वपहस्तितेव शास्त्र-
मर्यादा स्यात् । अस्मत्परिशिष्टं खल्वेतत् कात्यायनकृतं
कर्मप्रदीपाख्यम् । कथं ज्ञायते ? अध्येतसम्प्रदायप्रसिद्धेः ।
अतएव च्छन्दोगपरिशिष्टमित्याख्यायते । भवानपि नात्र विप्र-
तिपद्यते । एवञ्च, अस्माकमेवैष विकल्पः कात्यायननोपदिष्टः—
इत्यकामेनापि वक्तव्यम् । न खल्वस्मत्परिशिष्टे शाखान्तरेषां
विधिरुचितोवर्णयितुम् ।

अस्मदृष्टद्वयकारेण परतः प्राचीनावीतित्वोपदेशात् व्यक्तमग्नौ
करणहोमे उपवीतित्वं दर्शितम्,—इति ब्रुवाणो वाचस्पतिरपि
अनादेयवागीव । कुतः ? परतः प्राचीनावीतित्वोपदेशस्य पुरतो-
नित्यवदुपवीतित्वाभिप्रायकत्वे प्रमाणाभावात् । तस्मानिनियममात्र-
परताया एव परिशिष्टकृता स्पष्टीकृतत्वाच्च । परिशिष्टवचने सव्या-
पसत्रयोर्विकल्पः,—इति स एवावाह ।

“परिशिष्टीयं पूर्ववचनं पूर्वपक्षाभिप्रायं, उत्तरवचनन्तु सिद्धान्ताभिप्रायम्, अतएव तत्र सिद्धान्तद्योतनार्थो वागब्दः”—इति महायशाः । तदप्यसङ्गतम् । कस्मात् ? वागब्दस्य विकल्पार्थत्वात् । श्रुति-द्वैविध्येन विकल्पस्योपपन्नतरत्वाच्च । अपिच । एवं खल्वग्नौ-करणहोमोऽपि नियमतः प्राचीनावीतित्वे, ‘अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना’—इति सूत्रणमाचार्यस्यासङ्गतं स्यात् । तस्मादाचार्य-विरुद्धोऽयं पक्षः । अलमतिप्रसङ्गेन ।

प्रकृतमधुनोच्यते । अनग्निमता खल्वत्र पितृव्राद्धाणपाणौ अग्नौ करणहोमः करणीयः । तथा चात्रैव कर्मणि कर्मप्रदीपः ।

“पित्रो यः पंक्तिमूर्धन्यस्तस्य पाणावनग्निमान् ।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषां तूष्णीं पात्रेषु निःक्षिपेत्” ।

इति । यच्च,—‘अग्निमतामेवात्राधिकारः । “अन्वष्टकास्वष्टकावदग्नौ हुत्वा मात्रे पितामहौ प्रपितामहौ च पूर्ववद्वाङ्मणान् भोजयित्वा”—इति विष्णुसूत्रे, “वङ्गौ हुत्वा दद्यात्”—इति कात्यायनसूत्रे च, अग्निवचनात् विप्रपाण्यादेर्व्यवच्छेदात् । शरमयवर्हिषा कुशमयवर्हिर्वाधवत् । पित्र्यज्जीयहोमस्य लौकिकान्गौ निषेधाच्च’—इति तत्त्वकारिणोक्तम् । तत्र समीचीनम् । कस्मात् ? अस्मात्परिशिष्टकारेण अस्मिन्नेव कर्मणि अनग्निमतो विप्रपाणौ होमोपदेशात् । आचार्य्येणापि ‘लुड्यात्’—इति सूत्रितं, न पुनर् ‘अग्नौ लुड्यात्’—इति । अग्नौ होमोपदेशस्तु कठादिशाखिविशेषाणामिव नान्नाकम् । कथं ज्ञायते ? विष्णुप्रसूतीनां तत्सूत्रकारत्वात् । ‘अन्वष्टकासु’—इति बहुवचनोपन्यासाच्च । मध्यमायां खल्वस्माकमन्वष्टकाकर्म,—इत्यवोचाम । न खलु

स्वशास्त्रोपरोधेन परशास्त्रादरणं कर्तुमुचितम् । तथात्वे वा,
तदुक्तमात्रादित्याहमप्यस्माकं स्यात् । न चैवमिष्यते । तस्मा-
दनादरणीयमेतत् ।

अस्मिन्नेवावसरे पात्रेषु हुतशेषदानादिकं करणीयम् । कुतः ?
“तूर्णीं पात्रेषु निःक्षिपेत्” — इत्यादिवचनात् । ब्राह्मणभोज-
नादिकमप्यस्मिन्नेवावसरे कर्तव्यम् । न च अनुपदेशात् नास्त्येव
ब्राह्मणभोजनादिकम् — इति वक्तव्यम् । तस्यास्मत्प्रादुर्भावादि-
सिद्धत्वात् । “यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात् —
इति च लिङ्गात् । ब्राह्मणोपवेशनस्य पात्रेषु हुतशेषदानादेश्चा-
र्थवत्त्वोपपत्तेश्च । प्रमाणान्तराणि विचारान्तराणि चास्माभि-
र्जन्यगौरवभयादुपेक्षितानि बुद्धिमद्भिरुद्दिष्टानि ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृती गोभिलौयगृह्यसूत्रभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य द्वितीया खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठ के तृतीया खण्डिका ।

अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन कृत्यम् ॥ १ ॥

ऋतुरक्षरार्थः । वाग्यमनोपदेशात् मनसैव मन्त्रोच्चारणम् । “वाग्यतेन, — इति लौकिक्या वाचः प्रतिषेधो न मन्त्राश्रयायाः, मन्त्रोपदेशसामर्थ्यात्”—इति केचित् । तत्तु नातीव समीचीनम् । कुतः ? इतः पूर्वमपि तदविशेषात् । न खलु कृत्यमध्ये लौकिक्या वाचः कथनं शिष्टैरनुमन्यते ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

सव्येन पाणिना दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वा दक्षिणायां
लेखामुल्लिखेदपहता असुरा इति ॥ २ ॥

सव्येन वामेन पाणिना दर्भपिञ्जलीं पूर्वोक्तलक्षणां गृहीत्वा दक्षिणायां लेखां—रेखां उल्लिखेत् कुर्यादित्यर्थः । प्रत्ययार्थमात्रविवक्षा । अपहता इति मन्त्रेण । कस्मिन् लेखामुल्लिखेत् ? कर्षूणां मध्यतः,—इति ब्रूमः । कुतः ? प्रकृतत्वात् । पिण्डदानार्थं हि लेखोल्लेखनम् । पिण्डाय कर्षूण्येव दास्यन्ते ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । सव्येन पाणिना,—इत्युपादानात्,—किं सव्येनैव पाणिना लेखोल्लेखनं कर्तव्यम्, आहोस्ति सन्निधाना-

तिशयात् सव्येन दर्भपिञ्जल्या ग्रहणमात्रं करणीयम् ?—इति ।
ग्रहणमात्रम्—इत्याह । कुतः ? सन्निधानातिशयादेव । एतदुक्तं
भवति । प्रथमं सव्येन पाणिना स्वस्तरात् दर्भपिञ्जलीमादत्ते,
ततः सव्यात् हस्तात् दक्षिणेन हस्तेन दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वा, सव्येन
अन्वारभ्य लेखामुल्लिखेत्,—इति । एवमुत्तरत्रापि वर्णनीयम् ।
तथाच कर्मप्रदीपः ।

“सव्येन पाणिनेत्येवं यदत्रासक्तदौरितम् ।

परिग्रहणमात्रान्तत् सव्यस्यादिशति व्रतम् ।

पिञ्जल्याद्यभिसंगृह्य दक्षिणेनेतरात् करात् ।

अन्वारभ्य च सव्येन कुर्यादुल्लेखनादिकम्” ।

इति । अत्र च, तिसृणामेव कर्षूणां मध्ये लेखोलेखनं बोद्धव्यम् ।
मन्त्रावतिरुक्ता ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

सव्येनैव पाणिनोल्मुकं गृहीत्वा दक्षिणार्धे कर्षूणां
निदध्याद्ये रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना इति ॥ ३ ॥

व्याख्यातप्रायमेतत् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

अथ पितृनावाहयत्येत पितरः सीम्यास इति ॥ ४ ॥

अथ,—इत्यानन्तर्यार्थम् । कर्षूषु दर्भस्तरणानन्तरमित्यर्थः ।
कस्मात् ? उत्तरत्र कर्षूषु दर्भेषु अवेनेजनस्य पिण्डदानस्य च
सूत्रणात् । “अथ शब्दोऽन्यकर्तृकत्वपक्षेऽपि यजमानपितृणामेव
नियमार्थः”—इत्यपरे व्यचक्षते । पितृन्,—इति बहुवचनात्
पितामहप्रपितामहयोरपि ग्रहणम् । ऋज्वन्त्यत् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथोदपात्रान् कर्षूषु निदध्यात् ॥ ५ ॥

अथशब्दः पूर्वप्रकृतार्थः । उदपात्रान्,—इति पुंस्त्वं छान्दसम् ।
उदकपात्राणि,—इति केचित् पठन्ति । कर्षूषु,—इति, “अथाग्नि-
षोमीयेन चरन्त्युत्तरवेद्याम्”—इतिवत् सामीप्ये सप्तमी । अय-
मर्थः । पूर्वपूरितान्युदकपात्राणि कर्षूणां सन्निधावानुपूर्व्येण
स्थापयेत् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

सञ्च्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वाऽवसलवि
पूर्व्वस्यां कर्ष्वां दर्भेषु निनयेत् पितुर्नाम गृही-
त्वाऽसाववनेनिह्य ये चात्र त्वामनु याश्च
त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ ६ ॥

अवसलविशब्देन पिबतीर्थमुच्यते,—इत्यवोचाम । तेन, पिबतीर्थेन
पूर्व्वस्यां कर्ष्वां दर्भेषु उदकं निनयेत् । कृतभाष्यमन्यत् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ ७ ॥

अपरकर्षूदये,—इति वाक्यशेषः । व्याख्यातमन्यत् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

सञ्च्येनैव पाणिना दर्व्वां गृहीत्वा सन्नीतात्तृ-
तीयमात्रमवदायावसलवि पूर्व्वस्यां कर्ष्वां दर्भेषु
निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वाऽसाविष ते पिण्डो-
ये चात्र त्वामनु याश्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति
॥ ८ ॥

दर्व्वां पूर्व्वमेव व्याख्याता । तथा दर्व्वा, सन्नीतात्—एकीकृतात्

चरुहविषः, तृतीयमात्रं तृतीयांशमवदाय यथोक्तेन प्रकारेण निदध्यात् निर्व्वपेत् । श्लिष्टमन्यत् । सन्नीतात्,—इति लिङ्गात् सन्नयनं तावदवगम्यते । सन्नयनं नाम एकौकरणम् । न ज्ञायते ;—केन सह कस्य सन्नयनम्—इति । तद्वक्तव्यम् । उच्यते । सर्व्वस्मात् हविषः अल्पमल्पमुद्धृत्य तेषां चरुणा सह सन्नयनं कर्त्तव्यम् । तस्माच्च सन्नीतादवदाय पिण्डा दातव्याः,—इति । कुत एतत् ?

“यावदर्थमुपादाय हविषोऽर्भकमर्भकम् ।

चरुणा सह सन्नीय पिण्डान् दातुमुपक्रमेत्” ।

इति कर्म्मप्रदीपवचनात् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ ९ ॥

व्याख्यातोऽचरार्थः । अत्र च, मध्यमायां कर्ष्वा' पितामहस्य पिण्डदानं, दक्षिणस्यां प्रपितामहस्य,—इति बोद्धव्यम् । तथा चोक्तम् ।

“पितुरुत्तरकर्ष्वन्ते मध्यमे मध्यमस्य तु ।

दक्षिणे तत्पितुश्चैव पिण्डान् पर्व्वणि निर्व्वपेत्” ।

इति ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

स खल्वयं यजमानः, पितृपितामहप्रपितामहानाम्—

यदि नामानि न विद्यात् ;—स्वधा पितृभ्यः पृथिवीषज्ञ इति प्रथमं पिण्डं निदध्यात्, स्वधा पितृभ्योऽन्तरिक्षसज्ञ इति द्वितीयं स्वधा पितृभ्यो दिविषज्ञ इति तृतीयम् ॥ १० ॥

ऋजुरक्षरार्थः । तदनेन सूत्रेण, पित्रादिनामाज्ञाननिमित्तं मन्त्रान्तरमेव पिण्डदाने विधीयते,—इत्यादरणीयम् । तेन, ये चात्र त्वा,—इत्ययं मन्त्रोऽस्मिन् पक्षे निवर्त्तते । स्वधाशब्दस्य प्रदानार्थस्योपादानाच्च । अत्र च, अन्यतरस्यापि नाम्नाज्ञायमाने सर्वेषामेव अनेन मन्त्रान्तरेण पिण्डदानं कर्त्तव्यम्—त्रितयसम्बन्धेनैव विधानात् । एवमेके । यस्य नाम ज्ञायते तस्य नामोच्चारणपूर्वकं पूर्वमेव मन्त्रेण पिण्डदानम्, यस्य च नाम न ज्ञायते, तस्यैवानेन मन्त्रान्तरेण । कुतः ? नामाज्ञाननिमित्तेन मन्त्रान्तरविधानात् । नैमित्तिकं हि मन्त्रान्तरं नित्यं मन्त्रं बाधितुमीष्टे । फलचमसश्च सोमम् । नामज्ञाने तु निमित्तमेव नास्ति कुतो नैमित्तिकं मन्त्रान्तरं कुतो वा तेन नित्यस्य बाधः । तदेतद् यथार्थमभिप्रेतम् । एवमपरे ।

अत्र पृच्छामः । नामाज्ञाने तिलोदकादिदानं कथं कर्त्तव्यम् ? —इति । तुल्यहेतुत्वादनैनैव मन्त्रान्तरेण कर्त्तव्यम्—इति केचित् । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? अतिक्रम्य विधानात् । तिलोदकादिकं खल्वतिक्रम्य पिण्डदानएवैतन्मन्त्रान्तरमाचार्येण विधीयते । कः पुनरत्राभिप्रायः ? पिण्डदानमेवानेन मन्त्रान्तरेण कर्त्तव्यम्,—इति । पिण्डदानसंबन्धेनैव विधानाच्च । तस्मात्,—पिण्डदानप्रयोगविधिरेवायम् । तस्मात्,—अतीतं तिलोदकादिकमनागतञ्चाञ्जनादिकमनेन मन्त्रेण न देयमेव । अपर आह । मन्त्रान्तराविधानादमन्त्रकमेव तेषां दानम्—इति । तदप्युपेक्षणीयम् । कुतः ? तेषामपि समन्त्रकदानोपदेशात् । पिण्डदानवत् तत्रापि समन्त्रकत्वस्योचितत्वाच्च ।

आह । एवं भवता हावपि पक्षी प्रतिक्षिप्ती, कतमस्तुष्टं त-
पक्षः ? उच्यते । अनेन मन्त्रान्तरेण तावन्न कर्त्तव्यमेव, नाप्य-
मन्त्रकम् । किन्तु, प्राचीनं तिलोदकादि पराचीनञ्चाक्षनादि
यथासूचितेनैव मन्त्रेण देयम् । ननु, “नाम गृहीत्वा”—इति
तत्र तत्र सूत्रणमस्ति, नाम्नाज्जायमाने कथं यथासूचितेन मन्त्रेण
दानमभीषां सम्भवति ? उच्यते । नाम्नाज्जायमाने नामस्थाने
पृथिवीषदादयः शब्दाः प्रयोक्तव्याः । कथं जायते ? शृणु यथा-
जायते । पित्रपितामहप्रपितामहानां नामाक्षाने विहितेषु मन्त्रा-
न्तरेषु,—पृथिवीषदिति, अन्तरिक्षसदिति, दिविषदिति च
विशेषोपदेशात् तेषामिव पित्राद्यभिधानस्थानपातित्वमवगच्छामः ।
तेन, पृथिवीषदसावेतस्ते तिलोदकं, अन्तरिक्षसदसावेतस्ते तिलो-
दकं, दिविषदसावेतस्ते तिलोदकम्,—इति प्रयोगे विशेषः ।
ये चात्र त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते स्वधा,—इति तु सर्वत्रैव
प्रयोज्यम् । पिण्डदाने तु स्वधापदवन्मन्त्रान्तरविधानात् पूर्व्वस्य
मन्त्रस्य निवृत्तिरेव स्यादित्यवोचाम । तथाच स्मरणम् ।

“पृथिवीषत् पिता वाच्यस्तत्पिता चान्तरिक्षसत् ।

अभिधानापरिज्ञाने दिविषत् प्रपितामहः” ।

इति । तदिदं स्मरणमाचार्यसंवादितमर्थं वदतीत्यादरणीयम् । रघु-
नन्दनस्तु च्छन्दीगोऽपि एतदजानानः,—“नामान्यविद्वांस्तत्पिता-
महप्रपितामहेति”—इति पिण्डपितृयज्ञीयमाश्वलायनकल्पसूत्र-
माकुलीकृत्य,—“नामान्यविद्वांस्तत्पितृपितामहप्रपितामहाः”—
इति परिकल्प्य लिखित्वा बहुविबुधं वर्णयाञ्चकार ॥०॥ १० ॥०॥

निधाय जपत्यत्र पितरो मादयध्वं यथाभाग-
मावृषायध्वमिति ॥ ११ ॥

पिण्डान् निधाय, अत्र पितरः—इतिमन्त्रं जपति । अथ, निधाय—
इत्येतदवाच्यमिति चेत् । न । प्रतिनिधानं जपप्रतिषेधार्थत्वात् ।
कथं नाम ? सर्वान् पिण्डान् निधाय जपति न प्रतिपिण्डनिधा-
नम्—इति । ननु, सर्वेषां पिण्डानां निधानं सूत्रयित्वा परतः
सूत्रणादेव प्रतिपिण्डनिधानं जपो न भविष्यति । एवन्तर्हि अन्यथा
वर्णयिष्यामः । निधायैव जपति न पुनरन्यदपि किञ्चित् कृत्वा—
इति । किमतः ?

“अवनेजनवत् पिण्डान् दत्त्वा विश्वप्रमाणकान् ।

तत्पात्रचलनेनाथ पुनरप्यवनेजयेत्” ।

इत्युक्तं पुनरवनेजनमत्र न कर्तव्यम् । एतदतः ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अपपर्यावृत्त्य पुरोच्छ्वासादभिपर्यावर्त्तमानो जपे-
दमीमदन्त पितरो यथाभागमावृषायिषतेति ॥

॥ १२ ॥

अप,—इत्यप्रादक्षिण्यार्थम् । अप्रादक्षिण्येन पर्यावृत्त्य परिक्रम्य,
वामावर्त्तनेत्यर्थः । “वामं पर्यावृत्त्य”—इति नारायणोपाध्यायः
पठति । तदा व्यक्त एवार्थः । इदञ्च पर्यावर्त्तनं केचिदुदगन्तं
मन्यन्ते । गौतमादयस्तु दक्षिणापर्यन्तमिच्छन्ति । तथा चोक्तम् ।

“वाममावर्त्तनं केचिदुदगन्तं प्रचक्षते ।

सर्वं गौतमशाण्डिल्यौ शाण्डिल्यायन एवच” ।

इति । तेन उदसुखो दक्षिणसुखो वा भूत्वा । इदानीं प्राणान् संयम्य, 'पुरा' पूर्व, 'उच्छ्वासात्' प्राणविमोकात्, 'अमीमदन्त,— इति मन्त्रं जपेत् । किं कुर्वन् ? अभिपर्यावर्त्तमानः । येनैव पथा- गतः, तेनैव पथा पर्यावर्त्तमानः । आगत्य च प्राणान् विमोचयेत् । तथा चोक्तम् ।

“आवृत्त्य प्राणानायस्य पितुन् ध्यायन् यथार्हतः ।

अपंस्तेनैव आवृत्त्य ततः प्राणान् विमोचयेत्” ।

इति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

सव्येनैव पाणिना दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वाऽवसलवि पूर्वस्थां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृही- त्वाऽसावेतत्त आञ्जनं ये चात्र त्वामनु याञ्च त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ १३ ॥

दर्भपिञ्जलीं,—पूर्वमञ्जनेनाञ्जितानां तिसृणामेकाम् । आञ्जनं—आ सम्यक् अञ्जनम् । व्याख्यातमन्यत् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ १४ ॥

अतभाष्यमेतत् । अत्रापरयोर्दर्भपिञ्जल्योर्वि नियोगः ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

तथा तैलम् ॥ १५ ॥

तथा तेनैव प्रकारेण, तैलं,—पूर्वमासादितं, पिण्डेषु निदध्यात् ।

एतदुक्तं भवति । पितुर्नाम गृहीत्वा असावेतत्तं तैलं ये चात्र त्वेति
पितृपिण्डे दत्त्वा अप उपसृश्यैवमेवेतरयोर्दद्यात् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

तथा सुरभि ॥ १६ ॥

पूर्वसूत्रव्याख्यानैवेदमपि व्याख्यातम् । सोऽयमन्नतैलसुरभीणां
पूर्वमासादितानां विनियोगः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अथ निज्जुते ॥ १७ ॥

अथ,—इत्यानन्तर्यार्थम् । अन्यथा खल्वनुपपन्नेन विधानात् अन्न-
तैलसुरभीणां प्रत्येकम्,—आनन्तर्यातिरेकात् सुरभिमात्रस्यैव
वा निज्जवमाशङ्कीत कश्चिन्नन्दमतिरिति तन्निरासार्थमथेत्याह ।
अन्नतैलसुरभीणि निधाय अथ अनन्तरं निज्जुते,—प्रकृतान्
पिण्डान् आञ्ज्याय नमस्करोति ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

कथं निज्जुते ? उच्यते,—

पूर्वस्थां कर्ष्वां दक्षिणोत्तानौ पाणौ कृत्वा नमो-
वः पितरो जीवाय नमो वः पितरः शूषायेति ॥

॥ १८ ॥

अपति,—इति वक्ष्यमाणं सिंहावलोकितन्यायेन संबध्यते । दक्षिणः
पाणिः उत्तानो ययोः पाण्योस्तौ दक्षिणोत्तानौ । उत्तानवचनात्
सव्यस्य पाणेर्न्युज्जता प्रतीयते । एवमुत्तरत्रापि व्याख्येयम् ।
कृज्ज्वन्यत् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

मध्यमायां सव्योत्तानौ नमो वः पितरो घोराय
नमो वः पितरो रसायैति ॥ १९ ॥

जपति । मध्यमायां कर्षाम् । सव्योत्तानौ पाणी कृत्वा ॥ ० ॥
॥ १९ ॥ ० ॥

उत्तमायां दक्षिणोत्तानौ नमो वः पितरः स्वधायै
नमो वः पितरो मन्यव इति ॥ २० ॥

इदमपि पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ० २० ॥ ० ॥

अथाञ्जलिकृतौ जपति नमो वः पितरः पितरो-
नमो व इति ॥ २१ ॥

अथशब्दः पूर्ववक्तृत्यर्थः । पूर्ववक्तृतं कर्षूत्रयं अभिसन्धाय, अञ्ज-
लिकृतः सन्, नमोव इति मन्त्रं जपति । अञ्जलिकृतः,—इति व्य-
त्यासेन प्रयुक्ते । कृताञ्जलिरित्यर्थः । “अञ्जलिश्चात्र संहतः कर्षव्यो-
न व्याकोषः । कुतः ? निङ्गवे संहतस्योपयोगित्वात् व्याकोषस्य
चन्द्रदर्शनाद्युपयुक्तत्वात्”—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः ॥०॥२१॥

गृहानवेक्षते गृहान् नः पितरो दत्तेति ॥ २२ ॥

“गृहाः पत्नी”—इति वचनात् गृहान् पत्नीम् । एवमेके । गृह-
प्रार्थनयैव पत्नीप्रार्थनाया अपि चरितार्थत्वात् गृहशब्दस्य पत्न्या-
मरुदत्वाच्च निवेशनमेवार्थः । एवमपरे । तदत्र भगवन्तो भूमि-
देवाः प्रमाणम् । बहुवचनान्तपुंलिङ्गगृहपदोपादनात्, पूर्वव व्या-
ख्या ज्यायसी प्रतिभाति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

पिण्डानवेक्षते सदो वः पितरो देप्तेति ॥ २३ ॥

ऋज्वये सूत्रम् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

सद्येनैव पाणिना सूत्रतन्तुं गृहीत्वाऽवसलवि
पूर्वस्थां कर्ष्वां पिण्डे निदध्यात् पितुर्नाम गृही-
त्वाऽसावेतत्ते वासो ये चात्र त्वामनु याञ्च
त्वमनु तस्मै ते स्वधेति ॥ २४ ॥

सूत्रतन्तुम्,—प्रकरणसामर्थ्यात् क्षौमदशाम् । व्याख्यातमन्यत्
॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

अप उपस्पृश्यैवमेवेतरयोः ॥ २५ ॥

कृतभाष्यमेतत् ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

सद्येनैव पाणिनोदपात्रं गृहीत्वाऽवसलवि पि-
ण्डान् परिषिञ्चेदूर्जं वहन्तौरिति ॥ २६ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । अत्र पूर्व्ववत् 'एवमेवेतरयोः'—इत्यकरणात्
पिण्डान्—इति बहुवचनाच्च सकृदेव मन्त्रमुच्चार्य त्रीन् पिण्डान्
परिषिञ्चेत्—इति बोद्धव्यम् । इदञ्च परिषेचनम्—

“गन्धादीन् निक्षिपेत्तूर्णीं तत आचामयेत् द्विजान्” ।

इत्यादि,—

“प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते सर्वास्त्रेव द्विजोत्तमैः ।

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत्” ।

इत्यन्तकर्मप्रदीपोक्त-कर्मक्रमेण करणीयम् । एवमेके । यावदुक्त-
त्वादत्र कर्मप्रदीपोक्तः कर्मक्रमो न कर्तव्यः । एवमपरे । एत-
स्मिन्नेव क्रमे,—

“युग्मानेव स्वस्तिवाच्यानङ्गुष्ठग्रहणं सदा ।

कृत्वा धूर्यस्य विप्रस्य प्रणम्यानुव्रजेत्ततः” ।

इति कर्मप्रदीपाद्युक्तम्—“विष्टेदेवाः प्रीयन्तामिति दैवे वाच-
यित्वा पिण्डपात्राणि चालयित्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात्”—
इति आहकल्पाद्युक्तञ्च कर्मं कुर्यात् ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

मध्यमं पिण्डं पत्नी पुत्रकामा प्राश्नीयादाधत्त
पितरो गर्भमिति ॥ २७ ॥

ऋतुरचरार्थः । सा तु भोजनकाले प्राश्नीयात् न पुनरेतस्मिन्नेव-
क्रमे,—इति द्रष्टव्यम् । मन्त्रश्च पतिः पठति । कस्मात् ? ‘यथेह
पुरुषः स्यात्’—इति मन्त्रलिङ्गात् ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

यो वा तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टभाक् स्यात् ॥ २८ ॥

उच्छिष्टशब्दोऽत्र भुक्तावशिष्टपाकवचनो न तु भोजनपात्रावशिष्ट-
वचनः । यः तेषां ब्राह्मणानां उच्छिष्टभाक्—उच्छिष्टं भजते,—
इत्युच्छिष्टभाक्—उच्छिष्टभजनाहं, स्यात्, स ‘प्राश्नीयात्—
इत्यनुषज्यते । किं प्राश्नीयात् ? तेषामुच्छिष्टम् । कुतः ? उपस्थित-
त्वात् । वाग्वदः समुच्चये । अयमपि स्वभोजनकाल एव प्राश्नीयात् ।
कः पुनस्तेषामुच्छिष्टभाक् ? यजमानादिः,—इत्याह । कस्मात् ?

“शेषमिष्टेभ्योदत्त्वा स्वयञ्च भुञ्जीत”—इति वचनात् । तथा
स्मृत्यन्तरम् ।

“प्रदक्षिणमनुव्रज्य भुञ्जीत विष्टमेवितम् ।

इति । तथा देवतः ।

“निवृत्ते पिष्टमेवे तु दीपं प्रक्षाल्य पाणिना ।

आचम्य पाणी प्रक्षाल्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ।

ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु स्वान् भृत्यान्पि भोजयेत् ।

पश्चात् स्वयञ्च पत्नी च आहशेषमुदाहरेत्” ।

इति । तैत्तिरीयशाखायामापस्तम्बसूत्रम् । “सर्वतः समवदाय आ-
सावरार्द्धमग्नीयाद् यथोक्तम्”—इति । अत्र भूरिद्रव्य-कृत्स्नवाचि-
सर्व्वशब्दान्नियमोऽयमदृष्टार्थः,—इत्याचक्षते । श्लोकमपि उदाहरन्ति ।

“आहं कृत्वा तु यः शेषं नाशमग्राति मन्दधीः ।

लोभाच्चोद्वाङ्मयाद्वाऽपि तस्य तन्निष्फलं भवेत्” ।

इति । “पित्रामात्रेयं तन्नैव प्राशितं नैवाप्राशितञ्च भवति”—इति,

“उपवासो यदा नित्यः आहं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पिष्टमेवितम्” ।

इति च श्रुतिस्मृतौ नियममवगमयतः । आचार्य्योऽपि “प्राग्नीयात्”
—इति प्रशब्देनैतदेव दर्शयति । सेयमुच्छिष्टस्य प्रतिपत्तिः । अतो-
यत्रोच्छिष्टं न शिष्यते, तत्र नैष नियमः । प्रतिपत्तेः प्रतिपाद्या-
प्रयोजकत्वात् । यत् पुनर्यमवचनम्—

“भक्ष्यं भोज्यं तथा पेयं यत् किञ्चित् पच्यते गृहे ।

न भोक्तव्यं पितृणान्तदनिवेद्य कथञ्चन” ।

इति । यच्च शङ्खवचनम् —

“यत्किञ्चित् पच्यते गेहे भक्ष्यं भोज्यमथापि वा ।

अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कथञ्चन” ।

इति । तत् आहार्यपाकादन्यदपि यत्किञ्चिद् भक्षणार्थं गृहे पच्यते, तदपि पितृणां निवेद्यैव भोक्तव्यम्—इत्युपदिशति । न पुनः आह-शेषातिरिक्तस्य भोजनं निषेधति । कथं ज्ञायते ? अनयोरेव आह-शेषव्यतिरिक्तस्यापि पितृणां निवेद्य भोजनोपदेशात् । यत्किञ्चित्—इति, गृहे—इति च करणाच्चैवमवगच्छामः । अतएव पिण्डमूले—पिण्डान्तिके निवेदनमुपदिश्यते, न तु तेनैव पिण्डदानं ब्राह्मण-भोजनं वा ।

आह । कुतः पुनरियमवधारणा ;—पिण्डमूले निवेदनं न ब्राह्मणभोजनार्थम्—इति । ननु, येषां पिण्डदानात् परतो-ब्राह्मणभोजनं, तेषां ब्राह्मणभोजनार्थमपि पिण्डमूले निवेदनं सम्भवति । उच्यते । सत्यं सम्भवति । न तु तेषामयमुपदेशः । केषां तर्हि ? येषां ब्राह्मणभोजनात् परतः पिण्डदानं, तेषाम्—इति ब्रूमः । कस्मात् कारणात् ?

“उच्छिष्टसन्निधौ कार्यं पिण्डनिर्व्वपणं बुधैः” ।

इति तेनैव ब्राह्मणभोजनात् परतः पिण्डदानोपदेशात् । शङ्खवचनस्य तु पूर्व्वार्द्धं शङ्खसंहितायामेवं पश्यामः,—

“पङ्क्तिविदात्मनो गेहे भक्ष्यं वाऽभक्ष्यमेव वा” ।

इति । तदा व्यक्त एवायमर्थः—यः खल्वस्माभिर्व्वर्णितः । कुतः ? अभक्ष्यमपि भुञ्जतः पिण्डमूले निवेदनोपदेशात् । “शङ्खवचनं न

आदितरभोजनव्यावर्त्तकं, किन्तु यत्किञ्चित्—इति आद्वार्थत्वेन विशेषणीयम् । अन्यथा आहप्रतिषिद्धद्रव्याणां भक्ष्यत्वं न स्यात् । तेन आद्वार्थपक्षं यत्, तददत्त्वा न भोक्तव्यम्—इति तस्यार्थः” —इति वचनतात्पर्यमपर्थालोचयतो रघुनन्दनस्य कल्पनान्तु नाभिनन्दामहे । प्रमाणाभावात् । युक्तेषां किञ्चित्करत्वात् । भिन्नौ स्वस्वेतौ पदार्थौ—यत् पिण्डमूले निवेदनं, यच्च आहावशिष्टम्, —इति । अलमसदावेशेन । प्रकृतमनुसरामः ।

कञ्चित् पुनरन्वयेमं ग्रन्थं वर्णयाञ्चकार,—“यो वा तेषां ब्राह्मणानाम्”—इत्यादिम् । “यः तेषां ब्राह्मणानामुच्छिष्टं भजते, तस्योच्छिष्टभाजो यजमानज्येष्ठस्य पुत्रपौत्रादेः पत्नी मध्यमं पिण्डं प्राश्नीयात्”—इति । तन्मते, ज्ञातिप्रभृतीनामपि तदुच्छिष्टभाक्त्वात् तेषामपि पत्नयः प्राश्नन्तु । न चैवमिष्यते । तस्मान्न किञ्चिदेतत् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

अभून्नो दूतो इविषो जातवेदा इत्युल्लुमुकमङ्गि-
रभ्युक्ष्य ॥ २९ ॥

उल्लुमुकं दक्षिणार्धे कर्पूणां स्थितम् । श्लिष्टमन्यत् ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

इदं पात्राणि प्रक्षाल्य प्रत्यतिहारयेत् ॥ ३० ॥

पात्राणि चरुस्याद्यादीनि प्रक्षाल्य निर्णिज्य, प्रत्यतिहारयेत्—केनचित् शिथ्यादिना आनयेत् । असम्भवे स्वयमपि हरेत् । प्रतिशब्द-

करणात् येन यन्नीतमासीत्, तेनैव तत् हारयेत् । अतिशब्दो-
ऽसम्प्रतिषेधार्थः । तेन कालविलम्बमकुर्वन् हारयेत्—इत्यर्थः ।
“अभिहारयेत्”—इति केचित् पठन्ति । पात्राणि कथं प्रत्यति-
हारयेत् ? ‘हन्व’ यथा भवति, तथा प्रत्यतिहारयेत् । हन्वशः
प्रक्षाल्य,—इति वा वर्णनीयम् ॥०॥ ३० ॥ ० ॥

अप्सु पिण्डान् सादयेत् ॥ ३१ ॥

उदके पिण्डान् निक्षिपेत् । पिण्डान्—इति बहुवचनं व्यक्त्यपेक्षं,
दयोरेवावशिष्टत्वात् । पत्राः प्राशनस्यानियतत्वात्सदभावपक्षाभि-
प्रायं वा वर्णनीयम् । अपरे पुनरेतदविद्वांसो भाषन्ते,—“पिण्डान्
—इति बहुवचनं षट्पिण्डाद्विषयम्”—इति ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

प्रणीते वाऽग्नौ ॥ ३२ ॥

‘पिण्डान् सादयेत्’—इत्यनुवर्त्तते ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

ब्राह्मणं वा भोजयेत् ॥ ३३ ॥

पिण्डान्—इत्येव ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

गवे वा दद्यात् ॥ ३४ ॥

पिण्डानेव । इदमिदानीं विचार्यते । किमत्र मातादिश्राद्धं माता-
महादिश्राद्धश्चास्ति, उत यावदुक्तत्वान्न ?—इति । न,—इति
ब्रूमः । कुतः ? यावदुक्तत्वादेव । योषिच्छ्राद्धं खल्वस्माकमवसान-
दिनव्यतिरेकेण पृथक् नास्ति । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“न योषिज्ञाः पृथग् दद्यादवसानदिनादृते ।

स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता” ।

इति । वचनवलात् कचित् क्रियते । तदप्याह, स एव ।

“मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्व्वपेत् पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयन्तु पितुस्तस्यास्तृतीयञ्च पितुः पितुः” ।

इति ।

“मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम्” ।

इति च । न च परशास्त्रमप्यादत्तुं शक्यते । स्वशास्त्रोपरोधप्रसङ्गात् ।

तस्मात्, मात्रादिश्राद्धं तावदत्र न कर्त्तव्यमेव । मातामहादि-
श्राद्धमप्यत्र न करणीयम् । तथाच कर्मप्रदीप आह ।

“कर्षूसमन्वितं त्यक्त्वा तथाऽऽद्यं श्राद्धघोडशम् ।

प्रत्याब्धिकञ्च, शेषेषु पिण्डाः स्युः षड्विंशतिः स्थितिः” ।

इति । तस्मात् पित्रादित्रयाणामेवात्र श्राद्धम्—इति सिद्धम् ॥०॥

॥ ३४ ॥ ० ॥

अथेदानीमनेनैव श्राद्धविधिना श्राद्धान्तराण्यपि व्याख्यातानि,—
इति मनसि कृत्वा, वृद्धादिषु तावत् कञ्चिद्विशेषमुपदिदिक्षुराह,—

वृद्धिपूर्त्तेषु युग्मानाशयेत् ॥ ३५ ॥

“वृद्धिः पुरुषसंस्कारः”,—इति भट्टभाष्यम् । पूर्त्तम्—

“वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामाः पूर्त्तमित्यभिधीयते” ।

इत्याद्युक्तलक्षणम् । तेषु, पितृर्थमपि युग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

अस्मादपि लिङ्गात् अन्वष्टक्ये ब्राह्मणभोजनमवगम्यते ॥०॥ ३५ ॥०॥

प्रदक्षिणमुपचारः ॥ ३६ ॥

प्रदक्षिणं यथा भवति, तथा दर्भासनादिक उपचारः, कर्त्तव्यः—
इति सूत्रशेषः । “वृद्धिपूर्त्तेषु”—इत्यनुवर्त्तते ॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

यवैस्तिलार्थः ॥ ३७ ॥

तिलैर्योऽर्थः प्रयोजनं क्रियते, स यवैः कर्त्तव्यः । वृद्धिपूर्त्तेषु,—
इत्येव । सोऽयं संक्षेपतः आहविधिः । विस्तरतस्तु, कर्मप्रदीपे
वाशिष्ठे च कल्पे द्रष्टव्यः । आहमन्त्राच्च परिसंख्यानादुपलब्ध्याः ।
अतएव कर्मप्रदीपे कात्यायनेनोक्तम् ।

एष आहविधिः कस्मै उक्तः संक्षेपतो मया ।

ये विदन्ति न मुह्यन्ति आहकर्मसु ते क्वचित् ।

इदं शास्त्रञ्च गृह्यञ्च परिसंख्यानमेव च ।

वाशिष्ठोक्ताञ्च यो वेद स आहं वेद नेतरः” ।

इति । इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं ब्राह्मणभोजनमत्र प्रधानम्,
आहोस्त्रित् पिण्डदानम्, उताहो उभयम् ?—इति । आह । शेषेण
पिण्डदानविधानात् पिण्डदानं प्रतिपत्तिरेव; कस्मादियं विचारणा ?
उच्यते । सत्यमत्र शेषः प्रतिपाद्यते, तथापि नासौ प्रतिपत्तिः ।
बलिहरणे शेषस्य प्रतिपादनेऽपि न तत् प्रतिपत्तिः,—इति यथा ।
किं कारणम् ? अर्थकर्मणि तस्य प्रतिपादनात् । कथं ज्ञायते ?
फलार्थवादोपपत्तेः । तच्च तत्र तत्र उदाहरिष्यामः । विनाऽपि

शेषं पिण्डदानदर्शनाच्च । क ? पिण्डपितृयज्ञादौ । ब्राह्मणभोजनस्य
स्वत्वभावे कस्य शेषः प्रतिपादयिष्यते । ब्राह्मणभोजनस्य पुरस्तादपि
केषाञ्चित् पिण्डदानविधानाच्चैवमवगच्छामः । तस्मात्,—अर्थ-
कर्मैवासी, न प्रतिपत्तिः । तत्रैव च शेषः प्रतिपाद्यते । अथवा ।
प्रतिपत्त्यर्थकर्म पिण्डदानं स्यात्, न प्रतिपत्तिरेव । तस्मात्,—
भवति विचारणैषा ।

तत्र, उभयं प्रधानम्—इति भट्टनारायणप्रभृतयो मन्यन्ते ।
श्लोकानपि उदाहरन्ति ।

“प्राधान्यं पिण्डदानस्य केचिदाहुर्मनीषिणः ।

गयादौ पिण्डमात्रस्य दीयमानस्य दर्शनात् ।

श्रुतौ च पिण्डदानस्य केवलस्य विधानतः ।

भीमस्य ददतः पिण्डान् हस्तोत्थानस्मृतेरपि ।

भोजनस्य प्रधानत्वं वदन्त्यन्ये महर्षयः ।

ब्राह्मणानां परीक्षायां महायज्ञप्रदर्शनात् ।

महाफलविधेयैव पंक्तिपावनभोजनात् ।

अपांक्त भोजनाद्वातुर्महानर्थप्रदर्शनात् ॥

ग्रामग्राहविधानस्य विना पिण्डं क्रियाविधिः ।

तदालभ्याप्यनध्यायविधानश्रवणादपि ।

मतद्वैधमुपादाय मम त्वेतत् हृदि स्थितम् ।

प्राधान्यमुभयोर्यस्मात् तस्मादेष समुच्चयः” ।

इति । तद्विषये श्लोकाः कर्मप्रदीपस्य तृतीयप्रपाठकस्यान्तिमे
खण्डे पठ्यन्ते । कश्चित् द्वितीयचतुर्थौ विहाय । तस्मादस्माकं
समुच्चयपत्र आदरणीयः । अत्र च, निमित्ततो ब्राह्मणभोजनस्य

पिण्डदानस्य चाननुष्ठानेऽपि । उभयोः प्राधान्यं नानुपपन्नम् ।
 असोमयाजिपक्षे दधिपयोयागवत् । फलश्रुतिश्चोभयत्राप्यस्ति ।
 ब्राह्मणभोजनं प्रधानं पिण्डदानमङ्गम्—इति शूलपाणिप्रभृतयः ।
 [अन्नोत्सर्गः प्रधानम्—इति वाचस्पतिमिश्रादयः । स्मरन्ति च ।

“आहं कृत्वा प्रयत्नेन त्वराक्रोधविवर्जितः ।

उष्णमन्नं हिजातिभ्यः अहया प्रतिपादयेत्” ।

इति । अत्र खल्वन्नोत्सर्गं आहपदं प्रयुक्तम् । तथा स्मृत्यन्तरम् ।

“संस्कृतं व्यञ्जनाख्यान्नं पयोदधिष्टतान्वितम् ।

अहया दीयते यस्मात्, तेन आहं निगद्यते” ।

इति । अपिच । नित्यआहादौ तावत् पिण्डनिषेधोऽवगम्यते । स
 च प्राप्तस्यैव भवति । प्रातिद्यातिदेशादेव । स खल्वज्ञानामेव न
 प्रधानस्य । कस्मात् ? उपकारकत्वेनैवातिदेशस्य सप्तमाध्याये
 सिद्धान्तितत्वात् । तस्मात् पिण्डदानमङ्गमेव । अङ्गेषु फलश्रुति-
 रर्थवाद एव । केवलपिण्डदानविधिस्तु अङ्गभूतपिण्डदानात् कस्मा-
 न्तरमेव । प्रकरणाधिकरणन्यायात्,—इति आहविवेकः ।

इदन्विह वक्तव्यम् । “मासमग्निहोत्रं जुहति”—इति कुण्डपा-
 यिनामयने यथा अग्निहोत्रवत् जुहति,—इति वचनव्यक्त्या नैय-
 मिकस्याग्निहोत्रस्य धर्मा अतिदिश्यन्ते ; प्रधानश्च होमो—योऽग्नये
 च प्रजापतये च,—इति, यथा वा “उद्भिदा यजेत”—इत्येवमादौ
 अव्यक्तयजतौ, सौमिकधर्मा इव प्रधाना अपि यजतयः प्रदिश्यन्ते,
 तयोः रूपान्तराभावात् । तद्वदत्रापि स्यात् । आनर्थक्यात् हि प्रधा-
 नस्यानतिदेश उक्तः । न चैवमानर्थक्यं शक्यते वक्तुम् ।

अथ मन्यसे,—नासौ प्रधानस्यातिदेशः । कस्य तर्हि ? अङ्ग-
स्यैव । प्रधानं खल्वत्र जुहोतिना यजतिना च विहितं, द्रव्य-
देवते पुनरङ्गे एवातिदिश्येते, अङ्गान्तरवत्—इति । एवन्तर्हि
प्रकृतेऽपि आहचोदनया प्रधानं विहितम्—इति न प्रधानस्याति-
देशः, अपितु अङ्गमेव—इतिकर्त्तव्यताकलापः प्रदिश्यताम् ।
कथन्तर्हि पिण्डदानस्य निषेधः क्रियते ? इतिकर्त्तव्यतानिषे-
धाभिप्रायतया,—इति गृहाण । नायं पिण्डदानस्य निषेधः,
अपितु तदितिकर्त्तव्यताया एव । तस्याश्च निषेधात् पिण्डोऽपि न
दीयते । उत्तरवेदेर्निषेधात् वैश्वदेवे सुनासीरीये च यथा न
अग्निः प्रणीयते, तद्वत् ।

अपिच । कस्मात् कारणादुभयोः प्राधान्यपक्षे पिण्डदानस्य
निषेधो न घटते,—इति तावदसौ प्रष्टव्यः । स यदि
ब्रूयात्,—प्राप्तेरभावात्—इति । तं प्रति ब्रूयात्,—विध्य-
न्तेन प्राप्तेरभावेऽपि विध्यादितः प्राप्तिरस्येव । कुतः ?
आहपदस्यैवैवमर्थ्यात् । तत्र, विध्यादितः प्राप्तः पिण्डः प्रति-
विध्यमानस्तदितरकरणमेव प्रयोजयति । सोऽयं पर्युदासो-
न निषेधः । यथा, सर्वस्वं दद्यात्,—इत्यत्र, भूम्यादिप्रतिषेधात्
तदितरत् सर्वस्वमर्थः, तथैवात्रापि पिण्डेतरत् आहमर्थः,—इति
न किञ्चिदनुचितम् ।

एतेन “आहं सपिण्डकं कृत्वा”—इत्यादिवचनान्यपि व्याख्या-
तानि । गोवृषन्यायात् खल्वेवमुच्यते प्रशंसार्थम् । तदेवमादिवचन-
वैचित्र्यास्पृष्टाणामबुद्धा न बुद्धिमद्भिर्भूतमित्यम् । यत् पुनरङ्गभूत
पिण्डदानादितरदेव कर्म्मन्तरं प्रधानं पिण्डदानम्—इति वर्णितम् ।

तत्र पृच्छामः । तस्य आहत्वमिष्यते न वा ?—इति । यदि तावत् प्रथमः पक्षः, तदा विफलः प्रयासः । पिण्डदानस्यापि आहत्वाभ्युपगमात् । कर्मान्तरवचनानुपपत्तिश्च स्यात् । सति ब्राह्मणभोजने पिण्डदानमङ्गम्, असति प्रधानम्,—इति ब्रवीमि,—इति चेत् । नैतत् प्रमाणोपेतं ब्रवीषि । कस्मात् ? रूपभेदाभावात् । यदेव खल्वस्य रूपमङ्गस्य तदेव प्रधानस्यापि,—इति सति ब्राह्मणभोजने अङ्गं, विपरीतमन्यथा,—इत्यत्र विशेषहेतुर्नास्ति । फलश्रुतेरुभयत्राप्यविषेणैकशेषस्य दुष्करत्वात् ।

अपि च । एतावताऽपि आहशब्दाभिधेयत्वमस्याभ्युपगच्छत्येव भवान्,—इति असतीव ब्राह्मणभोजने, सत्यपि तस्मिन् प्राधान्यमेवास्य अभ्युपगम्यताम्, कृतमर्हजरीयेन । कुत्रचिदेकस्य कुत्रचिच्चान्यस्य प्राधान्ये पुनरभ्युपगम्यमाने अनेकार्थत्वमस्य कल्पनीयं स्यात् । तच्चान्याय्यम् ।

उत्तर इति चेन्नाचार्यविरोधात् । इति चेत् पश्यसि,—उत्तरः पक्षः तर्हि समाश्रयिष्यते,—इति । एतदपि न पारयसि । कस्मात् ? आचार्यविरोधात् । “तत् आहम्”—इति सूत्रयन्नाचार्यः पिण्डपितृयज्ञस्यापि आहत्वमुपदिशति । विरुध्यते खल्वेतद्भवताम् । पिण्डप्रधानो हि सः । तस्मात्, पिण्डमन्तरेणैव ब्राह्मणभोजनमन्तरेणापि आहदर्शनात् नैतदेकतरस्मिन्नेव पक्षे चोदयितव्यं भवति ; द्वयोः समानत्वात्—इति सन्तोष्यम् । समुच्चयपक्षः खल्वेवमुपोदलितो भवति । यस्तु, ब्राह्मणभोजनमात्रं प्रधानमाह, स कथं पिण्डदानमात्रस्य आहत्वं समर्थयितुं शक्यति,—इति न विद्मः ।

यदपि शङ्खवचनमुपन्यस्तं—‘आहं कृत्वा प्रयत्नेन’—इत्यादि,
सोऽयं केवलान्नोत्सर्गं आहपदप्रयोगः,—इति वर्णितञ्च । तदप्य
सङ्गतम् । कस्मात् ?

“भोजयेद्यथाऽप्येकं ब्राह्मणं पक्विपावनम्” ।

इति ।

“उच्छिष्टसन्निधौ कार्यं पिण्डनिर्व्वपणं बुधैः” ।

इति च ब्राह्मणभोजनं पिण्डनिर्व्वपणञ्चाभिधाय, पश्चात् तद्वचनार-
म्भात् । तदनेनायमपि समुच्चयपक्षमुपोदलयति,—इत्यवगच्छामः ।
तस्मात् पौर्व्वार्थपरामर्शाभावादन्नोत्सर्गं आहपदं प्रयुक्तमिति
भ्रान्तिरुद्भूय । तथा चोक्तम् ।

“पौर्व्वार्थपरामृष्टः शब्दोऽन्यां कुरुते मतिम्” ।

इति । यच्च पुलस्त्यवचनमुपदर्शितम्—‘संस्कृतं व्यञ्जनाव्याजम्’—
इत्यादि । तस्यापि,—अथवा यस्मादत्रान्नं दीयते—तस्मादिदं कथं
आहमित्युच्यते,—इति वचनव्यक्त्या अन्नदानादतिरिक्तमपि किञ्चि-
दवगम्यत एव । तदिदम्,—“संज्ञायाम्”—इति वा, “तेन
कृतम्”—इति वा, “तस्येदम्”—इति वा भवति । जयादित्यस्तु
“चूडादिभ्य उपसङ्ख्यानम्”—इत्यभिधाय, चूडा प्रयोजनमस्य—
चौडम्, अत्रा प्रयोजनमस्य—आहम्—इत्युदाजहार । रघु-
नन्दनस्तु पुलस्त्यवचनमालोचनमात्रेण पश्यन्,—अथवा अन्ना-
देर्यद्दानं तत् आहमिति वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकम्,—इति
वर्णयाञ्चकार । तदसङ्गतम् । कुतः ? तदभिप्रेतस्य योगार्थस्या-
शब्दत्वात् । न खलु अथवा अन्नादेर्दानम्,—इत्ययमर्थः आहशब्दा-

दवगम्यते । न खलु दानार्थं तद्धितमुपदिशन्त्याचार्याः । वस्तुतस्तु
पुलस्त्यवचनं खल्वेतत् , दीयते इति कर्मणि तिङ् : प्रयोगात्
दीयमानस्यान्नस्य आहत्वमाह, न त्वन्नदानस्येति कस्य केनाभि-
संबन्धः । दर्शितञ्चास्माभिः पिण्डपितृयज्ञस्यापि आहत्वमाचार्य-
स्यानुमतम् । तदपि न प्रश्नार्हव्यम् । यच्च,—

“अदैवं भोजयेत् आहं पिण्डमेकञ्च निर्व्वपेत्” ।

इति वचनम् । तत्र खल्वन्ने आहशब्दः प्रयुक्तः । यदपि,—

“आमन्नाहं यदा कुर्याद् विधिज्ञः आहदः सुतः ।

तेनाग्नौ करणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्व्वपेत्” ।

इति वाक्यम् । तत्रापि, तेनाग्नौकरणम्,—इति हेतुत्वेनोपादान-
म्, यतस्तेनाग्नौकरणम्, अतस्तेनैव पिण्डदानम्,—इति
तस्यार्थः । अग्नौकरणशेषेण पिण्डदानम्—इत्ययमत्र हेतुः ।
तदिदं वाक्यम्,—

“आमन्नाहं यदा कुर्यात् पिण्डदानं कथं तदा ।

गृहादाहृत्य पक्वान्नं पिण्डं दद्यात् तिलैः सह” ।

इत्येतत्पक्षाननुज्ञानार्थम् । प्रथमोद्दिष्टस्यैव वा आहस्य ‘पिण्डां-
स्तेनैव निर्व्वपेत्’—इति पर्यायान्तरेण परिकीर्त्तनम् । पिण्ड-
निर्व्वपणस्यैव आहपदार्थत्वादित्यभिप्रायः । तथा मनुः ।

“सहपिण्डक्रियायान्तु कृतायामस्य धर्मतः ।

अन्यैवावृता कार्यं पिण्डनिर्व्वपणं सुतैः” ।

इति । न च, पिण्डनिर्व्वपणं पित्रे दानम्—इति रघुनन्दनव्याख्यानं
युक्तम्,—इति वाच्यम् । यथाश्रुतार्थपरित्यागी मानाभावात् ।

अस्य,—इति करणाच्च पिण्डदानस्यैवावगतेः। पित्रुद्देश्यकदानमात्र-
स्यैव तदितिकर्तव्यतापत्तेयः । “न निर्व्वपति यः पिण्डम्”—इति,
“पिण्डदोऽंशहरः”—इति, “पिण्डं दद्याद्द्वयं हरेत्”—इति,
“त्रिषु पिण्डः प्रवर्त्तते”—इति, “पिण्डोदकक्रियाहेतोः”—इति,
“नरकस्थाश्च दृष्यन्ति पिण्डैर्दत्तैः”—इति चैवमादिषु शतशः
पिण्डदानस्य प्राधान्यावगमाच्च ।

“एवं निर्व्वपणं कृत्वा पिण्डांस्तांस्तदनन्तरम्” ।

इति परतस्तेनैव पिण्डनिर्व्वपणस्योपसंहाराच्चैवमवगच्छामः । उप-
संहारः खल्वयं आहप्रकरणशेषे दृश्यते । तस्मात्,—पिण्डप्रदा-
नस्यैवायमुपसंहारो न आहकर्म्मणः,—इत्यपि न शक्यते
वक्तुम् । अपिच । पिण्डदान एव पिण्डनिर्व्वपणपदं प्रयुक्त-
वान् मनुः,—इत्यवगच्छामः । कथं, कृत्वा ? शृणु । पुर-
स्तात्तावत्,—

“त्रींस्तु तस्माद्भविःशेषात् पिण्डान् कृत्वा समाहितः ।

औदकेनैव विधिना निर्व्वपेद्दक्षिणामुखः” ।

इति । परस्तादपि,—

“पिण्डनिर्व्वपणं केचित् पुरस्तादेव कुर्व्यते” ।

इति,—पिण्डप्रदान एव पिण्डनिर्व्वपणपदप्रयोगो दृश्यते । अपिच ।
कस्यचित् पिण्डदानम्, कस्यचिच्च ब्राह्मणभोजनं प्रधानम्—इत्यतो-
हि कारणात् समुच्चयपक्षः प्रादुर्भवति । तत् किमत्र करिष्यन्ति
अन्यतरप्राधान्यावेदकानि वचनानि । स खल्वयमलङ्कारः समुच्चय-
पक्षस्य न दोषः । तस्मात् तत्तद्वाक्यपर्यालोचनया कश्चित्

पिण्डः प्रधानम्,—यथा गयापिण्डपिट्टयन्त्रादौ । कचित्
 ब्राह्मणभोजनम्,—यथा नित्यश्राद्धादौ । अन्यत्र त्वविशेषादुभयं
 प्रधानम् । यथा सपिण्डीकरणादौ । इत्यसु किं विस्तरेण ॥
 ॥ ० ॥ ३७ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
 त्मजयीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
 चतुर्थप्रपाठकस्य तृतीया खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके चतुर्थी खण्डिका ।

अथेदानीं प्रसङ्गात्तावदात्र अन्वष्टक्यविधिं पिण्डपितृयज्ञेऽप्यतिदिश-
वाह,—

अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन पिण्डपितृयज्ञो व्याख्यातः

॥ १ ॥

अन्वष्टक्यकर्मणि यः स्थालीपाकः विहितः, तेनैव विधिना पिण्ड-
पितृयज्ञो व्याख्यातः । ननु, अन्वष्टक्येन,—इति वक्तव्ये किमर्थम्
अन्वष्टक्यस्थालीपाकेन,—इति स्थालीपाकग्रहणं क्रियते ? मांस-
चरुनिवृत्त्यर्थमित्याह । कथं नाम ? अन्वष्टक्येनेति कृते स्थाली-
पाको मांसचरुद्येति हयमेव प्राप्यते । तत्र यत् पुनः स्थालीपाक-
ग्रहणं करोति, तदोद्यति मांसचरुत्र नास्तीति ।

तर्हि पिटृयज्ञः,—इति वक्तव्ये पिण्डपितृयज्ञः,—इति कथं
पिण्डग्रहणं क्रियते ? उच्यते । पिटृयज्ञः,—इति कृते खल्वन्वा-
हार्यादावपि अयमतिदेशः स्यात् । स चानिष्टः । पिण्डपितृ-
यज्ञधर्मस्य तत्रातिदेशात् । एतस्मात् कारणात् पिण्डपितृयज्ञः,
—इति सूत्रितम् । अथवा । पिण्डग्रहणं कुर्वन्नेतस्य पिटृयज्ञस्य
पिण्डप्रधानतां दर्शयति । कथं नाम ? पिण्डैरेव यत्र पितर-
इत्यन्ते सोऽयं पिण्डपितृयज्ञः । तथाच निगमः । “आहितान्तेः

पित्रर्चनं पिण्डैरेव, अपि वा ब्राह्मणान् भोजयेत्”—इति पिण्ड-
स्यासम्भवे ब्राह्मणभोजनमुपदिशति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

अतिदेशवशान्नवम्यामिव माभूदित्यतः कालान्तरविधानार्थमिद-
माह ।

एवं वा ।

कः पुनः पिण्डपितृयज्ञो नाम,—योऽयमन्वष्टक्यस्थालीपाकेन व्या-
ख्यातः, को वा तस्य कालः ? उच्यते ।

अमावस्यायां तत् श्राद्धम् ॥ २ ॥

तत् पिण्डपितृयज्ञाख्यं श्राद्धममावस्यायां कर्त्तव्यमिति सूत्रशेषः ।
अविहिते पिण्डपितृयज्ञे कथं तत्र धर्मप्रदेशः—इति इदमर्थतः
सूत्रं पूर्वं द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

अमावस्याप्रसङ्गादाह,—

इतरदन्वाहार्यम् ॥ ३ ॥

इतरदपरं द्वितीयमित्यर्थः । अनु पश्चादाह्रियते,—इत्यन्वाहार्यं
नाम श्राद्धममावस्यायां कर्त्तव्यमित्यनुवर्त्तते । कस्य पश्चात् ?
पिण्डपितृयज्ञपिण्डानां, तस्यैव वा,—इति ब्रूमः । कस्मात् ?
उपस्थितत्वात् । अत एव पिण्डान्वाहार्यकम्—इत्याख्यायते ।
तथाच गृह्यान्तरम् ।

“यत् श्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावस्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते” ॥

इत्यमावस्यायां द्वितीयस्य श्राद्धस्यान्वाहार्यत्वं स्मरति । न च,

“पिण्डानां मासिकं आहमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः” ।

इति स्मरणात् पिण्डानां पितृणामन्वाहार्यं मासैकवृत्तिजनकं यत्त-
त्तथेति तत्त्वकारोक्तं युक्तमिति वाच्यम् । केवलान्वाहार्यपदे तद-
र्थस्यासम्भवात् । व्युत्पत्तेरशब्दत्वाच्च । पूर्वोक्तगृह्यान्तरविरोधाच्च ।
प्रकरणचैवमुपरोध्येत । तस्मादनन्तेरभावस्याश्चाहं नान्वाहार्य-
मित्यादरणीयम् ।

तदत्र ब्राह्मणभोजनं पिण्डदानञ्च यस्यां कर्तव्यम् । तथाच
गृह्यान्तरम् । “मध्यमं पिण्डं पत्रैः प्रदाय ब्राह्मणान् भोजयित्वा
तथैवमेतेभ्यो मातुश्च पित्रभ्यस्त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेनिज्य निदध्यात्”
—इति । अत्र, मध्यमं पिण्डम्—इति पिण्डपितृयज्ञविषयम् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा,—इत्यादिकमन्वाहार्यं आहपरम् । एतेभ्यः,
—इति पिण्डपितृयज्ञोपात्ताः स्वपितरः परास्मृश्यन्ते । एवञ्च,
पिण्डपितृयज्ञे चयाणामेव पिण्डदानं स्यात् । तथाच कर्म-
प्रदीपः ।

“कर्षूसमन्वितं मुक्ता तथाऽऽद्यं आहपोदशम् ।

प्रत्यादिकञ्च, शेषेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः” ॥

इति । कर्षूश्च पिण्डपितृयज्ञेऽप्यस्ति ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

सक्तत् कृतेनैव कृतं मामंस्त,—इत्येतदर्थमाह,—

मासीनम् ॥ ४ ॥

मासि मासि क्रियते,—इति मासीनम् । अधिकारात् आहवय-
मपि, न पुनरानन्तर्यातिरेकात् अन्वाहार्यमेव ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

समाप्ता प्रासङ्गिकी कथा । प्रकृतमधुनोच्यते,—

दक्षिणाग्नौ हविषः संस्करणम् ॥ ५ ॥

अतिवेशस्वरसादाहिताग्नेरपि शालाग्नावेव माभूदित्येतदर्थमिद-
मुच्यते । यो गार्हपत्यादानीय प्रणीयते, सोऽयं दक्षिणाग्निः ।
कृष्वन्यत् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

ततश्चैवातिप्रणयः ॥ ६ ॥

ततस्तस्माद्दक्षिणाग्नेरेवाग्निमुद्धृत्य अतिप्रणयः पूर्वोक्तलक्षणः कर्त्त-
व्यः । चयब्दात् होमोऽपि तत्रैव स्यात् ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

शालाग्नावनाहिताग्नेः ॥ ७ ॥

अनाहिताग्नेः स्मार्त्ताग्नेः शालाग्नौ हविषः संस्करणं होमश्च कर्त्त-
व्यम् । अतिप्रणयश्च तस्मादेव स्यात् । ननु, एतदवाच्यं शालाग्निः
खल्वेतदर्थं एव । उच्यते । दक्षिणाग्निरुपदेशादनाहिताग्नेः पिण्ड-
पिष्टयज्ञ एव न स्यादित्यपि कस्यचिदाशङ्का स्यान्मन्दमतेः ।
अतस्तन्निरासार्थमेतदुच्यते ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

एवन्तावत् आहिताग्निशालाग्न्योर्यो विशेषः स सूत्रितः, अथेदानी-
मुभयसाधारणी इतिकर्त्तव्यतां वक्तुमुपक्रमते ।

एवं वा—

किं समस्त एव अन्वष्टक्यप्रकारः सूत्रितविशेषव्यतिरेकेण पिण्ड-
पिष्टयज्ञे स्यात् ? एवं खलु प्राप्तम् । एवं प्राप्ते इदमारभ्यते—

एका कर्षूः ॥ ८ ॥

कर्त्तव्या,—इति सूत्रशेषः । अतिदेशात् तिसृणां प्राप्तत्वादेकेत्यु-
च्यते । सा खल्वियं दक्षिणाया स्यात् । कस्मात् ? अन्वष्टक्यकर्म्मणि
आग्नेय्यभिमुखीनां कर्षूणामाग्नेय्यभिमुखैः कुशैः स्तरणदर्शनात् ,
इह च दक्षिणाग्रैः कुशैः परिस्तरणोपदेशात् कर्षा अपि दक्षि-
णाग्रत्वावगमात् । तथा चोक्तम् ।

“दक्षिणान्तां तदग्रैस्तु पितृयज्ञे परिस्तरेत्” ।

इति । दक्षिणाग्रामिति पाठे तु व्यक्तं कर्षा दक्षिणाग्रत्वम् ॥०॥८॥०॥

तस्या दक्षिणतोऽग्नेः स्थानम् ॥ ९ ॥

तस्याः कर्षा दक्षिणतो दक्षिणस्यां दिशि अग्नेः स्थानं, न पुन-
रन्वष्टक्यकर्म्मवत् पूर्वतः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

नात्रोल्मुकनिधानम् ॥ १० ॥

दक्षिणाहं कर्षूणां यदुल्मुकनिधानं तत्रोक्तमासीत् , तदत्र न कर्त्त-
व्यम् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

न स्वस्तरः ॥ ११ ॥

तत्र कर्षूणां पश्चात् यदुक्तमासीत् , सोऽयं स्वस्तरोऽत्र न कर्त्तव्यः
॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

नाञ्जनाभ्यञ्जने ॥ १२ ॥

अत्र कर्त्तव्ये । अञ्जनञ्च अभ्यञ्जनञ्च ते अञ्जनाभ्यञ्जने । अञ्जनं

सौवीराञ्जनं व्याख्यातमेव । अभ्यज्यतेऽनेन,—इत्यभ्यञ्जनं तैलम्
॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

न सुरभि ॥ १३ ॥

अत्र कर्त्तव्यम् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

न निङ्गवनम् ॥ १४ ॥

निङ्गवनं नमस्कारोपलक्षितैर्मन्त्रैः दक्षिणोत्तानौ पाणी कृत्वा,—
इत्येवमादिना तत्र यदुक्तमासीत्, तदत्र न कर्त्तव्यम् । ते खल्विमे
अतिदेशागता इह प्रतिविध्यन्ते ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

उदपात्रान्तः ॥ १५ ॥

पिण्डपरिषेकार्थमुदपात्रमन्तो यस्य, सोऽयमुदपात्रान्तः पिण्डपिड-
यज्ञः स्यात् । ननु, एतदवाच्यम्, अतिदेशादेव प्राप्तत्वात् । उच्यते ।
यावदुक्तकरणार्थमेतदुच्यते । तेन, 'गन्धादीन् निःक्षिपेत्तूष्णीम्'—
इत्यादिकं कर्म अत्र न भवति । अन्यदपि प्रयोजनमुत्तरत्र
वक्ष्यामः ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

वासस्तु निदध्यात् ॥ १६ ॥

ऋक्षुरक्षरार्थः । ननु, किमर्थमिदमुच्यते, वासः खल्वतिदेशादेव
लभ्यते ? वासोऽन्तरविधानार्थम्—इत्याह । तुशब्देन पूर्वोक्तं वासो-
व्यवच्छिद्यते । कथं ज्ञायते ? पूर्वोक्तं खलु वासोऽतिदेशादेव
प्राप्यते,—इति तदर्थं पुनः स्वल्पमनर्थकमेव स्यात् । तस्माद् वासो-

ऽन्तरमत्र विधीयते,—इत्यवगच्छामः । एककार्यार्थत्वात् पूर्वस्य
वाससो निवृत्तिः स्यात् तन्निवृत्त्या च मन्त्रोऽपि तदीयो ये चात्र
त्वामनुइत्यादिः प्रत्येकेन दानञ्च निवर्त्तते । तेन, “एतदः पितरो-
वासः”—इति यथाऽऽन्नातेनैव मन्त्रेण वाससो निधानं सिध्यति । अत-
एव “पूर्वाक्तस्य वासोनिधानविधिर्निवृत्त्यर्थमेकवासो नियमार्थञ्च
पुनरिदमुच्यते । तेन किम् ? ‘वाससु निदध्यात्’—इत्येकवचनो-
पदेशात् ‘एतदः पितरोवासः’—इत्यनेन यथाऽऽन्नातेन मन्त्रेणैक
मेवात्र वासोनिदध्यात्”—इति भट्टनारायणोपाध्यायाः । अपूर्व्यं
खल्वत्र वासोविधीयते । अतस्तदेकत्वमपि पञ्चैकत्ववद्विवक्षितं
भवितुमुचितम् । तदस्मात् वैकृतादिशेषोपदेशात् प्राक्तनं प्रत्येकं
वाससोनिधानं निवर्त्तते । न ह्येकं वासः प्रत्येकं शक्यं निधा-
तुम् । तस्मात् “एतदः पितरोवासः”—इति मन्त्रे बहुवचनान्त-
पितृपदोपादानात् सूत्रे मन्त्रे च वासस एकवचनसंयोगाच्च तन्त्रेण
त्रौन् पित्रादीनुद्दिश्यैकमेव वासः पिण्डत्रये निधातव्यम् । पित्रा-
दित्रिके खल्वस्मिन् प्रदेशे बहुवचनान्तस्य पितृशब्दस्य प्रयोग-
इति ह्यवोचाम ।

अतएव कर्मप्रदीपे कात्यायनः ।

“अर्घ्येऽन्नव्योदके चैव पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एवच” ।

इत्यर्घ्यादौ तन्त्रविनिवृत्तिं ब्रुवाणः परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्त्र-
मभ्यनुजानाति । अन्यथा परिगणनानर्थक्यापत्तेः । अर्घ्यादिवत्
वासोनिधानमपिवा परिगणयितव्यं स्यात् । अथैवं कात्यायन-

स्योपजीव्यविरोधः । आचार्यो ह्यन्वष्टक्यकर्मणि प्रत्येकं वाससः प्रदानं सूत्रयाचकार । नैष दोषः । अन्यत्रैतदभिधानात् । अभविष्यत् कात्यायनस्योपजीव्यविरोधो यद्यसावन्वष्टक्यकर्मण्येतदभ्यधास्यत् । न तु तत्रैतदभ्यधात् । किन्तु ततोऽन्यत्रैव तेनेदमभ्यधायि । अन्वष्टक्यादन्यच्च आहजातं साक्षात् परम्परया वा पिण्डपितृयज्ञेन विक्रियते, स त्वन्वष्टक्यस्थालीपाकेन । पिण्डपितृयज्ञे चैकत्वाद्वाससः प्राक्तनं वाससोवहुत्वं निवर्तते । तस्मात्कास्त्युपजीव्यविरोधः ।

ननु तथापि विरोध एव । कथम् ? उच्यते । अन्वष्टक्ये तावत् प्रत्येकं तिलोदकदानमुक्तमाचार्येण । न चात्र तन्निषिद्धम् । तस्मादत्र, यज्ञानेन विक्रियते तत्र च, तत् करणीयं भवति । तत्र यदि प्रत्येकं क्रियेत, तदा परिगणनानर्थक्यप्रसङ्गः । अथ तदर्थवत्त्वार्थं तन्त्रेण क्रियेत, तर्ह्याचार्यसूत्रविरोधः । नैष दोषः । कुतः ? विषयभेदोपपत्तेः । आचार्येण ह्यन्वष्टक्ये प्रत्येकं तिलोदकदानमुक्तम् । कात्यायनोऽपि ।

“तूष्णीं पृथगपोदद्यान्मन्त्रेण तु तिलोदकम्” ।

इत्यनेन तत्र तथैवाह । अन्यत्रैव तु तेनार्घ्यादिव्यतिरिक्तेषु तन्त्रमनुज्ञातम्, न प्रकृतौ । तत्र तथाऽभ्यनुज्ञाने विरोधो भवेत् । न त्वेवम् । चोदको हि विज्ञातावुपकारकाकाङ्क्षिण्यमुपकारकान् प्राक्तनान् पदार्थान् प्रापयति । क्रमश्चापकुर्व्यतां तेषां साहाय्यं कुर्वन् गुणभूतः । उत्तरकालं हि प्रयोगप्राशुभावाय क्रमस्यापेक्षा भवति । यथा चातुर्मास्येषु तृतीये पर्वणि प्रातः

मंध्यन्दिने सायमित्यङ्गः कालेष्वित्वष्टीनामवगमात् सद्यस्कालतायां विधेरनुमानात् प्राक्ततधर्मस्य द्वाहकालत्वस्य लोपः । एवमिहापि परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्त्रानुमानात् प्राक्ततधर्मस्य प्रत्येकं दानस्य लोपः स्यात् । तथाचोक्तम् । “अपिवा क्रमकालसंयुक्ताः सद्यः क्रियेत तत्र विधेरनुमानात् प्रकृतिधर्मलोपः स्यात्”—इति । यथा कृष्णलचरौ प्रकृतौ भक्षाणां विवृतत्वात् चोदकेन विवृतानां प्राप्तत्वेऽपि सह भक्षाणां समर्पणं, तथाऽपि प्रकृतौ तिलोदकस्य प्रत्येकं दानात् चोदकेन तथाभूतस्य प्राप्तावपि तन्त्रेणैव तद्दानम् । ननु कृष्णलचरौ “एकधा ब्रह्मणे परिहरति”—इति वचनात् सह समर्पणम् । तथाचोक्तम् । “एकधोपहारे सहत्वं ब्रह्मभक्षाणां प्रकृतौ विवृतत्वात्”—इति । उच्यते । इहापि “अर्थेऽन्त्योदके चैव”—इत्यादिवचनात् परिगणितव्यतिरिक्तेषु तन्त्राभ्यनुज्ञानात् वचनावगतमेव तन्त्रमनुष्ठानमिति समानम् ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमाहितान्तेः श्रौतस्य गृह्योक्तस्य च पिण्डपितृयज्ञस्य समुच्चयः, आहोस्वित् विकल्पः, अथवा स्मार्त्तस्य निवृत्तिः, उताहो श्रौतस्यैव ?—इति । उच्यते । स्मार्त्तस्य निवृत्तिस्तत्रैव भवति । कस्मात् ? उपदेशस्यानर्थकत्वापत्तेः । समुच्चयोऽपि न युज्यते ; एकार्थत्वात् । विकल्पोऽप्यसङ्गतः ; अतुल्यबलत्वात् । पक्षे स्वशाखाश्रयं खल्वेवं परित्यज्येत । तच्चानिष्टम् । तस्मात्, श्रौतस्यैव निवृत्तिरित्यवगच्छामः । पिण्डपितृयज्ञः खल्वस्मच्छाखायां न पठ्यते । न खलु स्वशास्त्रोक्तमुपेक्ष्य पारशाखिकं श्रौतमुपादातुमुचितम् । तथाच कर्मप्रदीपः ।

“अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता मुनिभिः कर्मकारिणाम् ।

अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ।

स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयन्तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तत्तस्य चेष्टितम् ।

यन्नाम्नातं स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्मवत्” ।

इति । अपिच । पूर्वत्र उदपात्रान्तत्वं पिण्डपितृयज्ञस्य सूत्रयन्त्रा-
चार्यः पारशाखिकं श्रौतं नानुमन्यते । श्रौते पिण्डपितृयज्ञे खल्व-
वधानाजिघ्रणादिकमपि उदकनिषेकात् परतः श्रूयते । अपर
भाष । गृह्याग्निमतः स्मार्त्त एवाचार्यसम्मतः पिण्डपितृयज्ञः,
श्रौताग्निमतस्तु पारशाखिकोऽपि श्रौत एव, अग्निहोत्रादिवत्,
—इति ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

अवसिता प्रासङ्गिकी कथा । अथेदानीमष्टकाकर्म्मशेषमेवानुवर्त्ता-
महे,—

माध्या ऊर्ध्वमष्टम्यां स्थालीपाकः ॥ १७ ॥

कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । अष्टकाये त्वा,—इति निर्व्वापः
॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

तस्य जुहुयात् ॥ १८ ॥

तस्य स्थालीपाकस्यैकदेशं जुहुयात् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

अष्टकायै स्वाहेति जुहोति ॥ १९ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । पूर्व्वेणैव जुहोतिना सिद्धे पुनर्जुहोतिपक्षेण शाक-
चरोरपि होमप्रश्नापनार्थम् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ २० ॥

जतभाष्यमेतत् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

शाकं व्यञ्जनमन्वाहार्यम् ॥ २१ ॥

अनु पश्चादोदनचरोराज्जियते,—इत्यन्वाहार्यं शाकं व्यञ्जनं कुर्यात्,
—इति सूत्रशेषः । एतदुक्तं भवति । अस्यामष्टकायामोदनचरोः
पश्चात् शाकचरः कर्त्तव्यः । स च शाकचरोदनचरोर्व्यञ्जनार्थः
मांसादिचरवत् । तथाच पूर्वाष्टकायामुक्तम् ।

“ओदनव्यञ्जनार्थन्तु पञ्चभावेऽपि पायसम् ।

सद्रवं अपयेदेतदन्वष्टक्वेऽपि कर्मणि” ।

इति । होमोऽपि पूर्व्वतन्त्रेणैव स्यात् । कुतः ? शाकस्य व्यञ्जन-
तयोपन्यासेन स्वातन्त्र्यनिराकरणात् । तद्योचोक्तम् ।

“शाकश्च फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पत्रपि वा पचेत् ।

यसु शाकादिहोमः स कार्थ्योऽपूपाष्टकाऽऽहता” ।

इति । अन्वाहार्यः,—इति केचित् पठन्ति । तत्र च, हान्दसत्व-
माश्रयणीयम् । अन्वाहार्यश्चरुरिति चरुसम्बन्धविवक्षया वा कथ-
ञ्चित् सङ्गमनीयम् । अन्वाहार्यं,—इति पाठे, अन्वाहार्यं ; पूर्वा-
ष्टकायाः प्रकृतत्वादोदनचरोः पश्चादाज्जियमाप्ति मांश्चरो—

तत्स्थाने,—इत्येतत् । तथाच, तदीयमांसचक्रस्थाने अत्र शाकं
व्यञ्जनं कुर्यात्,—इत्यर्थः । अन्वाहार्यश्चाहे,—इति कथं न
वर्ण्यते ? 'नाष्टकासु भवेत् आहम्'—इत्यष्टकाकस्यैष्यन्वाहार्य-
आहनिषेधात्—इत्याह । तस्माद् यथोक्त एवार्थः ॥ • ॥ २१ ॥

अथ पितृदेवत्वेषु पशुषु—वह वपां जातवेदः

पितृभ्य इति वपां जुहुयात् ॥ २२ ॥

अयमशब्दः पूर्वोक्तायाः पञ्चितिकर्तव्यताया अनुवृत्त्यर्थः । पितृभ्यं
ये पशव आलभ्यन्ते त इमे पितृदेवत्वाः पशवः । तेषु पितृदेवत्वेषु
पशुषु,—वह वपामिति मन्त्रेण वपां जुहुयात् । पितृदेवत्वाश्च
पशवः,—“ओत्रियेऽभ्यागते आहं महोक्षेण महाऽजेन वा दद्यात्”
—इत्येवमादयस्तन्त्रान्तरोक्ता आदरणीयाः । कुतः ? स्वशास्त्रे
विधानाभावात् । ओदनचरोद्यात्, पितृभ्यस्वा,—इति निर्व्वापः
स्यात् । कस्मात् ? पितृभ्यस्वात् । एवं, सव्योत्तराभ्यां पाणिभ्यां
सक्तदवह्न्यात् । सक्तत् फलीकुर्यात् । सक्तत् प्रचालयेत् ।
प्रसव्यमवघट्टयेत् । दक्षिणत उद्वासयेत् । न च प्रत्यभिघारयेत् ।
अष्टर्षस्य चात्र निवृत्तिः स्यात् । कुतः ? मन्त्रलिङ्गविरोधात् ।
एवञ्च, अवदानानि सन्नीय त्रिधा विभागमक्तत्वेन स्थालीपाका-
हता सौविष्टकदाहता वा अवदाय, पितृभ्यः स्वाहा,—इति सक्त-
देव जुहुयात् । प्रोक्षणनिर्व्वापप्रधानहोमाश्च प्राचीनावीतिनैव
कर्तव्याः । कुतः ? पितृभ्यस्वात् । तथा चोक्तम् ।

“प्राचीनावीतिना कार्यं पितॄषु प्रोक्षणं पशोः ।

दक्षिणोद्वासनास्तश्च चरोर्निर्वपणादिकम् ।

सन्नयद्यावदानानां प्रधानार्थो न हीतरः ।

प्रधानहवनश्चैव शेषं प्रकृतिवद्भवेत्” ।

इति ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

देवदेवत्येषु—जातवेदो वपया गच्छ देवानिति ॥२३॥

देवार्थं ये पशव आलभ्यन्ते त इमे देवदेवत्याः पशवः । तेषु जात-
वेद इति मन्त्रेण, वपां जुहुयात्,—इत्यनुवर्तते । आह । के पुन-
र्देवदेवत्याः पशवः ? उच्यते । योऽयं वासुकर्मणि ‘कृण्वया गवा
यजेत’—इत्येवमादिना सूत्रयिष्यते ; ये च तन्मान्तरे,—‘हिरण्य-
कामो ऽमावस्यायां मणिभद्रं रोहितेनाजिन यजेत, गोऽश्वकामः
पौर्णमास्यां श्वेतेन’,—इत्येवमादयः, त इमे देवदेवत्याः पशवः ।
तत्र, वासुकर्मणि वास्तोष्यतये त्वा,—इति निर्व्वापः । होमे तु
विशेषं वक्ष्यति । मणिभद्रयागादिषु मणिभद्राय त्वा,—इत्यादि-
निर्व्वापः । मणिभद्राय स्वाहा,—इत्यादिको होमः ॥०॥ २३ ॥०॥
कथं पुनर्ज्ञायते ; यन्मणिभद्रयागादिषु मणिभद्राय,—इत्यादिना
निर्व्वापहोमो भवतः,—इति ? उच्यते ।

अनाज्ञातेषु तथाऽऽदेशं यथाऽष्टकायै स्वाहेति

जुहोति ॥ २४ ॥

आ-सम्यक् ज्ञातं आज्ञातं तन्न भवतीत्यनाज्ञातम् । तेषु यथैव
श्रूयते, तथैवादेशो यथा भवति तथा कर्तव्यम् । एतदुक्तं भवति ।
येषु समशनीयचरहोमोपनयनव्रतान्तसावित्रचरहोमादिषु देवता

निर्दिश्यन्ते न मन्त्राः ; तेषु यदेव श्रूयते तदेवादिश्य निर्व्वपेत् जुहुयाच्च । एवञ्च, समशनीयचरौ अग्नये त्वा,—इत्यादिनिर्व्वापः, अग्नये स्वाहा,— इत्यादिकञ्च होमः । एवं सावितृचरुहोमादिषु यथायथमूहनीयम् । येषु पुनराग्रहायण्यादिषु देवता नोपदिश्यते होममन्त्राव्यक्तलिङ्गः ; तेषु यावन्मात्रं वाक्यादवगम्यते, तावत्- एवादेशः निर्व्वपि । आदिष्टमन्त्रेण तु होमः । येषु पुनश्चैत्रगादिषु मन्त्रो नोपदिश्यते नापि देवता ; तेषु चैत्रै त्वा,—इत्यादिना निर्व्वापः, चैत्रै स्वाहा,—इत्यादिना च होमः स्यात् ।

अत्र दृष्टान्तः । ‘यथाऽष्टकायै स्वाहेति जुहोति’,—इति । यथा खल्वष्टकायै स्वाहेति यदेव कर्मणो नामधेयं तेनैव जुहोति, एवं चैत्रगादिष्वपि,—इति बोद्धव्यम् । आह । ननु, विषम उप- न्यासः,—चैत्रगादिषु देवता मन्त्रश्च नोपदिश्यते, न चैवमष्टका । तत्र हि देवता उपदिष्टा । उच्यते । सत्यमुपदिष्टा तत्र देवता, तथापि तु अन्तिमाष्टकायां ‘अष्टकायै स्वाहा’,—इति कर्मणाम- धेयेनैव होमः क्रियते, सूत्रप्रामाण्यात् । स खल्वयं कर्मणामधेयेन होमोऽत्र दृष्टान्तीकृतः । तस्माददोषः ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ २५ ॥

व्याख्यातार्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

ऋणे प्रज्ञायमाने गोलकानां मध्यमपर्णेन जुहु-
यात्—यत् कुसीदमिति ॥ २६ ॥

ऋणं प्रसिद्धम् । तस्मिन् प्रज्ञायमाने प्रकर्षेण ज्ञायमाने गोलकानां
पलाशानां मध्यमपणेन मध्यमच्छदेन जुहुयात्, यत् कुसौदमिति-
मन्त्रेण । अथ, प्रज्ञायमाने,—इत्येतदवाच्यम् ? —इति चेत् । न ।
यत् खलु ऋणं प्रकर्षेण ज्ञायत एव केवलं, न पुनरपाकर्तुं शक्यते,
तत्रैव होमोऽयं यथा स्यादित्येवमर्थत्वात् । एतदुक्तं भवति । ऋण-
मवश्यमपाकरणीयम् । अन्यथा दोषश्रवणात् । तथाच स्मर्यते ।

“तपस्वी चाग्निहोत्री च ऋणवान् म्रियते यदि ।

अग्निहोत्रं तपस्यैव तत्सर्वं धनिनो भवेत्” ।

इति । तथा ।

“ऋणं ये न प्रयच्छन्ति बुद्धिमोहात् कथञ्चन ।

धनदातुस्तदौयं स्यात् पुण्यं ते च पुरोहिताः” ।

इति । “ऋणानाञ्जानपक्रिया”—इति चोपपातकगणनायां मनु-
नोक्तम् । यदि पुनरत्यन्तमेवाधनो न शक्नोति तदपाकर्तुम्, तदैवं
जुहुयात्,—इति । अन्ये तु वर्णयन्ति,—नष्टे धनिके तदृक्थभागि-
नि च, ऋणापाकरणासम्भवे जुहुयात्,—इति । तदसङ्गतम् ।
कस्मात् ? राज्ञोऽप्यन्तस्तदृक्थभाक्त्वात् । नहि कदाचिदपि
राज्ञोऽभावोऽस्ति । तमिमं होमं यावत्संश्रयणं तावत्संश्रमिच्छन्ति ।
क्षिप्रहोमञ्च मन्यन्ते ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

अथातो हलाभियोगः ॥ २७ ॥

वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः । अथशब्दः पूर्वप्रकृतापेक्षः । कथं

नाम ? यथा पूर्वोक्तान्यष्टकादीनि अवश्यकर्त्तव्यानि, एवमिद-
मध्येतस्मिन् निमित्ते सत्यवश्यमेव कर्त्तव्यम्,—इति । अतःशब्दो-
हेत्वर्थः । यस्मात् ;—

“ऋतामृताभ्यां जीवेतु मृतेन प्रमृतेन वा” ।

इति कथाऽपि जीवनं मन्वादीनामनुमतम् । अतः एतस्मात्
कारणात् । हलं लाङ्गलं तस्य आभिमुख्येन योगो हलाभियोगः,
—कपिप्रारम्भः,—इत्येतत् ॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

पुण्ये नक्षत्रे स्थालीपाक् श्रपयित्वैताभ्यो देवताभ्यो-
जुहुयात्,—इन्द्राय मरुद्गाः पर्जन्यायाशन्यै भगाय ॥
॥ २८ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । देवतानां विसमासकरणं निर्वापहोमयोः पृथक्-
प्रज्ञापनार्थम् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

सीतामाशामरडामनघाञ्ज यजेत ॥ २९ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । ‘अरडां’ इत्यत्र ‘अरटां’—इति पाठान्तरम् ।
विसमासकरणं पूर्ववत् । अथ, पूर्ववत् चतुर्थ्यन्तनिर्देशेनैव सिद्धे
किमर्थं विभक्तिमतिक्रम्य यजेत,—इति पुनः क्रियते ? आज्ये-
नामूपां देवतानां होमप्रज्ञापनार्थमित्याह । कथं नाम ? पूर्व-
विभक्तिमतिक्रामन् यजेत,—इति च पुनः कुर्वन्, पूर्वोक्तानामेव

देवतानां चरुभागाभिसम्बन्धः नामूषाम्,—इति दर्शयति । आसां पुनर्देवतानामाज्येनैव होमः स्यात् । तथा चोक्तम् ।

“आश्वयुज्यां तथा कृथां वास्तुकर्मणि याज्ञिकाः ।

यज्ञार्थतत्त्ववेत्तारो होममेवं प्रचक्षते ।

हे पञ्च हे क्रमेणैता हविराहुतयः स्मृताः ।

शेषा आज्येन होतव्या इति कात्यायनोऽब्रवीत्” ।

इति ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

एता एव देवताः सीतायज्ञखलयज्ञप्रवपणप्रलवन-
पर्ययणेषु ॥ ३० ॥

यजेत,—इत्यनुवर्त्तते । सीता लाङ्गलपङ्क्तिः, कृष्टं क्षेत्रमित्येतत् । तत्र यो यज्ञः स सीतायज्ञः । स चायं कृष्टस्य क्षेत्रस्य पूर्वोत्तरार्धं स्यात् । पक्वब्रोह्मियवमध्ये क्षेत्रस्य पूर्वार्धोत्तरार्धं,—इति केचित् । स खल्वयं सीतायज्ञः शरदि वसन्ते च स्यात् । कस्मात् ? विशेषाभावात् । पक्वं शस्यं छेदनात् परतः क्षेत्रादाकृत्य यत्र परिष्कृते देशविशेषे स्थाप्यते, सोऽयं खलः । तत्र खलयज्ञः कर्त्तव्यः । स खल्वयं खलयज्ञोऽप्युभयत्रैव करणीयो भवति ;—यवानां खले, व्रीहीणां खले च । प्रवपणं बीजवपनम् । प्रशब्दात् समस्तेषु बीजेषु उप्तेष्वयं यज्ञः स्यात् । प्रलवनं धान्यानां छेदनम् । प्रशब्दः पूर्ववत् । पर्ययणं—परि सर्वतोभावेन धान्यानां खलादगृह्णयनम् । एतेषु सीतायज्ञादिषु एता एव देवताः यजेत ।

ननु, प्रवपणक्रमस्य युक्तत्वात् कस्मात् क्रमभेदः क्रियते ? उच्यते । सीतायज्ञखलयज्ञोस्तावदादितो निर्देशः व्रीहियवयो-
र्हयोरेव धान्ययोस्तयोः करणप्रज्ञापनार्थः । प्रवपणादीनां क्रम-
मतिक्रम्याभिधानं शारदधान्यमतिक्रम्य तेषां करणप्रज्ञापनार्थम् ।
तेन, सीतायज्ञखलयज्ञयोरुभयत्र करणात् चत्वारो यज्ञा भवन्ति,
प्रवपणादीनां सक्तत् करणाच्च त्रयः, मिलित्वा संवत्सरे सीता-
यज्ञादयः सप्त सम्पद्यन्ते । अष्टमश्च हलाभियोगः,—इति । अत
एवोक्तम् । “सप्त सीतामखादयः”—इति ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । एता एव,—इति किमनन्तरोक्ताः
सीतादयो देवताः परामृश्यन्ते ? आहोस्वित् पूर्वा इन्द्रादयः ?
उताहो सर्वा एव ?—इति । तत्र, पूर्वाः पञ्च,—इति केचित्
वर्णयन्ति । कुतः ? देवताशब्दसामान्यात् । पूर्वत्र तावत् एताभ्यो-
देवताभ्यः,—इति देवताशब्दः श्रूयते, अत्रापि, एता देवताः,—
इति देवताशब्दः कृतः । तस्मात्, पूर्वास्त्वेव देवताशब्दप्रयोगात्
पूर्वा एव गृह्यन्ते नोत्तराः । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? यस्मादुत्तरा-
सामग्र्यहणे सीतायाः ग्रहणं न स्यात् । न च सीतायज्ञे सीतायाः
परित्यागः कर्त्तुमुचितः ।

अन्ये तु, सर्वासामेव ग्रहणमिच्छन्तः, पूर्ववत् पूर्वाः पञ्च
चर्वाहुतयः उत्तराश्चाज्याहुतयः,—इति मन्यन्ते । तदप्यसङ्ग-
तम् । कस्मात् ? एवम्—इत्यकरणात् । एवं खल्वेवमिति कुर्यात् ।
न खलु देवतायाः परामर्शे द्रव्यमपि परामर्ष्टव्यम्,—इति
किञ्चिन्नियामकमस्ति । तस्मात्, एताः,—इति सर्व्वनाम्नः प्रकृत-
परामर्शकत्वात् एवकारकरणाच्चाविशेषेण सर्वासामेव देवतानां

परामर्शः,—इत्येतद्ब्रह्मोमः । पूर्व्यासां चरुणा उत्तरासामाज्येन होमः,—इति तु नानुमन्यामहे । प्रमाणाभावात् । तस्मात् सर्वा-
सामाज्येनेवात्र होमः स्यात् । तथा चोक्तम् ।

“केवलान्यहविष्काः स्युः सप्त सीतामखादयः” ।

इति । अतिक्रान्तपरामर्शश्च नाचार्यस्थाननुमतः,—इत्यसक्तदा-
वेदितम् ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

आखुराजञ्चोत्करेषु यजेत ॥ ३१ ॥

आखुराजो मुषिकानां राजा । तच्च उत्करेषु यजेत । उत्कीर्यन्ते,
—इत्युत्कराः पांशवो भण्यन्ते । चण्डदात् सर्वेषामिव सीतायज्ञा-
दीनामन्ते आज्येनायमाखुराजस्य होमः स्यात् । तथा चोक्तम् ।

“केवलान्यहविष्काः स्युः सप्त सीतामखादयः ।

आज्येनाखुं यजेदग्नौ तदन्ते, नित्यमेव तत्” ।

इति । आखुराजाय स्वाहा,—इति होमः । सीतायज्ञादिषु आखु-
राजहोमे च क्षिप्रहोमन्यायमिच्छन्ति । यजेत,—इति पुनः कारणं
पूर्व्वणैककर्म्याशङ्कानिरासार्थम् ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

इन्द्राण्याः खालीपाकः ॥ ३२ ॥

कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । इन्द्राण्यै त्वा—इति निर्वापः ॥ ३२ ॥ ० ॥

तस्य जुह्यादेकाष्टका तपसा तप्यमानेति ॥ ३३ ॥

ऋज्वर्धमेतत् ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

स्थालीपाकावृताऽन्यत् स्थालीपाकावृताऽन्यत् ॥ ३४ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् । द्विर्वचनं प्रकरणसमाख्यम् । अत्र किञ्चि-
दुक्तमस्ति । तत्र तावत् पृच्छामः । कः पुनरिन्द्राख्याः स्थाली-
पाकस्य कालः ? तत्र केचिदाहुः । चतुरष्टको हेमन्तः,—इति
अष्टकाचतुष्टावगमात् तिसृष्वेव च कर्म्मोपदेशात् चतुर्थ्यष्टकाया-
मेतत् कर्त्तव्यम्,—इति । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? चतुरष्टक-
पक्षस्याचार्यान्नुमतत्वात् । तदिदमभिहितमस्माभिः,—“तथा
गौतमवार्कखण्डी”—इत्यत्र । अपरे तु,—चैत्र्याः पाकयज्ञमध्ये
पाठात् कर्म्मणश्च तत्रानुपदेशात् तद्विषयताम् एतस्य मन्यन्ते ।
तदप्यसमीचीनम् । कुतः ? अनाज्ञातेषु तथाऽऽदेशम्—इत्यनेनैव
तत्र कर्म्मणः सिद्धत्वात् । एकाष्टकेति मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च । अन्ये
तु, पारिभाषिकमेव अस्य कालम्—इच्छन्ति ।

तत्र वदामः । एकाष्टका,—इति मन्त्रलिङ्गादेकाष्टकायामेतत्
कर्त्तव्यम् । तदिदं सामर्थ्यं नाम प्रमाणं वाक्यस्य बाधकम् । आह ।
का पुनरियमेकाष्टका नाम ? तत्र व्याख्यातारो विवदन्ते । माध्य-
नन्तराऽष्टका एकाष्टका,—इति पूर्व्वमीमांसाभाष्ये आचार्य्येण
शबरस्वामिना निर्णीतम् । “माघी वैकाष्टकाश्रुतेः”—इति सूत्र-
यतो भगवतो जैमिनेरप्येष एवाशयोऽवधार्य्यते । “अन्याऽपीति-
चेन्न भक्तित्वादिषा हि लोके”—इति सूत्रयन् तत्रभावान् जैमिनि-
र्माध्यनन्तराया अठम्या एकाष्टकात्वं लोकप्रसिद्धमित्याह । तथा
आपस्तम्बोऽपि । “माध्याः पौर्णमास्या उपरि षडष्टका, तस्या-
मष्टमी ज्येष्ठा या सम्पद्यते तामेकाष्टकेत्याचक्षते”—इति सूत्रयन्ने-

तदेवाह । महाब्राह्मणभाष्ये तु चैत्रनन्तरायामष्टम्यामेकाष्टका-
 शब्दप्रयोगः समर्थितः । केचित्तु, प्रौष्ठपद्या ऊर्ध्वकालभाविन्या-
 मष्टकायामेतेन भाष्यम्,—इति वदन्ति । तस्यास्वेकाष्टकात्वे न
 किञ्चित् प्रमाणं पश्यामः । माध्यनन्तरायास्त्वष्टम्यास्तथात्वन्तु
 लोकवेदसिद्धमित्यवोचाम । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् ॥
 ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
 त्मजथ्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
 चतुर्थप्रपाठकस्य चतुर्थी खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके पञ्चमी खण्डिका ।

उक्तो नित्यनैमित्तिकविधिः, अथेदानीं काम्यविधयो वक्तव्याः । तेषु
तावत्,—

काम्येष्वत ऊहम् ॥ १ ॥

अतऊहं काम्येषु विधिमुपदेक्ष्याम इति सूत्रशेषः ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

पूर्वेषु चैके ॥ २ ॥

पूर्वेषु नित्यनैमित्तिकेष्वपि वक्ष्यमाणो विधिर्भवति,—इति एके
आचार्या मन्यन्ते ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

कोऽसौ विधिः ? उच्यते,—

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणौ प्रतिष्ठाप्येदं भूमे-

र्भजामह इति ॥ ३ ॥

जपेत्,—इति सूत्रशेषः । पश्चादग्नेरित्याद्युक्तार्थम् । न्यञ्चपाणि-
प्रतिष्ठापनञ्च,—

“दक्षिणं वामतो वाह्यमात्माभिमुखमेव च ।

करं करस्य कुर्वीत करणे न्यञ्चकर्मणः” ।

इति कर्मप्रदीपोक्तप्रकारेण कर्तव्यम् । स खल्वयं—“भूमिजपः”

—इत्याख्यायते ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

किं यथाऽऽस्मात् एव मन्त्रोजस्यः ? न । कथं तर्हि ?

वसन्त्रात्रौ धनमिति दिवा ॥ ४ ॥

रात्रौ क्रियमाणे कर्मणि 'वसु' शब्दान्तं,—दिवाक्रियमाणे कर्मणि 'धनम्'—इत्यन्तं कृत्वा, इदं भूमेरिति मन्त्रं जपेत् ॥०॥ ४ ॥०॥

इमं स्तोममिति त्वचेन परिसमूहेत् ॥ ५ ॥

इमं स्तोमम्,—इत्यादिना ऋक्त्रयेण परिसमूहेत्—विचिन्ता-
नग्न्यवयवानेकीकुर्यात् । अन्यत्र क्षिप्रहोमेभ्यः । तथा चोक्तम् ।

“न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम्” ।

इति । तिसृषामृचां समाहारः त्वचः । “ऋचि चेतत्तरपदादि-
लोपश्च च्छन्दसि”—इति तत्पदं सिद्धम् । “छन्दोवत् सूत्राणि
कवयः कुर्वन्ति”—इत्यभ्युपगमात् । तदिदं परिसमूहनं यथा
करणीयं, तदाह कर्मप्रदीपः ।

“कृत्वाऽग्न्यभिमुखौ हस्तौ सस्वानस्यौ सुसंहितौ ।

प्रदक्षिणं तथाऽऽसीनः कुर्यात् परिसमूहनम्” ॥

इति । तस्मात्,—दक्षिणहस्तेन कुशान् गृहीत्वा,—इत्यसङ्गतैषा
कल्पना भवदेवस्य ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

वैरूपाक्षः पुरस्ताद्धोमानाम् ॥ ६ ॥

वैरूपाक्षः,—उपश्च तेजश्च,—इत्यादि जपः,—इति केचित् । विरू-

पाचशब्दो यस्मिन् विद्यते, सोऽयं वैरूपाक्षः—भूर्भुवः स्वरोम्—
इत्यादिकोमन्त्रः,—इति तत्त्वकारः । पठ्यमानमन्त्रकाण्डे तु
“भूर्भुवःस्वर् ॐ महान्तमात्मनं प्रपद्ये”—इति प्रतीकं प्रपदशेषत-
यैव पठ्यते । “विरूपाक्षोऽसि दन्ताक्षिः”—इत्येतदारभ्य वैरू-
पाक्षः पठ्यते । भट्टभाष्येऽपि, “विरूपाक्षशब्दोऽस्मिन् विद्यते
इति वैरूपाक्षो मन्त्रः विरूपाक्षेऽसीत्येवमादिकः”—इत्युक्तम् ।
स खल्वयं वैरूपाक्षः होमानां पुरस्तादयतो जप्तव्यः । अन्यत्र
क्षिप्रहोमेभ्यः । तत्र प्रमाणं वक्ष्यामः ।

होमानामिति कुर्वन् सहोमकेष्वेव काम्येष्वेतस्य कर्त्तव्यतां
दर्शयति । पूर्वाणि तर्ह्यहोमकेष्वपि कर्त्तव्यानि ? न,—इत्यु-
च्यते । कस्मात् ? अग्निसम्बन्धेन विधानात् । न्यञ्चकरणं परि-
समूहनञ्च खल्वग्निसंबन्धेन विधीयते । न खल्वहोमकेऽग्निरस्ति ।
अथापि स्यात्,—एतस्मादेव कारणात्तत्राप्यग्निसुत्पादयिष्यामहे,
—इति । अत्रोच्यते । नाप्रयोजकत्वात् । नैषा साध्वी कल्पना ।
कस्मात् ? अप्रयोजकत्वात् । सिंहं खल्वग्निमनूद्य तत्संबन्धेन
जपादिकमेव वाक्यानि विदधति, न पुनरग्निसुत्पाददितुमपि प्रयो-
जयन्ति । कथं ज्ञायते ? वाक्यस्य तत्रासामर्थ्यात् । उभयपरत्वे
वाक्यमेदापत्तेश्च । कथम् ? अग्निसंबन्धेनैतानि कर्त्तव्यानि, अग्नि-
द्योत्पादनीयः,—इति यदि हावप्यर्थौ विधित्सितौ, भिद्येत तर्हि
वाक्यम् । अन्यदस्य रूपं विधीयमानस्य अन्यच्चानूद्यमानस्य भवति ।
तस्मात्,—सहोमकेष्वेव एवमन्तानां करणम्,—इति सिद्धम् ।
तत्त्वकारस्तु,—होमानां वक्ष्यमाणप्रागुक्तानित्यनैमित्तिकानाम्,—
इति वर्णयाञ्चकार ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

काम्येषु च प्रपदः ॥ ७ ॥

प्रपदः,—तपश्च तेजश्च,—इत्यादिकोमन्तः, काम्येषु पुरस्थात् जस-
व्यः । चशब्दात् सहोमकेष्वपि । एतदुक्तं भवति । द्विविधानि तावत्
काम्यानि भवन्ति—होमसंयुक्तान्यहोमकानि च । तत्र, वैरूपाक्षो-
होमसंयुक्तेष्वेव, प्रपदस्तु सर्वत्रैव स्यात्,—इति । तदिदं काम्यपदं
होमादन्येषामपि काम्यानां ग्रहणार्थम् । काम्येष्वत ऊर्ध्वम्—इति
खल्वाचार्यः सहोमकान्येव काम्यान्यभिप्रेत्य सूत्रयाज्ञकार,—इति
श्लिष्यते । अतएव चशब्दः सहोमकानां समुच्चयार्थः । अथवा ।
पूर्वेषु चैके,—इत्युभयेषामभिकारात् पूर्वेष्वप्ययं विधिः स्यात् ।
अतस्तन्निरासार्थं काम्यग्रहणम् । चशब्दमेवकारार्थं वर्णयतस्तत्त्व-
कारस्याप्येषैव वर्णना अनुमतेति गम्यते । एवञ्च, पूर्वाणि पूर्व-
ेष्वपि पक्षतः प्राप्तानि,—इति बोद्धव्यम् ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥
अथेदानीं प्रपदवैरूपाक्षयोर्जपप्रकारोऽभिधीयते,—

तपश्च तेजश्चेति जपित्वा प्राणायाममायम्यार्थमना-
वैरूपाक्षमारभ्योच्छ्रसेत् ॥ ८ ॥

तपश्च तेजश्च,—इत्यादिमन्त्रं (प्रपदरूपं) जपित्वा, तत्परिसमाप्तौ,
प्राणानामायमनं प्राणायामः,—“त्रिरभ्यस्तः पूरककुम्भकरेच-
काख्यः प्राणायामः”,—इति सन्ध्यासूत्रोक्तलक्षणः, तमायम्य
कृत्वा,—इत्यर्थः । प्रथमं प्राणानायम्य पश्चात्तपश्च तेजश्च,—
इत्यादिमन्त्रजपः,—इत्यसङ्गतैषाकल्पना । ‘अर्थमनाः’ अर्थः प्रयो-

जनम्, तस्मिन् मनो यस्य, सोऽयमर्थमनाः,—यः कश्चिदर्थः साधयितुमभिप्रेतः, तं ध्यायन्,—इत्येतत् । ‘वैरूपाक्षमारभ्य’ ‘उच्छसेत्’ प्राणान् विमुञ्चेत्, विमुच्य च वैरूपाक्षं मन्त्रं समापयेत् आहत्य,—इति कश्चित् पठति, वैरूपाक्षं जप्त्वा वायुं रेचयेत्,—इति व्याचष्टे च । प्राणायामोऽप्ययं काम्येष्वेव स्यात् न पूर्वेषु । कथं ज्ञायते ? अर्थमनाः,—इति करणात् । प्रपद-जपानन्तरविधानाच्च ।

अत्र कश्चिदाह । प्राणानां संयमनमेवात्र कर्त्तव्यमुपदिश्यते, न तु प्राणायामो यथोक्तलक्षणः,—इति । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? प्राणायाममायम्य,—इति सूत्रणात् । अन्यथा, प्राणानायम्य,—इति कुर्यात् । एतेन,—प्राणधारणमात्रं वदता रघुनन्दनेनैतदनुपपत्तिभिर्या, प्राणानायम्य,—इति यत् परिकल्प्य लिखितं, तदप्यनादरणीयम् । प्राणायाममायम्य,—इत्येतस्यैव पाठस्य सर्वत्रोपलभ्यात् । पूर्व्वव्याख्यादभिस्तथैव वर्णनाच्च । शिष्टाश्च प्राणायाममेव यथोक्तलक्षणमाचरन्ति, न प्राणधारणमात्रम् । स खल्वयं प्रपदो वैरूपाक्षश्च क्षिप्रहोमेषु न भवति । कुतः ?

“न कुर्यात् क्षिप्रहोमेषु हिजः परिसमूहनम् ।

वैरूपाक्षश्च न जपेत् प्रपदश्च विवर्जयेत्” ।

इति वचनात् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

काम्येषु त्रिरात्राभोजनम् ॥ ९ ॥

काम्येषु कर्मसु कर्त्तव्येषु त्रिरात्रमभोजनं प्रथमतः करणीयम् । आह । काम्येषु,—इति किमर्थं क्रियते ? ननु काम्येष्वत उर्ध्वम्,

—इत्यधिकृतान्येव काम्यानि । नैष दोषः । पूर्वेषु चैके,—
इत्युभयेषामधिकारात् पूर्वेष्वेतत् कदाचिदपि माभूदित्येवमर्थ-
त्वात् काम्यग्रहणस्य ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

त्रीणि वा भक्तानि ॥ १० ॥

त्रिरात्रमत्रापि सम्बध्यते । त्रीणि वा भक्तानि भोजनानि कर्त्त-
व्यानि । त्रीण्येवेति नियमार्थतया पर्यवसानात् भक्तान्तराणां
निवृत्तिरवगम्यते । एतदुक्तं भवति । त्रिरात्रमेकभक्तं नक्तं वा
कुर्यात्,—इति । अभक्तानि,—इति पाठेऽपि त्रीण्येव अभक्तानि,
—इति भक्तत्रयमात्रमेव लभ्यते,—इति समान एवार्थः । वाश-
ब्दात् जघन्योऽयं पक्षः । तेनाशक्तस्यैव स्यात्, न तु शक्त-
स्यापि ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

नित्यप्रयुक्तानान्तु प्रथमप्रयोगेषु ॥ ११ ॥

नित्यमहरहर्ह्यानि कर्माणि प्रयुज्यन्ते, तानि नित्यप्रयुक्तानि,—
“भृरित्यनकाममारं नित्यं प्रयुञ्जीत”—इत्येवमादीनि । तेषां
प्रथमप्रयोगेषु प्रथमारम्भेषु त्रिरात्राभोजनादिकं न तु प्रतिप्रयोग-
मित्यर्थः । अशक्यत्वादित्यभिप्रायः । अथवा । यानि नित्यं
प्रयुज्यन्ते, तानि नित्यप्रयुक्तानि त्रीह्रियवहोमहरितगोमय-
मादीनि, तेषामित्यर्थः । तदनेन, अनित्यप्रयुक्तानां प्रति-
प्रयोगं करणं दर्शयति । तुशब्दोऽनर्थको निपातो मुखमुखार्थो-
वा ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

उपोष्य तु यजनीयप्रयोगेषु ॥ १२ ॥

यजनीयेति पक्षादियज्ञमाहुः । तेषां यजनीयानां यः प्रयोगोऽनुष्ठानं तेषु उपोष्य प्रयोगः कर्त्तव्यः, न तत्र त्रिरात्राभोजनादिकमित्यर्थः । तुशब्दः पूर्ववत् बोद्धव्यः ।

आह । अथ, इदमवाचं ननु तत्रोपवासविधानादेव स प्राप्यते, अथोच्यते,—कारणं वक्तव्यम् । उच्यते । नित्ये तावत् पक्षादिचरौ उपवासः सूत्रितः, न स काम्येषु प्राप्नोति, अतः काम्येऽपि तस्य प्राप्त्यर्थमेतत् सूत्रितम् । अथवा । उपवासवत् त्रिरात्राभोजनादिकमपि स्यात्, अतस्तन्निवृत्त्यर्थमेतदुच्यते । कथं नाम ? उपोष्यैव न पुनस्त्रिरात्राभोजनादिकमपि कृत्वा,—इति । एवञ्च, तुशब्दः त्रिरात्राभोजनादिव्यवच्छेदको भवति ।

एवं वा—

यजनीयेऽहनि प्रतिपदि प्रयोगोऽनुष्ठानं येषां, तानि यजनीय प्रयोगानि अलक्ष्मीनिर्णोदादीनि । तेषु यजनीयप्रयोगेषु उपोष्य प्रयोगः । उपवसथ एव तत्र पुरश्चरणं न तु त्रिरात्राभोजनादीत्यर्थः । यजनीयपदेनात्र प्रतिपदुच्यते । कस्मात् ?

“यजनीयेऽङ्गि सोमश्चेद्धारुण्यां दिशि दृश्यते” ।

इत्यादि प्रयोगदर्शनात् । पक्षादियज्ञे तु उपवसथस्य विशेषविधिमहिम्ना त्रिरात्राभोजनादेस्तत्राप्रवृत्तिरनुसन्धेया ॥ ० ॥

॥ १२ ॥ ० ॥

उपरिष्ठाद्वैद्यसाम्निपातिकम् ॥ १३ ॥

यत् किल सन्निपातितमेव ज्ञायते, तत् सान्निपातिकमनियत-
निमित्तं परिवेषादिकमाचक्षते । तदिदं सान्निपातिकमुपरिष्ठा-
हैचं भवति । दीक्षा पुरश्चरणं विराजाभोजनादिकमित्येतत् ।
उपरिष्ठात् कर्मणः पश्चात् दीक्षा यस्य, तदिदमुपरिष्ठाहैचम् ॥
॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

काम्यपरिभाषामभिधाय, अथेदानीं काम्यानि कर्मैष्यभिधीयन्ते-

अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत दर्भेष्वासीनः ॥ १४ ॥

अरण्ये प्रपदं ययोक्तलक्षणं प्रयुञ्जीत । कथम् ? आसीनः उप-
विष्टः । क ? दर्भेषु कुशेषु ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥
दर्भेषु,—इत्येतदिदानीं विशिनष्टि,—

प्राकूलेषु ब्रह्मवर्चसकामः ॥ १५ ॥

ब्रह्मवर्चसमध्यवनाश्रयं तेजः । तत् कामयते,—इति ब्रह्मवर्चस-
कामः । स खल्वयं ब्रह्मवर्चसकामः, प्राकूलेषु प्रागयेषु, दर्भ-
ेष्वासीनः अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत,—इति सम्बध्यते । केचित्
पूर्वेण सूत्रेण सहास्यैकसूत्रतामिच्छन्ति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

उदक्कूलेषु पुत्रपशुकामः ॥ १६ ॥

पुत्रान् पशून् च यः कामयते,—सोऽयं पुत्रपशुकामः, उदक्कूलेषु
उदगयेषु दर्भेष्वासीनः अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत,—इत्यनुवर्त्तते ॥
॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

उभयेषूभयकामः ॥ १७ ॥

उभयं कामयते,—इत्युभयकामः ; ब्रह्मवर्चसकामः पुत्रपशुकामश्च मिलितोभयकामः—इत्येतत् । अपर आह । “उभयकामः—ब्रह्मवर्चसकामः पुत्रकामश्च । अथवा । ब्रह्मवर्चसकामः पशुकामश्च”—इति । स स्वस्वयमुभयकामः, उभयेषु प्राग्येषु उदग्येषु च मिलितेष्वित्यर्थः । दर्भेष्वामीनः,—अरण्ये प्रपदं प्रयुञ्जीत,—इत्यनुवर्त्तत एव । सेयं तिस्रूत्री काम्यकर्मविधानार्था । काम्येषु च प्रपदः,—इत्यस्य विशेषार्था,—इति केचित् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

पशुस्वस्थयनकामो व्रीहियवहोमं प्रयुञ्जीत सहस्र- वाहुर्गौपत्य इति ॥ १८ ॥

पशूनां स्वस्थयनं मङ्गलमारोग्यमित्येतत् । तत् कामयते,—इति पशुस्वस्थयनकामः । व्रीहियवौ प्रसिद्धौ । ताभ्यां मित्राभ्यां होमो-व्रीहियवहोमः । तं प्रयुञ्जीत कुर्यात्, सहस्रवाहुरिति मन्त्रेण । क्षिप्रहोममत्रेच्छन्ति । पशुशब्देनात्र गावोऽभिप्रेयन्ते,—इत्यवगच्छामः । कस्मात् ? गौपत्य इति मन्त्रलिङ्गानुग्रहात् । बृहत्-क्षुद्रपशूनामुपरिष्टाद्विशेषोपदेशाच्च ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

कौतोमतेन महावृक्षफलानि परिजप्य प्रयच्छेत् ॥

॥ १९ ॥

महागुणयोगात् महावृक्षोऽभिप्रेतः, न परिमाणमहत्त्वात् । एकमेके । महागुणयोगात् परिमाणमहत्त्वाच्च महावृक्षः । एवमपरि ।

कः पुनरस्मै ? यः कश्चिद्भोज्यफलः चूतनारिकेलादिः,—इत्याह ।
महावृक्षस्य फलानि महावृक्षफलानि । कौतोमतैन कौतोमतशब्द-
वता मन्त्रेण ;—“कौतोमतं संवननं”—इत्यादिना मन्त्रेणेत्येतत् ।
परिजप्य अयच्छेत् दद्यात् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥
कस्मै प्रयच्छेत् ?—

यस्यात्मनि प्रसादमिच्छेत्तस्मै ॥ २० ॥

आत्मनि स्वस्मिन् विषये यस्य प्रसन्नतामिच्छेत्, तस्मै प्रयच्छेत् ॥
॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

किं परिजपितानि सर्वाण्येव फलानि तस्मै प्रयच्छेत् ? न ।
किन्तिर्हि ?—

एकभूयां स्यात्मानो युग्मानि कुर्यात् ॥ २१ ॥

तेषां फलानां मध्यात् एकभूयांसि-युग्मानि समानि, फलानि
आत्मनः आत्मायै कुर्यात् कल्पयेत् । एकेन भूयांसि एकभूयांसि—
एकाधिकानीत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । कानिचित् फलानि परि-
जप्य तेषां मध्यात् कियन्ति अयुग्मानि फलाति, यस्यात्मनि
प्रसादमिच्छेत् तस्मै प्रयच्छेत्, तेभ्यश्च एकेन फलेनाधिकानि
अतएव युग्मानि फलानि आत्मनोऽयै कुर्यात्,—इति । आह ।
ननु सन्धिसाम्यात् अयुग्मानि,—इत्यपि शक्यते वर्णयितुम् ?
उच्यते । सत्यं शक्यते वर्णयितुं, कल्पनागौरवापत्तेस्तु न तथा
वर्ण्यते । माह्निकत्वाच्चारमनो युग्मानांसेव वर्णयितुमुचितत्वात् ।

युष्मानि किल माङ्गलिकानि भवन्ति । “वृद्धिपूर्वेषु युष्मानाग-
येत्”—इत्यादिदर्शनात् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

वृद्धद्वेति पञ्चर्चः ॥ २२ ॥

पञ्चानामृचां समाहारः पञ्चर्चः । वृद्ध इव,—इत्येवमादिकः
पञ्चर्चाऽधिकृतो वेदितव्यः ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

तस्मिन् प्रथमं पार्थिवं/कर्म्म ॥ २३ ॥

तस्मिन् अधिकृते पञ्चर्चे, तद्विषये,—इत्यर्थः । प्रथममाद्यं कर्म्म
पार्थिवम् । पृथिव्यर्थं क्रियते,—इति पार्थिवम्—यामचेत्त्रायर्थम्
—इत्यर्थः । वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

अर्द्धमासमभुक्त्वा ॥ २४ ॥

कुर्यात्,—इति सूत्रशेषः । अस्मात् विशेषोपदेशात् अत्र
सामान्यस्य पुरश्चरणस्य त्रिरात्राभोजनादेर्निवृत्तिरिति बोध-
व्यम् ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

अशक्तौ वा पियामन्यतरं कालम् ॥ २५ ॥

अर्द्धमासाभोजनस्य खल्वशक्तौ प्रकृतमर्द्धमासं व्याप्य पियां वा
पीत्वा पार्थिवं कर्म्म कुर्यात् । “पिया आणाऽच्छमण्डयोः”—
इत्याभिधानिकाः । किं सायम् ? न । ‘अन्यतरं कालम्’ । प्रातर्वा
सायं वा,—इत्यनियमः ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

यथात्मानं परिपश्येत् ॥ २६ ॥

यत्र यस्मिन् काले पेयां पिवेत्,—तस्मिन् काले आत्मानमात्म-
च्छायां परिपश्येत्—दर्पणादावितिवाक्यशेषः ।

एवं वा,—

यत्र यस्यां पेयायामात्मानं परिपश्येत्, तां पेयां पीत्वा,—इति
पूर्वोक्तां पेयामनेन विशिनष्टि ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

एतद्भूतमर्द्धमासव्रतेषु ॥ २७ ॥

यत्र यत्रार्द्धमासव्रतमुपदेक्ष्यते, तत्र तत्र,—“आचितगतकामोऽर्द्ध-
मासव्रतः”—इत्येवमादौ, एतत् अनन्तरोक्तं व्रतं बोद्धव्यम् ॥
॥ ० ॥ २७ ॥ ० ॥

प्रासङ्गिकमभिधाय अथेदानीं प्रकृतं पार्थिवं कर्माह,—

पौर्णमास्यां रात्रावविदासिनि क्रदे नाभिमात्र-
मवगाह्याक्षततण्डुलानृगन्तेष्वास्त्रेण जुहुयात्-स्वाहे-
त्युदके ॥ २८ ॥

पौर्णमास्यां रात्रौ,—इत्यतिरोहितार्थम् । “विदासः शोषः, स
यस्य क्रदस्यास्ति स विदासी । अविदासी श्रीमोऽप्यचीणजलः,
—इत्यर्थः । तस्मिन् अविदासिनि क्रदे”—इति केचित् । आचार्य-
पुत्रस्तु आह गृह्यासंग्रहे ।

“मध्ये स्थण्डिलमन्ते च वारिणा परिसंवृतम् ।

अविदासिनं क्रदं विद्यात्तादृशं कर्मणो विदुः” ।

इति । तदेतस्मिन् अविदासिनि ऋदे, नाभिमात्रं नाभिपरिमितम् उदकम् अवगाह्य अवतीर्य, अक्षततण्डुलान्—अक्षता यवाश्च तण्डुलाश्च तान्—यवमित्रान् ब्रीहितण्डुलान्,—इत्यर्थः । अक्षतानां यवानां तण्डुलान्,—इत्यन्ये । अपरे पुनर् अक्षतशब्देन तण्डुलानिव विशेषयन्ति ;—अक्षतानखण्डितान् तण्डुलान्,—इति । तदेतदुभयमप्यसङ्गतम् । कस्मात् ?

“गोवाहनचुद्रपशुस्त्रस्तिकर्म्मस्वपि त्रिषु ।

जलहोमे च मित्राभ्यां द्रव्याभ्यां होम इष्यते ।

इति वचनात् । तस्मात् यथोक्त एवार्थः । तानिमानक्षत-तण्डुलान् ऋगन्तेषु प्रकृतानां पञ्चानामृचामवसानेषु आस्येन मुखेन जुहुयात् स्वाहेत्युच्चार्य । कुत्र जुहुयात् ? उदके जले । अनग्निकत्वादस्मिन् होमे स्वाहाकारविलोपं कश्चिदाशङ्कीत मन्द-मतिरिति खल्वाचार्यः स्वाहेति सूत्रयाञ्चकार । तस्मात्, स्वाहा-कारावसान एव होमोऽयं स्यात् । ऋगन्तेषु,—इति तर्हि किमर्थम् ? प्रत्येकं ऋगवसानेषु होमप्रज्ञापनार्थमित्याह । अन्यथा खल्वेकैवाहुतिः पञ्चर्चेन स्यादित्यपि कश्चिदाशङ्कीत । अत्र च, अनग्निकत्वात् यावदुक्तमेव कर्त्तव्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ २८ ॥ ० ॥

अथापरम् ॥ २९ ॥

अथशब्दः पूर्वोक्तत्रिरात्राभोजनाद्यानन्तर्यार्थः । पूर्वप्रकृतपञ्च-र्चानुसन्धानार्थः वा । अथ एतस्मिन्नेव पञ्चर्चे अपरं अन्यत् कर्म्म, वर्त्तिष्यते,—इति सूत्रशेषः ॥ ० ॥ २९ ॥ ० ॥

तदपरं कर्म्म अभिधीयते, आ खण्डिकापरिसमाप्तेः,—

प्रथमयाऽऽदित्यमुपतिष्ठेत भोगकामोऽर्थपति-
चक्षुर्विषये सिद्धात्यर्थः ॥ ३० ॥

प्रकृतस्य पञ्चर्षस्य प्रथमया ऋचा,—तच्च इव पक्ष्मस्तिष्ठति,—
इत्यादिकथ्येतत् । आदित्यमुपतिष्ठेत आराधयेत् । उपस्थान-
श्चेदम्,—

“तदसंसक्तपाणिं र्षा एकपादहंपादपि ।

कुर्यात् कृताञ्जलिर्व्याऽपि ऊर्ध्वबाहुरथापिवा” ।

इति कस्मैप्रदीपोक्तप्रकारेण करणीयम् । कः उपतिष्ठेत ? ‘भोग-
कामः’ । भोगं कामयते,—इति भोगकामः । कस्मिन् प्रदेशे उप-
तिष्ठेत ? अर्थपतिचक्षुर्विषये । यस्मादर्थपतेः सकाशात् भोगं
कामयते, तस्यार्थपतेः चक्षुर्विषये चक्षुर्गोचरे प्रदेशे । एवं कृते
खल्वस्य, ‘सिद्धयति’ ‘अर्थः’ प्रयोजनम् ॥ ० ॥ ३० ॥ ० ॥

द्वितीययाऽऽदित्ये परिविध्यमाणेऽक्षततण्डुलान्
जुहुयात् बृहत्पत्रस्वस्त्ययनकामः ॥ ३१ ॥

पदं चायते,—इति पदं वाहनमाचक्ष्महे । बृहत्शब्दो महद्बचनः ।
बृहत् च तत् पत्रञ्चेति बृहत्पत्रं हस्त्यग्रादिकमुच्यते । तेषां स्वस्त्य-
यनमारोग्यं कामयते,—इति बृहत्पत्रस्वस्त्ययनकामः ;—प्रकृतस्य
पञ्चर्षस्य द्वितीयया ऋचा,—ऋतं सत्ये प्रतिष्ठितम्,—इत्येव-
मादिकथ्येतत् । आदित्ये सवितरि परिविध्यमाणे, अक्षत-
तण्डुलान् जुहुयात्,—इत्युक्तार्थम् । परिवेषः परिधिरित्यनर्था-

न्तरम् । यत्र खल्व्वादित्यस्य किरणाः वातेन मण्डलीभूताः तस्य परितो मालाभाः लक्ष्यन्ते, सोऽयमादित्यस्य परिवेषः,—इत्याचक्षते । तथा चोक्तम् ।

“वातेन मण्डलीभूताः सूर्याचन्द्रमसोः कराः ।

मालाभा व्योम्नि तन्वन्तः परिवेषाः प्रकीर्तिताः” ।

इति । तदिदमुपरिष्ठादैक्षम् । क्षिप्रहोममत्रेच्छन्ति ३१

तृतीयया चन्द्रमसि तिलतण्डुलान् क्षुद्रपशुस्वस्थ-
यनकामः ॥ ३२ ॥

प्रकृतस्य पञ्चर्षस्य तृतीयया ऋचा,—अभिभागोऽसि,—इत्यादिकथ्येतत् । चन्द्रमसि परिविध्यमाणे तिलतण्डुलान् क्षुद्रयादित्यनुवर्त्तते । तिलतण्डुलान्,—इति, अक्षततण्डुलान्,—इति वदव्याख्येयम् । को क्षुद्रयात् ? क्षुद्रपशुस्वस्थयनकामः । क्षुद्रपशुशब्देनाजाविकाद्युच्यते । सर्व्वमन्यत् पूर्व्ववत् ॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

चतुर्थ्याऽऽदित्यमुपस्थायाथार्थान् प्रति पद्येत स्वस्थ-
र्थवानागच्छन्ति ॥ ३३ ॥

प्रकृतस्य पञ्चर्षस्य चतुर्थ्या ऋचा,—कोश इव पूर्णो वसुना,—इत्यादिकथ्येतत् । पूर्व्ववत् आदित्यमुपस्थाप्य, अर्थान् प्रति लक्ष्मीकृत्य, तान् साधयितुमिति यावत् । पद्येत गच्छेत् । अर्थान् प्रपद्येत,—इति पाठेऽपि, अर्थान् साधयितुमिति पूर्व्वोक्त एवार्थः ।

एवं गच्छन् खल्वयं गन्ता, स्वस्त्यर्थवानागच्छति । यमर्थमभिसन्धाय
गच्छति, तद्गान् स्वस्तिमांश्चागच्छति गृहम् ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

पञ्चम्याऽऽदित्यमुपस्थाय गृहान् प्रपद्येत, स्वस्ति
गृहानागच्छति स्वस्ति गृहानागच्छति ॥ ३४ ॥

प्रकृतस्य पञ्चम्यस्य पञ्चम्या ऋचा,—आकाशस्यैष आकाशः,—
इत्यादिकथ्येतत् । तदनया ऋचा पूर्ववदादित्यमुपस्थाय गृहान्
प्रति लक्ष्मीकृत्य प्रपद्येत गच्छेत्,—प्रवासस्यः,—इति वाक्यशेषः ।
अथवा । गृहान् परित्यज्य प्रपद्येत गच्छेत् प्रवसेदित्यर्थः । गृहात्
प्रपद्येत,—इति पाठे, गृहात् सकाशात् प्रतद्येत,—इति स
एवार्थः । एवं प्रपद्यमानः खल्वयं स्वस्ति मङ्गलं यथा भवति
तथा गृहानागच्छति । दिव्यचनं पञ्चर्चाधिकारसमाप्तिप्रज्ञा-
पनार्थम् ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागौशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतो गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य पञ्चमी खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके षष्ठी खण्डिका ।

भूरित्यनकाममारं नित्यं प्रयुञ्जीत ॥ १ ॥

भूरित्ययं मन्त्रप्रतीकः । भूरित्यादिकमनकाममारं मन्त्रं नित्यमहरहः प्रयुञ्जीत । अनकाममारशब्देन, “भूर्भुवः स्वरोऽस्यैव दृश्ये”—इत्यादिको मन्त्रो भण्यते । कुतः ? योगात् प्रसिद्धेन । योगस्तावत् । मरणं मारः, काम इच्छा । कामेन मारो यस्मात् सोऽयं काममारः, स न भवतीत्यकाममारः । न अकाममारोऽनकाममारः । इच्छयैव मरणं यस्मादित्यर्थः । प्रसिद्धिवाधेतसम्प्रदायागता बोद्धव्या ॥ • ॥ १ ॥

न केवलमिच्छयैव मरणमस्मान्मन्त्रात् सम्पद्यते, अपि तु यः स्वस्वेतं मन्त्रमहरहः प्रयुञ्जे, तस्य,—

न पापरोगान्नाभिचाराद्भयम् ॥ २ ॥

पापरोगः कुष्ठराजयक्ष्मादिः । अभिचारः श्वेनसन्दंशादिः । तस्मात् भयं न भवति ॥ • ॥ २ ॥ • ॥

अलक्ष्मीनिर्णोदः ॥ ३ ॥

अलक्ष्मीः प्रसिद्धा । तस्या निर्णोदो निर्हारी नाशकः,—इत्येतत् । कः पुनरसौ ? वक्ष्यमाणो होमः ॥ • ॥ ३ ॥ • ॥

स खल्वयमलक्ष्मीनिर्णोदो होमः, —

यजनीयप्रयोगः ॥ ४ ॥

यजनीयेऽहनि प्रयोगोऽनुष्ठानं यस्य, — सोऽयं यजनीयप्रयोगः । यज्ञदिने कर्त्तव्यः, — इत्यर्थः । यजनीयप्रयोगत्वादुपवसथएवात्र पुरश्चरणं स्यात् । यद्यपि यजनीयप्रयोगोऽयं, तथापि तदीयचरुणा न करणीयः, किन्तु द्रव्यानादेशादाज्येनैव स्यात् ।

अपर आह । यजनीयस्य प्रयोगोऽनुष्ठानं यस्य सोऽयं यजनीयप्रयोगः । न खल्वस्य यजनीयप्रयोगत्वं विज्ञातं येनायमनुवादः स्यात्, किन्तु अविज्ञातं विधीयते । तेन, यजनीयवत् प्रयोगः, — इत्यर्थः सिद्धोभवति । तस्मात् धर्मप्रदेशोऽयम् । “उपोष्य तु यजनीयप्रयोगेषु” — इति सूत्रित उपवासोऽत्र प्रदिश्यते । कथं पुनरसति वतिप्रत्यये वत्यर्थः शक्योऽवगन्तुम् ? शक्यः, — इत्याह । कथम् ? यजनीयशब्दोऽयं कर्मणा सम्बद्धः तत्सहचरितं उपवासधर्मे शक्नोति लक्षणया गमयितुम् । शक्नोति चेद्वमयितुं, प्रदेशमपि शक्नोति । एवं खल्वन्तरेणापि वतिप्रत्ययं वत्यर्थः शक्योऽवगन्तुम् । स खल्वयमर्थः सप्तमाध्याय प्रपञ्चितः, तत्रैवानुसन्धेयः ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अथेदानीमलक्ष्मीनिर्णोदो होमोऽभिधीयते, —

मूर्ध्निधिम इत्येकैकया ॥ ५ ॥

मूर्ध्निधिम, — इत्यादिकोऽष्टर्षोऽवाभिप्रेतो बोद्धव्यः । तासां खल्व-

एतानामेकैकया ऋचा एकैका आहुतिर्हीतव्या । अलक्ष्मी-
निर्णोदः,—इत्येकवचनात् सर्वाभिरेकैवाहुतिः स्यादित्यपि कदा-
चिदाशङ्का स्यात् कस्यचिन्नन्दमतः , अतस्तन्निरासार्थमाचार्य-
एकैकयेत्याह ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

किं मन्त्राणामध्ययनक्रमेणैव अष्टावाहुतयो हीतव्याः ? न ।
कथन्तहि ?

या तिरश्चीति सप्तमी ॥ ६ ॥

या तिरश्चीत्यनया ऋचा सप्तमी आहुतिर्हीतव्या । सेयसृक् प्रदे-
शान्तरपठितेति द्रष्टव्यम् । तदेवमष्टर्चस्य षड्भिर्ऋग्भिः पाठक्रमात्
षडाहुतीर्हुत्वा, या तिरश्चीत्यनया ऋचा प्रदेशान्तरपरिपठितया
सप्तम्याहुतिर्हीतव्या । स्थिता तावदविनियुक्तैवाष्टर्चस्य सप्तमी
ऋगष्टमौ च ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

तदनन्तरम्,—

वामदेव्यर्चः ॥ ७ ॥

वामदेवो नाम ऋषिः, तदीया ऋचः वामदेव्यर्चः । अथ वा ।
वामदेव्यं नाम साम, तत् यासु ऋक्षु गीयते ता वामदेव्यर्चः ।
'कयानश्चित्र आभूवत्'—इतित्यृचो भण्यन्ते । तासामप्येककथैव
ऋचा होमः स्यात् , न तु त्यृचेनैव । कुतः ? एकैकया,—इत्य-
नुवर्त्तनात् । तदिदमुपरिष्ठात् स्पष्टीकरिष्यामः ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥
एतदनन्तरम्,—

महाव्याहृतयश्च ॥ ८ ॥

महाव्याहृतयो भूराद्यास्तिस्त्रः । तासामप्येकैकया एकैका अहुति-
र्हीतव्या ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

प्रजापत इत्युत्तमा ॥ ९ ॥

प्रजापते न त्वदित्यष्टर्चस्याष्टम्या ऋचा उत्तमा अन्त्या आहुतिर्ही-
तव्या । तदेवमष्टर्चस्याष्टम्या ऋचो विनियोगः सूत्रितः । आह ।
अथ, उत्तमा,—इत्येतदवाच्यं पाठक्रमादेवैतस्या उत्तमत्वसिद्धेः,
अथोच्यते,—कारणं वक्तव्यम् ? उच्यते । अस्या उत्तमत्ववचना-
दुपोत्तमाऽपि काचिदाहुतिर्विज्ञायते । का पुनरुपोत्तमा नामा-
हुतिरभिप्रेता ? शृणु । येयमष्टर्चस्य सप्तमी ऋक्—अपेहि त्वम्,
—इत्यादिका साम्प्रतमप्यविनियुक्तैव स्थिता, सेयमुपोत्तमा इत्य-
वगच्छामः । कस्मात् कारणात् ? तस्या विनियोगान्तरानवगतेः,
उपस्थितत्वाच्च । तदेवमष्टर्चस्य क्रमपरिपठिताः ‘परिबाधं यजा-
महे’—इत्येवमन्ताः षट् ऋचः, प्रदेशान्तरपठिता या तिरश्ची-
त्येका, वामदेव्यर्चस्तिस्त्रः, महाव्याहृतयस्तिस्त्रः । एवन्तावत्
त्रयोदशाहुययो भवन्ति । अपेहि त्वमिति चतुर्दशी । प्रजापते न
त्वदिति पञ्चदशी बोद्धव्या । तथा चोक्तम् ।

“विहारो वामदेव्यर्चां व्याहृतीनां तथैवच ।

अलक्ष्मीनाशके होमे स्यादपेहि चतुर्दशी” ॥

इति ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

पर्यवसितोऽलक्ष्मीनिर्णोदः । अथेदानीं कस्मान्तरं वक्तुमारभते,—

यशोऽहं भवामीति यशस्काम आदित्यमुपतिष्ठेत
पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णेषु ॥ १० ॥

यशोऽहं भवामीति पञ्चर्चोऽत्राभिप्रेतः । तेनादित्यमुपतिष्ठेत । कः ?
यशस्कामः । यशः कामयते यः, सोऽयं यशस्कामः । कस्मिन्
काले ? पूर्वाह्णमध्यन्दिनापराह्णेषु । तिसृष्वपि सन्ध्यासु,—
इत्यर्थः । कुतः ? परतः सन्धिवेलयोः पूर्वाह्णापराह्णपदप्रयोग-
दर्शनात् । एवञ्च, नित्योपस्थानादनन्तरमेतदुपस्थानं स्यात् । यथा-
श्रुतार्थ एव सम्यक् इति केचित् ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

किं यथापठितेनैव पञ्चर्चेन ? न । कथन्तर्हि ?

प्रातरह्णस्येति सन्नामयन् ॥ ११ ॥

प्रातरह्णस्य,—इति मन्त्रभागं सन्नामयन्, सम्यक्—यथालिङ्गं,
नामयन् परिणमयन्—ऊहं कुर्वन्नित्यर्थः । एतदुक्तं भवति ।
प्रातरह्णस्य तेजसः,—इत्येतस्मिन् मन्त्रस्थाने,—मध्यन्दिनस्य
तेजसः,—इति मध्यन्दिने, अपराह्णस्य तेजसः,—इत्यपराह्णे, ऊहं
कुर्यादिति ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

कस्मान्तरमाह,—

सन्धिवेलयोरुपस्थानस्वस्त्ययनमादित्यनावमित्यु-
द्यन्तं त्वाऽऽदित्यानुदियासमिति पूर्वाह्णे, प्रतिति-
ष्ठन्तं त्वाऽऽदित्यानुप्रतिष्ठासमित्यपराह्णे ॥ १२ ॥

सन्धिवेलयोः प्रातः सायमित्येतत् । उपस्थानं कर्तव्यमिति सूत्र-
शेषः । केन ? आदित्य नावमित्यनया अनुष्टुभा यजुर्द्वयसहितया ।
कस्य उपस्थानम् ? आदित्यस्य । कथं ज्ञायते ? अधिकारात् ।
मन्त्रलिङ्गाच्च । किमर्थं पुनरिदमुपस्थानम् ? स्वस्थयनम् । स्वस्ति
मङ्गलं अयति गच्छति प्राप्नोत्यनेनेति स्वस्थयनम्—मङ्गलफलक-
मित्यर्थः । किं द्वयोरपि सन्धयोरविशेषेण यजुर्द्वयस्याभिनिवेशः ?
न । किन्तर्हि ? उद्यन्तं त्वा,—इत्येतदयजुः पूर्वोक्ते विनियोक्त-
व्यम् । प्रतितिष्ठन्तं त्वा,—इत्येतदयजुरपराक्ते प्रयोक्तव्यम् । तथा
च, लिङ्गवशादनयोर्विनियोगः,—इत्यभिप्रायः ॥०॥ १२ ॥०॥
कर्मान्तरमाह,—

आचितशतकामोऽर्हमासव्रतस्तामिश्रादौ ब्रीहि-
कां सौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वा ॥ १३ ॥

आचितशब्देन शकटो भण्यते । कुतः ? “आचितं शकटं प्राहुः”
—इति वचनात् । शतशब्दो बहुत्ववचनः, कुतः ? नैघण्टुके
काण्डे ‘शतं सहस्रं’—इति बहुनामसु पाठात् । आचितानां
शतं कामयते,—इत्याचितशतकामः । यद्यप्याचितशब्देन शकटो-
भण्यते, तथाप्यत्र शकटो भारः,—तावत् परिमितं सुवर्ण-
मिहाभिप्रेतमित्यवगच्छामः । कस्मात् ? शकटमात्रस्यानति-
प्रयोजनत्वात् । तावति सुवर्णेऽप्याचितशब्दस्य सङ्केतितत्वाच्च ।
तथा चोक्तम् ।

“सुवर्णविस्तौ द्विग्नोऽपि कुरुविस्तसु तत्पले ।

तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्वादिंशतिसुला ।

आचितो दश भाराः-स्युः शाकटो भार आचितः” ।

इति । अपर आह । “आचितशब्देनात्र बहुपशुधनधान्यमात्मनः प्रार्थ्यते । तथा हि चरितार्थत्वादाचितानाम्”—इति । स खल्वय-
माचितशतकामोऽर्द्धमासव्रतः सन्,—पूर्वोक्तेन विधिना अर्द्धमासं
व्रतं कृत्वा,—इत्येतत् । तमिथ एव तामिथः । तामिथस्य कृष्ण-
पक्षस्य, आदौ प्रतिपदीत्यर्थः । ‘व्रीहिकांसौदनं ब्राह्मणान् भोज-
यित्वा’ । व्रीहयः प्रसिद्धाः । कांसशब्देन द्रोणपरिमाणं भण्यते ।
कस्मात् ? “द्रोणः स्यात् कांसमानकः”—इति वचनात् । व्रीही-
णां कांसं व्रीहिकांसं, व्रीहिकांसस्य ओदनो भक्तः व्रीहिकांसौदनः,
तं व्रीहिकांसौदनं ब्राह्मणान् भोजयित्वा ।

आह । व्रीहिकांसस्य, व्रीहिकांसयोः, व्रीहिकांसानाम्,
—इति त्रैधाव विग्रहस्य सम्भवादेकत्वेन विग्रहे कारणं वक्त-
व्यम् ? उच्यते । प्रथमोपस्थितत्वादेकवचनसंयोगाच्च एकत्वेनैव
विग्रहमाचक्ष्महे । व्रीहिकांसौदनमित्येकवचने श्रूयमाणे खल्वे-
कत्वमागच्छति हृदयम्, आगच्छति चेत्,—न युज्यते विना
कारणमुत्सृष्टम् । उत्तरत्रापि, ‘तस्य’,—इत्येकवचनसंयो-
गेन व्रीहिकांसस्य परामर्शाच्चैवमवगच्छामः । अपि च । द्वित्व-
बहुत्वाभ्यां विग्रहे ब्राह्मणबहुत्वं स्यात् । तच्चानिष्टम् । कस्मात्
कारणात् ? आहे तस्य दोषदर्शनात् । कारणस्य चाविशेषात् ।
तथा च मनुः ।

“सत्क्रियां देशकालौ च द्रव्यं ब्राह्मणसम्पदः ।

पञ्चैतान् विस्तरो हन्ति तस्मान्नेहेत विस्तरम्” ॥

इति । तस्मात् , सत्क्रियाश्चतुरोधादत्राप्येकवचनेनैव विग्रहः ,--

इत्यादरणीयम् ॥ • ॥ ११ ॥ • ॥

तदेवं ब्राह्मणान् भोजयित्वा,--

तस्य कणानपरासु सन्धिवेलासु प्रत्यग्यामान्नि-
ष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्निमुपसमाधायादित्यमभिमुखो-
जुहुयाद्-भलाय स्वाहा भस्त्राय स्वाहेति ॥ १४ ॥

तस्य प्रकृतस्य व्रीहिकांसस्य, कणान् ,--

“कम्बूकाश्च कणाश्चैव फलीकरणककुशाः” ।

इत्युक्तलक्षणान् । जुहुयात् ,--इति सम्बन्धः । ते खस्त्रिमे कणाः
तुयाः,--इत्याचक्षते । अपरासु सन्धिवेलासु अस्तमयसन्ध्यासु,--
इत्यर्थः । बहुवचनात् तामिश्रपक्षमभिव्याप्य सर्वास्वेवास्तमय-
सन्ध्यासु अयं होमः स्यात् , न पुनः प्रतिपद्येव,--इति द्रष्टव्यम् ।
प्रत्यक् पश्चिमायां दिशि , चतुष्पथे,--इति सम्बन्धः । ग्रामात्
निवासभूतात् निष्क्रम्य निर्गत्य गत्वा वा । चतुष्पथः प्रसिद्धः ।
तस्मिन् अग्निं उपसमाधाय यथोक्तेन विधिना, आदित्यमभिमुखः,
--आभिमुख्येनादित्यमुखः , प्रत्यक्षमुखः ,--इत्येतत् । “भलाय
स्वाहा” “भस्त्राय स्वाहा”--इत्येताभ्यां यजुर्भ्यां पृथक् जुहु-
यात् । ‘अग्निमुपसमाधाय ,--इति वचनात् अग्निहोमोऽयम् ।
कथं नाम ? अग्निमुपसमाधायैव जुहुयात् , न सर्वाभ्युपगृह्यते
कृत्वा,--इति ॥ • ॥ १४ ॥ • ॥

एतथैवावृताऽपरौ तामिश्रौ ॥ १५ ॥

एतयैवानन्तरयैवावृता रीत्या अपरावपि तामिथौ कृष्णपञ्चावभि-
 व्याप्य अपरासु सन्धिवेलासु जुहुयात् । इदमिदानीं सन्दिह्यते ।
 एतया,—इति किं ब्राह्मणभोजनादेः परामर्शः, आहोस्विदर्हमास-
 व्रतादेः ?,—इति । ब्राह्मणभोजनादेः,—इत्याह । कस्मात् ?
 आवृता,—इति करणात् । न खल्वर्हमासव्रतमावृत् । कर्तृधर्मः
 खल्वेतत् । कथं ज्ञायते ? “आचितशतकामोऽर्हमासव्रतः”—इति
 कर्तृविशेषणतयोपन्यासात् । तस्मादर्हमासव्रतस्य न परामर्शः ।
 अपि च । तस्यैव कर्मण आवृत्तिरिहोपदिश्यते । अभ्यस्ये च
 कर्मणि सङ्गदेव व्रतमन्यत्रोपदिष्टम्,—“नित्यप्रयुक्तानान्तु प्रथम-
 प्रयोगेषु”—इत्यत्र । तद्वदिहापि वर्णयितुमुचितम् ।

अपर आह । तामिश्रान्तरेषु ब्रह्मचारी स्यात्,—इति
 व्रतान्तरोपदेशान्नार्हमासव्रतस्य परामर्शः । इतरथा अर्हमासव्रता-
 देव ब्रह्मचर्यस्य प्राप्तत्वात् तदवाच्यं स्यात्,—इति । तदपि न
 समीचीनम् । कुतः ? अर्हमासव्रते ब्रह्मचर्यस्य पूर्वमाचार्येणा-
 नुपदेशात् । प्रथमतामिश्रे तर्हि न प्राप्नोति ब्रह्मचर्यम् ? मा
 प्रापत्, का नो हानिः । अर्हमासव्रतस्य पुरस्सरणरूपतया तवापि
 न तावतैव प्रथमतामिश्रे ब्रह्मचर्यस्य प्राप्तिः । यथा तु प्रथमेऽपि
 तामिश्रे प्राप्नोति ब्रह्मचर्यं, तथा परतो वर्णयिष्यामः ॥०॥१५॥०॥

तामिश्रान्तरेषु ब्रह्मचारी स्यादासमापनादासमा-
 पनात् ॥ १६ ॥

अन्तरगृहो मध्यवचनः । तामिश्रपञ्चयोरन्तरे मध्ये यान्यहानि,

तानि तामिश्रान्तराणि । पूर्वापरयोस्तामिश्रयोर्निर्देशात् तन्मध्य-
पतितानि शुक्लपक्षदिनान्यपि सन्दंशपतितन्यायेन गृह्यन्ते । तेषु
अहःसु ब्रह्मचारी मैथुनवर्ज्जी, स्यात् भवेत् । आसमापनात् कर्म-
समापनपर्यन्तम् । कर्मसमापनदिनस्य तामिश्रान्तरत्वेऽपि कर्म-
समापनात् परतो न तत्र ब्रह्मचर्यनियमः,—इत्येतदर्थम् ;—
'आसमापनात्'—इत्याह । यद्यपि, पर्वत्वेन तत्रापि मैथुन-
निषेधोऽस्येव, तथापि निमित्तान्तरप्रयुक्तस्य तस्य कर्माहृत्यं
नास्ति,—इत्यभिप्रायः ।

एवं वा,—

तामिश्राणामन्तरे मध्ये याम्यहानि, तानि तामिश्रान्तराणि, तेषु
तामिश्रान्तरेषु अहःसु ब्रह्मचारी स्यात् । बहुवचनात् प्रथमेऽपि
तामिश्रे ब्रह्मचर्यं प्राप्नोति । तामिश्रान्तरेषु कर्मोपदेशात्तदन्तः-
पातिषु शुक्लपक्षाव्वहःसु ब्रह्मचर्यं न स्यात्,—इत्याशङ्कयामाह ;
—आसमापनात्,—इति । कर्मसमापनपर्यन्तमित्यर्थः । द्विर्व्य-
चनं प्रकरणखण्डिकयोः समाख्यर्थमादरार्थञ्च ॥ • ॥ १६ ॥ • ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य छतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य षष्ठी खण्डिका समाप्ता ॥ • ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थेऽध्याये सप्तमोऽध्यायः ।

अथेदानीं प्रकरणान्तरमारभते,—

अवसानं जोषयेत् * ॥ १ ॥

अवस्यन्ति निवसन्त्यस्मिन्,—इत्यवसानं गृह्यार्थं भूस्थानमिहाभि-
प्रेतम्, न गृहमेव । कथं ज्ञायते ? 'समं लोमशम्'—इत्यादि-
विशेषणानां सामर्थ्यात् । 'तत्रावसानं प्राग्द्वारम्'—इत्यादिसूत्र-
णोपपत्तेश्च । तदिदमवसानं जोषयेत्,—'जुषी प्रीतिसेवनयोः'—
इति स्मरणात् सेवेत, परिगृह्णीयादित्येतत् ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

अवसानमिदानीं विशिनष्टि,—त्रयोदशभिः सूत्रैः,—

समं लोमशमविभ्रंशि ॥ २ ॥

समं समानम्,—अनिज्ज्ञोन्नतमित्यर्थः । लोमशम् । लोमानिव
कोमलानि तृणानि यत्र विश्रान्ते, तदिदं लोमशमित्युच्यते । अथ
वा । 'तृणाणि भूमेर्लोमानि'—इति वचनात् यथाश्रुत एवार्थः ।
अविभ्रंशि । यत्र कृतस्य वेश्मनो नदीतीरभेदवृक्षपातमतङ्गजादि-
भिर्विभ्रंशो विनाशो न सम्भाव्यते, तदिदमविभ्रंशि । 'अवसानं
जोषयेत्',—इति सर्वत्र सम्बध्यते ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

* जोषयेत्,—इति पाठान्तरम् ।

प्राच्य उदीच्यो वा यत्रापः प्रवर्त्तेरन् ॥ ३ ॥

प्राच्यः प्राक्षुष्यः । उदीच्यः उदक्षुष्यः । वागशब्दो विकल्पार्थः ।
यत्र यस्मिन् स्थाने, आपः प्रवर्त्तेरन्,—प्रकर्षेण स्वभावतो वर्त्तेरन्
न तु क्रियेरन् । प्रवर्त्तेरन् स्वभावतो गच्छेयुः, न तु प्रयत्नान्तरेण,
—इति वा वर्णनीयम् । ‘अवसानं जोषयेत्’—इत्यनेन सम्बध्यते ।
यच्छब्दोऽयमुत्तरवाक्यगतः सामर्थ्यात् पूर्ववाक्यगतं तच्छब्दं नापे-
क्षते । एवमुत्तरत्रापि द्रष्टव्यम् ॥ • ॥ ३ ॥ • ॥

अक्षीरिण्योऽकण्टका अकटुका यत्रौषधयः स्युः ॥

॥ ४ ॥

क्षीरमिव क्षीरं शुभ्रो निर्यासो भण्यते । क्षीरं विद्यते यासां ताः
क्षीरिण्यः, ता न भवन्तीत्यक्षीरिण्यः,—अर्कादिभ्यो भिन्नाः,—
इत्येतत् । अकण्टकाः, कण्टकारहिताः,—मदनादिभ्योऽन्याः ।
अकटुकाः । कटुकाः कटुगुणयुक्ताः, ता न भवन्तीत्यकटुकाः
निम्बादिभ्यो भिन्नाः । कटुस्तिक्तम् । तदेवभूता औषधयो यत्र
यस्मिन् स्थाने, स्युः स्वभावतो भवेयुः ॥ • ॥ ४ ॥ • ॥

गौरपांसु ब्राह्मणस्य ॥ ५ ॥

गौराः शुक्लवर्णाः पांसवो रेणवो यस्मिन्, तत् गौरपांसु ब्राह्मणस्य,
अवसानम्,—इति सम्बध्यते ॥ • ॥ ५ ॥ • ॥

लोहितपांसु क्षत्रियस्य ॥ ६ ॥

अवसानम् ॥ • ॥ ६ ॥ • ॥

कृष्णपांसु वैश्यस्य ॥ ७ ॥

अवसानम्,—इत्येव ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

त्रैवर्णिकानां विशेषमभिधाय, अथेदानीं सामान्येनावसानं विशिनष्टि,—

स्थिराघातमेकवर्णमशुष्कमनूपरममरुपरिहितम-
किलिनम् ॥ ८ ॥

योद्धृभिरभिहन्यमानं यन्न विदीर्यते, तत् स्थिराघातम् । एकवर्ण-
मभिन्नवर्णम् । यत्रोत्पद्यमाना ओषधयो न शुष्यन्ति, तदशुष्कम् ।
यत्रोप्तं बीजं न प्ररोहति, तदूपरमिरिणमित्यनर्थान्तरम् । तन्न
भवतीत्यनूपरम् । यत्र दूरं खनज्झिरत्यमेवोदकमुपलभ्यते, तन्नरु-
रित्युच्यते । तथा चोक्तम् ।

“क्षीपमुन्नतसाख्यातं शादा चैवेष्टका स्मृता ।

किलिनं सजलं प्रोक्तं दूरखातोदको मरुः” ।

इति । मरुभूम्या सर्व्वतो वेष्टितं यत् स्थानं तन्नरुपरिहितम् ।
तत् न भवतीत्यमरुपरिहितम् । किलिनं, सजलं स्थानम् । तत्
न भवतीत्यकिलिनम् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

पुनरपि विशेषेणावसानं विशिनष्टि,—त्रिभिः सूत्रैः,—

दर्भसम्मितं ब्रह्मवर्चसकामस्य ॥ ९ ॥

ब्रह्मवर्चसं व्याख्यातम् । तत्कामस्य, दर्भसम्मितम्—दर्भैः कुशैः
सम्यक् सौयते ज्ञायते परिच्छिद्यते वा यत्, तथाविधं,—दर्भयुक्त-

मित्येतत् । तथा च गृह्यान्तरम् । “यस्मिन् कुशवीरणप्रभूतम्”--
इति । वासुविद्याविद्धिरप्यभिहितम् ।

“कुशयुक्ता शरवहुला

दूर्वाकाशावृता क्रमेण मही” ।

इति । केचित् पुनरेतदविद्वांसो भाषन्ते,--‘दर्भसम्मितं कुश-
निम्मितम्’--इति ॥ • ॥ ८ ॥ • ॥

वृहत्तृणैर्वलकामस्य ॥ १० ॥

वृहत्तृणैर्वीरणशरादिभिः सम्मितं युक्तम् ॥ • ॥ १० ॥ • ॥

मृदुतृणैः पशुकामस्य ॥ ११ ॥

मृदुतृणैर्दूर्वादिभिः । सम्मितमिति वर्तते । सेयं त्रिसूत्री,
यथाक्रमं ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामवसानस्य विशेषणार्था । कथं
ज्ञायते ? तथैव ब्रह्मवर्चस-बल-पशुकामनानामाश्रयेनोपपत्तेः ।
यथा चोक्तम् ।

“कुशयुक्ता शरवहुला

दूर्वाकाशावृता क्रमेण मही ।

अनुवर्णं वृद्धिकरी

मधुरकषायास्तकटुका च” ।

इति ॥ • ॥ ११ ॥ • ॥

शादासम्मितम् ॥ १२ ॥

शादा,--इति, दृष्टकामाहुः । कस्मात् ? देशान्तरप्रसिद्धेः । “शादा

चैवेष्टका स्मृता” — इति वचनाच्च । तथा सन्धितं तुल्यं — चतुरस्र-
मित्यर्थः । अत्र, सन्धितम् — इति क्रियते, पूर्वस्मात् सन्धितशब्दा-
देतस्य सन्धितशब्दस्यार्थभेदप्रज्ञापनार्थम् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

मण्डलद्वीपसन्धितं वा ॥ १३ ॥

मण्डलं वर्तुलम् । द्वीपशब्देनोन्नतमुच्यते । कुतः ? “द्वीपमुन्नत-
माख्यातम्” — इति वचनात् । मण्डलश्च तत् द्वीपश्चेति मण्डल-
द्वीपं, तत्सन्धितं तदाकारम् । वाशब्दो विकल्पार्थः । सन्धित-
शब्दः पूर्ववत् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

यत्र वा श्वभ्राः स्वयं खाताः सर्व्वतोऽभिमुखाः

स्युः ॥ १४ ॥

यत्र यस्मिन् स्थाने वा, श्वभ्रा अवटाः, स्वयं खाताः — न तु
ल्लत्रिमाः, सर्व्वतः सर्व्वान् दिक्षु विदिक्षु च, अभिमुखा इतरेत-
राभिमुखाः, स्युः स्वभावतो भवेयुः । एतदनेनोक्तं भवति । सर्व्वत-
उच्छ्रितं मध्यतश्च किञ्चिद्विस्त्रम्, — इति । यत्र किल दिशां
विदिशाश्च विचारणा नाभिप्रेयते, तत्र ‘सर्व्वतः’ — इति करोत्या-
चार्य्यः । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“दिशाश्च विदिशाश्चैव यत्र नोक्ता विचारणा ।

सर्व्वतस्तत्र शब्दोऽयं विधियोगे निपात्यते” ।

इति । एवं वा, —

सर्व्वतोऽभिमुखाः, — आभिमुख्येन सर्व्वदिग्विदिक्षुः । एतदने-

नोक्तं भवति । मयतः किञ्चिदुच्यम् , अभितस्य सखातम् । तथै-
वावटानां सर्वतोऽभिमुखत्वसम्भवात् । इयमपि त्रिलूची यथाक्रमं
ब्राह्मणचतुर्यवैश्यानामवसानस्य विशेषणार्था,—इति केचित् ।
शामान्येनावसानस्य विशेषणार्था,—इत्यपरे ॥ • ॥ १४ ॥ • ॥

तत्रावसानं प्राग्द्वारं यशस्कामो बलकामः कुर्वीत
॥ १५ ॥

तत्र तस्मिन् स्थाने । अवस्यन्त्यस्मिन्,—इत्यवसानं गृहं प्राग्द्वारं
कुर्वीत । कः ? यशस्कामो बलकामः । यशस्कामो वा, बलकामो-
वा,—इत्यर्थः । तदत्र, “खादिरे वध्नाति, पालाशे वध्नाति, रोहि-
तके वध्नाति”,—इतिवद्विकल्पो बोद्धव्यः । कस्मात् ? कामशब्दा-
भ्यासात् । यदि पुनरुभयकामोऽभिप्रेतः स्यात्, तर्हि यशोबलकामः,
—इति कुर्यात्, अलं कामशब्दाभ्यासेन । तस्मात्, कामशब्दाभ्या-
सादवगच्छामः,—विकल्पोऽयम्,—इति ॥ • ॥ १५ ॥ • ॥

उदग्द्वारं पुत्रपशुकामः ॥ १६ ॥

तत्रावसानं कुर्वीत,—इत्यनुवर्तते ॥ • ॥ १६ ॥ • ॥

दक्षिणाद्वारं सर्व्वकामः ॥ १७ ॥

दक्षिणाद्वारं दक्षिणा नाम दिक्, तद्द्वारम्,—अवसानं कुर्वीत,
—इत्यनुवर्तत एव । सर्व्वकामः,—इति, यत् किञ्चित् यशोबला-
दिकं कामयते, तत् सर्व्वमेतस्माद्भवतीत्यर्थः ॥ • ॥ १७ ॥ • ॥

न प्रत्यग्द्वारं कुर्वीत ॥ १८ ॥

पश्चिमद्वारमवसानं न कुर्वीत ॥ • ॥ १८ ॥ • ॥

अनुद्वारञ्च ॥ १९ ॥

अनु पश्चात् द्वारं यस्य, तदनुद्वारमवसानं न कुर्वीत । चकारो न कुर्वीतित्यनुपङ्गार्थः । किमनेनोक्तं भवति ? एतदनेनोक्तं भवति । गृहद्वाराभिमुखमेव गृहद्वारं करणीयं न तु तद्वैपरीत्येन,— इति । अथवा । अनुद्वारमित्यनेन द्विद्वारं गृहं निषिध्यते । कथं नाम ? संमुखद्वारं पश्चाद्द्वारञ्च गृहं न करणीयम्, —इति • ॥ १९ ॥ • ॥

गृहद्वारम् ॥ २० ॥

अनुद्वारमवसानं न कुर्वीत,—इत्यनुवर्तते । गृहद्वारमनु लक्ष्मीकृत्य द्वारं यस्य, तथाविधमवसानं न कुर्वीत । अन्यगृहद्वाराभिमुखं गृहद्वारं न कुर्वीत,—इत्येतत् । तथा च वासुविद्याविद्धिरुक्तम् ।

“द्वारगवाक्षस्तम्भैः कर्दमभित्यन्तकोणविधैश्च ।

नेष्टं वासुद्वारं विद्धमनाक्रान्तमन्यैश्च” ।

इति ॥ • ॥ २० ॥ • ॥

तथा च गृहद्वारं कुर्यात् ;—

यथा न संलीकी स्यात् ॥ २१ ॥

यथा येन प्रकारेण गृहाभ्यन्तरे सन्ध्योपासन-होम-भोजनादिक्रियां

कुर्वाणो गृहपतिर्न पतित-श्व-चण्डालादीनां संलोकौ-आलोकौ
स्यात् भवेत् । 'संलोकौ'—इति पाठे, गृहमध्यगतं धनादिकं
यथा न वह्निःस्थितस्य जनस्य संलोकौ, आलोकनगम्यं स्यात्,
—इति वर्णनीयम् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

वर्जयेत् पूर्वतोऽश्वत्थं प्लक्षं दक्षिणतस्तथा ।

न्यग्रोधमपरादेशादुत्तराच्चाप्युदुम्बरम् ॥ २२ ॥

प्लक्षो जटी पर्कटीत्यनर्थान्तरम् । न्यग्रोधो वटः । अपरः पश्चिमः ।
स्मष्टमन्यत् ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

किं पुनरेतैरेतासु दिक्ष्ववस्थितैर्भवति ? उच्यते,—

अश्वत्थादग्निभयं विद्यात् प्लक्षाद्ब्रूयात् प्रमायुकान् ।

न्यग्रोधाच्छस्त्रसंपीडामक्ष्यामयमुदुम्बरात् ॥ २३ ॥

अश्वत्थात्—पूर्वतः स्थितात् । प्लक्षात्—दक्षिणतः स्थितात् । प्र-
मायुकान्,—प्रकर्षेण कृत्स्नान्, अल्पायुषः,—इत्येतत् । मायुकः,
—इति निघण्टौ कृत्स्ननामसु चतुर्थं पदम् । प्रमायुकान् प्रकृष्ट-
पित्तान्,—इति केचित् । न्यग्रोधात्—पश्चिमतः स्थितात् । अक्ष्या-
मयमक्षिरोगम् । उदुम्बरादुत्तरतः स्थितात् ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

आदित्यदेवतोऽश्वत्थः प्लक्षो यमदेवतः ।

न्यग्रोधो वारुणो वृक्षः प्राजापत्य उदुम्बरः ॥ २४ ॥

ऋतुरक्षरायः । प्लक्षो यमदेवतः,—इत्यत्रैकाक्षरन्यूनतायामपि
न कृन्दोभङ्गदोषयोदयितव्यो भवति । भवति चात्र ग्राह्य-

णम् । “न ह्येकस्मादक्षरादिराधयन्ति”—इति । देवताकीर्तन-
मुत्तरार्थम् ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

यदि पुनः पूर्वादिश्वश्रुत्यादयः स्युः, तदा किं कुर्यात् ?—इत्य-
पेक्षायामाह,—

तानस्वस्थानस्थान् कुर्वीत ॥ २५ ॥

तानश्रुत्यादीन् पूर्वादिश्ववस्थितान् अस्वस्थानस्थान् कुर्वीत । स्त्रेषु
पूर्वांशेषु स्थानेषु तिष्ठन्ति,—इति स्वस्थानस्थाः, न स्वस्थानस्थाः
अस्वस्थानस्थाः, तथाविधान् कुर्वीत । यथा ते स्वस्थानेषु पूर्वादिषु
न तिष्ठन्ति, तथा कुर्यादिति यावत् । तथाकरणञ्च ऋदगादुद्धर-
णाद्वा बोद्धव्यम् । तत्र चोत्तरसूत्रोक्तो विशेषो द्रष्टव्यः ।

“तान् स्वस्थानस्थान् कुर्वीत”—इति पाठे, तानश्रुत्यादीन्
स्वस्थानस्थान् स्त्रेषु स्थानेषु स्थितान् कुर्यादिति व्याख्येयम् ।
यस्मात् पूर्वादिश्ववस्थितेष्वश्रुत्यादिषु अग्निभयादिकं, स्वस्थान-
स्थितेष्वप्यभ्युदयः, तस्मात्तान् स्वस्थानस्थितान् कुर्वीत,—स्त्रेषु
स्थानेषु रोपयेदित्यर्थः । आह । कानि पुनरमीषां स्वस्थानानि ?
पूर्वविपरीतानि,—इति ब्रूमः । कस्मात् ? वासुविद्याविदां वच-
नात् । तथा शीतम् ।

“याम्यादिष्वशुभफला-

जातास्तरवः प्रदक्षिणेनैते ।

उदगादिषु प्रशस्ताः

प्रचण्डोदुम्बराश्रुत्याः” ।

इति ।

“भवनस्य वटः पूर्वं जातः स्यात् सार्व्वकामिकः ।

उदुम्बरस्तथा याम्ये वारुणे पिप्पलः शुभः ।

प्लक्ष्योत्तरतो धन्यो विपरीतो विपर्य्यये” ।

इति चैवमादि ॥ • ॥ २५ ॥ • ॥

यदा खल्वेतानस्यत्यादीनुदरेत् छेदयेद्वा, तदा तद्दोषशान्त्यर्थम्,—

एताश्चैव देवता अभियजेत ॥ २६ ॥

एता अनन्तरोक्ता देवता अभियजेत । एवमन्वात् यं वृक्षमुदरेत्
छेदयेद्वा तस्यैव देवतामभियजेत, न पुनः सर्वाः । चशब्दः
पूर्व्वोक्तकल्पेन सम्बन्धकरणार्थः । सम्बन्धकरणस्य प्रयोजनम्,—
यदा खल्विमे अस्यस्थानस्थाः क्रियन्ते, तदैवायं कल्पो यथा स्यात्,
—इति । वृत्ते चैवं सम्बन्धकरणे, एवमन्वः पूर्व्वोक्तप्रकारेण
विशेषबोधको द्रष्टव्यः । अथवा । चशब्दः छेदनपक्षे मनूक्तप्राय-
श्चित्तान्तरानुसन्धानार्थः । कथं नाम ? एता देवताश्च अभियजेत,
ऋचञ्च जपेत्,—इति । तथाच मनुः ।

“फलदानाञ्च वृक्षाणां छेदने जप्यमृक्ष्यतम् ।

गुल्मवल्लीलतानाञ्च पुष्पितानाञ्च वीरुधाम्” ।

इति । कल्पान्तरसमुच्चयार्थमपि चशब्दं वर्णयन्ति । कथं नाम ?
यदि तानस्यस्थानस्थान् न कुर्व्यात्, तदा,—

“क्षिन्द्याद् यदि न तरुंस्तान्

तदन्तरे पूजितान् वपेदन्यान् ।

पुन्नागाशोकारिष्ट-

वकुलपनसान् शमीशालौ” ।

इति वासुविद्याविदुक्तं कुर्यात्,—इति । तदिदं कल्पान्तरं च-
न्द्रेण समुचीयते,—इति मन्यन्ते ॥ • ॥ २६ ॥ • ॥

मध्येऽग्निमुपसमाधाय कृष्णया गवा यजेत ॥ २७ ॥

मध्ये प्रकृतस्य गृहस्याभ्यन्तरे, न तदर्थपरिगृहीताया भूमेः । कथं
ज्ञायते ? सन्निहितपरित्यागे व्यवहितपरिग्रहे च कारणविशेषस्या-
भावात् । “पूर्वैः प्रौष्ठपदैर्गृहेऽग्निं प्रतिष्ठाप्य”—इति च साम-
विधाने ब्राह्मणे दर्शनात् । अग्निम् उपसमाधाय,—इत्युक्तार्थम् ।
कृष्णया कृष्णवर्णया गवा यजेत । सेयं स्त्रीगवी अभिप्रेता,—
इत्यवगच्छामः । कस्मात् कारणात् ? कृष्णया,—इति स्त्रीलिङ्ग-
निर्देशात् ॥ • ॥ २७ ॥ • ॥

अजेन वा प्रवेतेन ॥ २८ ॥

यजेत,—इत्यनुवर्त्तते । ऋजुरक्षरार्थः । वाशब्दाद् गोरभावे सत्ययं
कल्पो बोद्धव्यः ॥ • ॥ २८ ॥ • ॥

किं केवलया गवा ? केवलेन वा अजेन ? न । कथन्तर्हि ?—

सपायसाभ्याम् ॥ २९ ॥

पयसि भवक्षरः पायसः । तत्सङ्गिताभ्यां गोऽजाभ्यां यथालाभ-
मन्यतरेण यजेत । लाघवं चिकीर्षुः खल्वाचार्यः, सपायसाभ्याम्,
—इति सूत्रयाश्चकार, न पुनर्गोऽजयोः साहित्यप्रतिपिपादयि-
षया । कथं ज्ञायते ? अजेन वा,—इति वाशब्देन तयोर्विकल्प-
प्रतिपादनात् ॥ • ॥ २९ ॥ • ॥

गोरजस्य चालाभे,—

पायसेन वा ॥ ३० ॥

केवलेन यजेत । तदत्र, पशुपौचणे निर्वापे च, वास्तीष्यतये त्वा,—
इति देवतानिर्देशः स्यात् । कुतः ? समाख्यानात् । देवदेवत्वत्वात्
'जातवेदोवपया गच्छ देवान्'—इति वपाहोममन्त्रः स्यात् ।
केवलपायसपक्षे तु, वपाया अभावात् वपाहोमस्य लोप एव स्यात् ।
अवदानानि त्वत्र चतुर्दशैवावदेयानि । कुतः ? वामसंज्ञितो-
त्तोरत्रापवादाभावात् ॥ • ॥ ३० ॥ • ॥
ततश्च प्रकृतिवत् पायसमांसचरु अपयित्वा,—

वसामाज्यं मांसं पायसमिति संयूय ॥ ३१ ॥

वसाम्,—इति श्रुतावदानमांसयूषमाहुः । तच्च वसासम्पृक्तं
भवति । श्रुते खलु मांसे निर्गच्छन्ती वसा यूषेणैव मिश्रीभवति
न पृथगुपलभ्यते । आह । एतस्मात् लिङ्गात् पूर्वमेव वसां पृथ-
गुद्धरिष्यामः ? न,—इत्युच्यते । कुतः ? कल्पनागौरवापत्तेः ।
प्रमाणविशेषस्य चाभावात् । तस्मात्, चरुदयस्यैव अरणमात्रादव-
गतेरन्यथोपपन्नं लिङ्गं न चर्त्वन्तरमनुमापयति,—इत्याख्येयम् ।
इक्ष्यते खल्वन्यत्रापि तत्सम्बन्धात्ताच्छब्दम् ;—दण्डयोगादण्डः
पुरुषः,—इत्येवमादौ बहुलम् ।

सूत्रशेषमिदानीं वर्ण्यते । आज्यं व्याख्यातम् । मांसं पशवदा-
नमांसम् । पायसं पूर्वोक्तम् । 'इति' एतानि चत्वारि, संयूय,—
“यु मिश्रणे,”—इति स्मरणात् सम्यक् मिश्रयित्वा ।

कर्मक्रमस्तु,—अवदानानि पायसञ्च अपयित्वा, कंसेऽवदान-

रसमवासिष्य, स्वस्तरेऽवदानानि कृत्वा, नवायां सूनायामण-
शृङ्खेदयित्वा, कंसपाचे चासज्य, वसादिभिः सह संमिश्रयेत्,
—इति ॥ ० ॥ ३१ ॥ ० ॥

ततश्च,—

अष्टगृहीतं गृहीत्वा जुहुयात् ॥ ३२ ॥

अष्टगृहीतं गृहीत्वा अष्टकत्वो गृहीतं कृत्वा,—इत्येतत् । कस्मात्
अष्टगृहीतं गृहीत्वा ? संमिश्रितात्,—इत्याह । कुतः ? मिश्र-
णस्य तदर्थत्वात् । पूर्वं च तथैव दृष्टत्वात् । अत्र च, मध्यात्
पूर्वार्धादिति प्राक्तनो धर्मो निवर्त्तते । कस्मात् ? वैकृतस्य विशे-
षोपदेशस्यार्थवत्त्वात् । भृगूणामपि नात्र कश्चिद्विशेषः । एवमेक ।
अन्ये त्वाहुः,—“सन्नीतस्य मध्यपूर्वार्धाभ्यां त्रिः ग्रहणात् षडवदा-
नानि भवन्ति, भृगूणान्तु मध्यपूर्वार्धपञ्चाहंभ्यो द्विः ग्रहणम्—
तेन षडैव भवन्ति, पुरस्ताच्चोपरिष्ठाच्चान्यस्य, एवमष्टगृहीतं
भवति”—इति । तदत्र भगवन्तो भूमिदेवाः प्रमाणम् । अव-
दानस्थानमत्रापि प्रत्यक्षयेत् । कुतः ? “प्रत्यनक्त्यवदानस्थानानि”
—इत्यविशेषणोपदेशात् । तद्वाधे च कारणविशेषस्याभावात् ॥
॥ ० ॥ ३२ ॥ ० ॥

जुहुयात्,—इति सामान्यत उक्तम्, अथेदानीं तत्रैव विशेषो-
ऽभिधीयते,—

वास्तीप्यत इति प्रथमा ॥ ३३ ॥

वास्तोष्यते,—इति मन्त्रेण प्रथमा आहुतिर्हीतव्या । अत्र किञ्चि-
दुक्तव्यमस्ति । परस्तात् तद्व्यामः ॥ ० ॥ ३३ ॥ ० ॥

वामदेव्यर्चः ॥ ३४ ॥

तिस्रः । ताभिः तिस्र आहुतयो हीतव्याः ॥ ० ॥ ३४ ॥ ० ॥

महाव्याहृतयः ॥ ३५ ॥

तिस्र एव । ताभिरपि तिस्र एवाहुतयो हीतव्याः ॥ ० ॥ ३५ ॥ ० ॥

प्रजापतय इत्युत्तमा ॥ ३६ ॥

प्रजापतये स्वाहा,—इत्यनेन मन्त्रेण उत्तमा अग्न्या आहुतिर्हीतव्या ।
आह । निर्देशवलादेव प्रथमोत्तमत्वे सिद्धे, प्रथमा,—इति उत्तमा,
—इति चावाच्यमिति चेत् । न । अर्थवत्त्वात् । कः पुनरर्थः ?
उच्यते । अनयोः प्रथमोत्तमत्वमभिदधानः खल्वनयोरेवाहुत्योद्य-
भागाभिसम्बन्धं ज्ञापयत्याचार्यः, न सर्वासामाहुतीनाम् । तस्मात्,
'वामदेव्यर्चः' 'महाव्याहृतयः'—इत्यन्तरालसूत्रिताः षडाहुतय-
आज्येनैव स्युः, न चरुणा । तथा चोक्तम् ।

‘आश्वयुज्यां तथा कृथां यज्ञकर्मणि यान्निकाः ।

यज्ञार्थतत्त्ववेत्तारो होममेवं प्रवक्षते ।

हे पञ्च हे क्रमिण्येता हविराहुतयः स्मृताः ।

शेषा आज्येन हीतव्या इति कात्यायनोऽब्रवीत्” ।

इति । सोऽयमर्थः । रघुनन्दनादयस्त्वेतदजानन्तः सर्वा एव
चर्वाहुतीरिच्छन्ति । तदशास्त्रम् । तत्र हे एव चर्वाहुती अष्ट-

गृहीतेन भवतः । अन्तरालवर्त्तिन्यः षड्वाच्य।हुतयस्तु सक्तद-
गृहीतेनैवेति ॥ ० ॥ ३६ ॥ ० ॥

हुत्वा दश बलीन् हरेत् ॥ ३७ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । अभिधानादेव प्राप्तत्वात् हुत्वा,—इत्येतदवाच्य-
मिति चेत् । न । सम्बन्धकरणार्थत्वात् । हुत्वा,—इति पुनर्व्वचनं
श्वस्तु होमबलिहरणयोः सम्बन्धकरणार्थम् । सम्बन्धकरणस्य च
प्रयोजनम्,—होमशेषेणैव बलिहरणं यथा स्यात्,—इति । अथ
वा । हुत्वा,—इत्येतदवचने, ‘प्राक् स्विष्टकृत आवापः’—इति सूत्र-
णात् उपन्यासक्रममात्रं स्विष्टकृतोमादवर्वागेव बलिहरणम्,—इत्यपि
कदाचिदाशङ्का स्यात् कस्यचिदिति, हुत्वा,—इत्याह । कथं
नाम ? स्विष्टकृदादिकमपि हुत्वा बलीन् हरेत्,—इति । अन्ये
त्वाहुः । “कर्मापवर्गविहितं वामदेव्यगानमिदानीं माभूदित्यतः,
हुत्वा,—इति वचनम् । कथं नाम ? हुत्वा बलीन् हरेत् ततो-
वामदेव्यं गायेत्”—इति ।

ननु, दश,—इत्यपि अनर्थकम्, दशानामेवोपरिष्ठादुपदेशात्
अन्तरेणाप्येतद्वचनं, बलीनां दशत्वं लभ्यत एव । उच्यते । “प्रा-
च्यूर्द्धावाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः”—इति सूत्रयिष्यमाणत्वादस्मिन्
कर्माणि अनित्यत्वमपि तेषां कश्चिदाशङ्कीत । अतस्तन्निरासार्थं दश,
—इति सूत्रयाञ्चकार । अथ वा । “प्रजापतये स्वाहेति मध्य उप-
हरेत्”—इति सामविधानत्राङ्गणे एकादशानां बलीनां हरण-
दर्शनात् अत्रापि मध्यतोऽप्यधिकं बलिहरणं स्यादिति मामधिका-

शङ्कामपनेतुं दश,—इत्याह । दशैवात्र बलयो भवन्ति न पुनः
सामविधानवदेकादश । प्रजापतये स्वाहा,—इति होम एवात्र
स्यात् न बलिः,—इत्यभिप्रायः । न चैवं ब्राह्मणविरोधः,—इति
शङ्कनीयम् । तस्मात् कल्पात् कल्पान्तरत्वादेतस्य । अत एव
होमेऽपि तत्र विशेषः श्रूयते । स च तत्रैवानुसन्धेयः । तस्मात्,
ब्राह्मणं श्रौताग्निविषयं कल्पान्तराभिप्रायं वा,—इत्याख्येयम्
॥ • ॥ ३७ ॥ • ॥

अथेदानीं क बलयो हर्त्तव्याः ? कथञ्च ?—इत्येतदुक्तव्यम् ।
तदुच्यते—

प्रदक्षिणं प्रतिदिशम् ॥ ३८ ॥

बलीन् हरेत्,—इत्यनुवर्त्तते । ऋजुरचरार्थः । अथ, प्रदक्षिणम्,
—इत्येतदवाच्यम् ? ननु वक्ष्यमाणदेवतोपदेशसूत्रादेव प्रादक्षि-
ण्यस्य सिद्धेः । नैष दोषः । कस्मात् ? यस्मात् प्रकृतस्थानेः
प्रादक्षिण्येनात्र बलिहरणमित्येतत्प्रतिपिपादयिषया प्रदक्षिण-
मित्याह । अन्यथा कर्त्तुरेव प्रादक्षिण्यं स्यात् ॥ • ॥ ३८ ॥ • ॥
किं केवलासु दिक्षु ? न । क तर्हि ?—

अवान्तरदेशेषु ॥ ३९ ॥

बलीन् हरेत्,—इत्यनुवर्त्ततएव । चशब्दोऽत्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः ।
अवान्तरदेशेषु च बलीन् हरेदित्यर्थः । दिशोर्दिशोरन्तरालमवा-
न्तरदेशः,—इत्याख्यायते ॥ • ॥ ३९ ॥ • ॥

अथेदानीं, कथं बलीन् हरेत् ?,—इत्येतत् वक्तुमारभते,—

आनुपूर्व्येणाव्यतिहरन् ॥ ४० ॥

पूर्वं पूर्वमनु,—इत्यनुपूर्वम्, तस्य भाव आनुपूर्व्यम्, तेन आनु-
पूर्व्येण, बलीन् हरेत्,—इत्यनुवर्त्तत एव । किं कुर्वन् ? अव्य-
तिहरन् । व्यतिहारमकुर्वन् । व्यतिहारो व्यत्यासः पौर्वापर्य-
विपर्ययः,—इत्यनर्थान्तरम् ।

कस्य पुन व्यतिहारो निषिध्यते ? आनुपूर्व्यस्येत्याह । कुतः ?
सन्निधानात् । मन्त्राणाम्,—इति च प्रतिपद्यामहे । कस्मात् ?
तेषामपि बौद्धसन्निधानस्य सम्भवात् । न वक्तव्यं तर्हि ? ननु
विधानसामर्थ्यादेव व्यतिहारो न भविष्यति, अथोच्यते ;—कारणं
वक्तव्यम् । आदरार्थम्,—इति ब्रूमः । आह । ननु सूत्रमिवैतद-
वाचं पूर्वसूत्राभ्यामुत्तरसूत्रेण चैतस्य गतार्थत्वात् । उच्यते । नैष
दोषः । कस्मात् ? सामान्यप्राप्तेर्विशेषकथनस्यापुनरुक्तत्वात् । लेख-
ग्रेही खल्वियमाचार्याणाम् । ते खल्वादितः सामान्येनाभिधाय
पुनस्तदेव विशेषेणाभिदधते । सोऽयमलङ्कारो न दोषः ।

एतस्मिन् खल्वनुक्ते पूर्वसूत्रद्वयक्रमानुरोधान्मन्त्रान् विद्वत्स्य
किमादितः सर्वासु दिक्षु बलिहरणं ततोऽवान्तरदेशेषु ? उत
उत्तरसूत्रानुसारात्तदुक्तेनैव क्रमेण ? उताहो उभयत्रापि पाठ-
क्रमस्याविशेषात् विकल्पः ?,—इति कदाचित् शिष्या मुञ्चेयुः,
अतः परमकारुणिक आचार्यः सूत्रमिदं रचयाञ्चकार ।

ननु तथापि न ज्ञायते ;—प्राचीनस्य पराचीनस्य वा क्रमस्यानु-
पूर्व्यमवामभिप्रेतम्,—इति । पराचीनस्य,—इत्याह । कुतः ?
यतः प्राचीनस्य क्रमस्यानुपूर्व्यं खल्वभिप्रेयमाणे मन्त्राणां व्यतिहारः

स्यात् । तच्चानिष्टम् । उत्तरसूत्रतात्पर्यपर्यालोचनाच्चैवमवगच्छामः । यदि तावत् प्राचीनस्य क्रमस्यानुपूर्व्यमिहाप्रेतमभिविध्यत्, नूनमुत्तरत्र पुरस्तात्,—इति, अवान्तरदेशे,—इति चैवमादिदेशकीर्त्तनं नाकरिष्यत् । अकार्षीच्चाचार्यः । तस्मादवगच्छामः,—न प्राचीनस्य क्रमस्यानुपूर्व्यमिह प्रतिपिपादयिषितम्,—इति ।

अथ, तथाप्युत्तरसूत्रे देशकीर्त्तनमनर्थकम् ;—ननु मन्त्राणां व्यतिहारनिषेधादेव प्राचीनस्य क्रमस्यानुपूर्व्यमत्र न भविष्यति,—इत्युक्तम् । सत्यमुक्तम् । तत् खल्वेतदुत्तरसूत्रे देशकीर्त्तने सति शक्यते वक्तुम् । न पुनरन्यथा । कथम् ? देशकीर्त्तनबलात्तद्देशानामेव बलीनां ते ते मन्त्राः भवन्ति । तत्रादितो दिक्षु, ततो विदिक्षु च बलिहरणे मन्त्राणां व्यतिहारोऽवर्जनीयः स्यात् । देशकीर्त्तनस्य खल्वभावे, तत्रादेशानामेव बलीनां ते ते मन्त्राः,—इत्यत्र कारणविशेषाभावात् यथापठितैरेव मन्त्रैरादितो दिक्षु ततो विदिक्षु बलिहरणोपपत्तेर्व्यतिहारस्य वक्तुमशक्यत्वात्,—इत्यस्तु किं विस्तरेण ॥ ० ॥ ४० ॥ ० ॥

यस्यानुपूर्व्यस्य येषाञ्च मन्त्राणां व्यतिहारो निषिद्धः, त इदानीमभिधीयन्ते ; देवताश्च बलीनाम्,—

इन्द्रायेति पुरस्ता हायव इत्यवान्तरदेशे यमायेति दक्षिणतः पितृभ्य इत्यवान्तरदेशे वरुणायेति पश्चान्महाराजायेत्यवान्तरदेशे सोमायेत्युत्तरतो महेन्द्रायेत्यवान्तरदेशे वासुक्य इत्यधस्तादूर्ध्वं नमो ब्रह्मण इति दिवि ॥ ४१ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । अधस्तादिति नीचैर्दानमुपदिशति । ऊर्ध्वमिति ब्रह्मबलावन्वेति । ऊर्ध्वम्,—इति ऊर्ध्वमुत्क्षिप्य दानार्थम् । दिवि,—इति दिवं मनसि निधाय निक्षेपार्थम् । बलिहरणमन्त्राणाञ्चामीषामन्ते नमस्कारः स्यात् । कुतः ?

“अमुष्मै नम इत्येवं बलिदानं विधीयते ।

बलिदानप्रदानार्थं नमस्कारः कृतो यतः” ।

इति प्रकृतौ तथादर्शनात् । पिढ्यभ्यः,—इत्यत्र चान्ते स्वधाकारः स्यात् । कस्मात् ?

“स्वधाकारेण निगयेत् पित्रं बलिमतः सदा” ।

इति वचनात् । ब्रह्मबलौ तु यावदुक्तत्वादादित एव नमस्कारः स्यात् । विशेषवचनस्य स्वत्वर्थवत्त्वार्थं सामान्यवचनस्योपरीध इत्यत एव । न च विकल्पः, अतुल्यबलत्वात् । सामान्यविशेषयोर्विकल्पस्य कचिदप्यदर्शनात् । उपजीव्यश्च स्वत्वाचार्यः कात्यायनस्य,—इति नैतदन्यथयितुं शक्यम् । सामविधानब्राह्मणेऽप्येवमेवैतत् समाम्नायते,—इति नात्र विकल्पो युक्तः कल्पयितुम् । अपरे पुनरेतदविद्वांसो भाषन्ते,—“ब्राह्मणे,—इत्यत्रान्ते नमस्कारः स्यात् । कुतः ? प्रकृतौ तथा दृष्टत्वात् । यथोपदेशं वा स्यात् । उपदेशसामर्थ्यात् । एवञ्चेत्, विकल्पः, तुल्यबलत्वात्”—इति । सुभूमिकरणमुभयतश्चाङ्गिः परिपेक्ष्य प्रकृतिवदत्रापि कर्त्तव्यः ॥०॥ ४१ ॥

प्राच्यूङ्गावाचीभ्योऽहरहर्नित्यप्रयोगः ॥ ४२ ॥

प्राच्यूङ्गावाचीभ्यः,—तत्तद्दिग्देवताभ्यः,—इत्येतत् । अवाची खल्वि-

हाधोदिगभिप्रेयते । कथं ज्ञायते ? तद्वलेरवाचीनं दीयमानत्वात् ।
 सन्निहितपठितस्योर्द्ध्वं वैपरीत्याच्च । तथाच नित्यवली कर्म-
 प्रदीपः । “इन्द्राय वामुकये ब्रह्मणे”—इति । एताभ्यः खलु देव-
 ताभ्योऽहरहः प्रत्यहं, नित्यप्रयोगः,—नित्यमवश्यं प्रयोगोऽनुष्ठानं
 कर्त्तव्यः बलीनाम् । एताभ्यो देवताभ्यः प्रत्यहं बलिहरणमवश्यं
 कर्त्तव्यमित्यर्थः । तदिदं प्रसङ्गादत्र सूत्रितम् । अहरहरिति प्रत्यह-
 करणार्थम् । नित्यपदमावश्यकत्वार्थम् । क्रमश्च पूर्वसूत्रोक्त एव
 स्यात् । वैपरीत्ये कारणाभावात् । क्रममेदः खल्विहोर्द्ध्ववैपरीत्ये-
 नावाचीग्रहणार्थः,—इत्यवोचाम । खल्वस्ति तः खल्वयमेव क्रमः
 कर्मप्रदीपकता । अभिहितञ्चैतत् सर्व्वमस्माभिरधस्तात्,—
 “अथ संस्तूपं स रक्षीजनेभ्यः”—इत्यत्र ॥ ० ॥ ४२ ॥ ० ॥
 प्रासङ्गिकमभिधाय प्रकृतमेव पुनरनुवर्त्तमहे,—

संवत्सरे संवत्सरे नवयज्ञयोर्वा ॥ ४३ ॥

वाशब्दस्योभयत्रान्वयः कर्त्तव्यः । नवयज्ञयोः,—इत्येतदपि वीप्सितं
 द्रष्टव्यम् । तेनायमर्थः । संवत्सरे संवत्सरे वा नवयज्ञयोर्नवयज्ञयो-
 र्वा नित्यप्रयोगः,—इत्यनुवर्त्तते । नवयज्ञयोरिति द्विवचनकरणात्
 त्रीहिवययज्ञयोरिति बोद्धव्यम् । श्यामाकयज्ञस्य तु वनस्थविषयत्वा-
 दिह नोक्तेः ।

आह । कस्य नित्यप्रयोगः ? यथोक्तस्य कर्मणः,—इत्याचक्ष्म-
 हे । कस्मात् ? “अव्यक्तं प्रधानगामि”—इति वचनात् । तथाच
 सामविधाने ब्राह्मणे । “अथातो वास्तूशमनम्”—इत्येतस्मिन् प्रक-

रणे, “बहुपशुधनधान्यहिरण्यमायुष्मत्पुरुषं वीरसूः सुभगा अवि-
धवस्त्रीकं शिवं पुण्यं वासु भवति, चतुर्षु मासेषु प्रयोगः संवत्सरे
वा पुनः प्रयोगः”—इत्याम्नातम् । तस्मात्,—प्रकृतस्य बलित्र-
यस्य प्रयोगः,—इत्यसङ्गतैषा वर्णना । सामविधाने खल्वहरहर्बलि-
त्रयस्योपदेशविरहात् प्रकृतस्यैव कर्मणः पुनः प्रयोगोऽवगम्यते ।
तस्मादिहापि तथैव वर्णयितुमुचितम् ॥ ० ॥ ४३ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य सप्तमी खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके अष्टमी खण्डिका ।

श्रवणाऽऽग्रहायणीकर्मणोरक्षताञ्छिष्टा ॥ १ ॥

व्याख्याति श्रवणाग्रहायणीकर्मणी । तयोः कर्मणोः, अक्षतान् यवान् शिष्टा,—अवशिष्टान् कृत्वा उर्व्वरितान् कृत्वा,—इत्येतत् । अक्षतान्,—इति वचनादासादितानां यवानां मध्यात् पूर्व्वमेव भर्जनादवशेषः कर्त्तव्यः, न भर्जनात् परतः । कुतः ? अनक्ष-तत्वात्तेषाम् । तथा चोक्तम् ।

“अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते” ।

इति । शिष्टा,—इति करणाच्च, एतत्कर्मकरणार्थमक्षतानाम-वशेषः करणीयः, न तु यदि देवादक्षताः शिष्यन्ते, तदैवैतस्य कर्मणः करणम्,—इत्युपदिशति ॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्निमुप-
समाधाय ह्ये राक् इत्येकैकयाऽञ्जलिना जुहु-
यात् ॥ २ ॥

प्राङ्मुखो वा उदङ्मुखो वा ग्रामान्निष्क्रम्य निर्गत्य । सन्निधानाति-रेकात् निष्क्रमणस्यैव नियमो न चतुष्पथस्य । चतुष्पथः प्रसिद्धः । तस्मिन् ‘अग्निमुपसमाधाय’—इत्युक्तार्थम् । ह्ये राक्,—इति चतस्र ऋचोऽभिप्रेताः । तासामेकैकया ऋचा, अञ्जलिना—व्याको-

श्रीकृतेन पाणिद्वयेन जुहुयात् ;—प्रकृतानक्षतान् । अथ, अग्नि-
मुपसमाधाय,—इत्येतदवाच्यम् ; ननु जुहोतिचोदनया खल्वेतत्
प्राप्नोति । न,—इत्याह । कस्मात् ? यस्मादग्निमुपसमाधाय,—
इत्येतदवचने चतुर्थये खल्वसौ होमः स्यात् उदकइवाक्षततण्डु-
लानाम् । तस्मादेतदुच्यते । क्षिप्रहोमन्यायेन खल्वयं होमः स्यात् ।
तत्प्रज्ञापनार्थं चाग्निमुपसमाधायेत्युच्यते । कथं नाम ? अग्नि-
मुपसमाधायैव जुहुयात् न तु परिसमूहनादिकमपि कृत्वा,
—इति ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

प्राङ् उत्क्रम्य वसुवन एधीत्यूर्ध्वमुदीक्षमाणो देव-
जनेभ्यः ॥ ३ ॥

प्राङ् प्राङ्मुखः, उत्क्रम्य अग्नेः सकाशात् कतिचित् पदानि
गत्वा । वसुवन एधि,—इति यजुषा त्रिरभ्यस्तेन,—इत्यर्थः ।
कुतः ? पठ्यमानमन्त्रकाण्डे तथैवैतस्य यजुषः पाठात् । ऊर्ध्वम्
उपरिष्ठात् । उदीक्षमाणः ऊर्ध्वमवलीकयन्, देवजनेभ्यः देवजनानु-
द्दिश्य । प्रकृतानामक्षतानामक्षलिमुखजित्,—इति सूत्रशेषः ।
“ऊर्ध्वम्”—इति पदस्योत्सर्गेण संबन्धो न तु ईक्षणेन । कथं ज्ञायते ?
उदीक्षमाणः,—इति उदुपसर्गेणैव तदवगतेरनर्थकत्वापत्तेः ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । वसुवन एधि,—इत्येतदयजुः किमुत्-
क्रमणेन संबध्यते, आहोस्विदुदीक्षणेन, उताहो उत्सर्गेण ?—इति ।
उत्क्रमणेन,—इति केचित् । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? यस्मादेवं
सति अक्षतवलिरमन्त्रकः स्यात् । तच्चानिष्टम् । “द्रव्यत्यागो न

निर्देवः”—इति स्मरणात् । अव्यक्तस्य प्रधानसंबन्धसिद्धान्तोऽप्येवमुपबुध्येत । अतएव, उदीक्षणेन संबन्धः,—इत्यपि नाद्रियामहे । अपरे तु,—देवजनेभ्यः,—इति चतुर्थीनिर्देशादयमेव नमस्कारान्तो बलिमन्त्रः,—इति मन्यमानाः,—वसुवन एधीति मन्त्रस्योत्क्रमणेन संबन्धम् इच्छन्ति । तदप्यसुन्दरम् । कस्मात् कारणात् ? इतिकरणाभावात् । एवं खल्वभिप्रेयमाणि, “इन्द्रायेति पुरस्तात्”—इत्येवमादिवत्, देवजनेभ्यः,—इत्यत्रापि इतिः क्रियेत । तदकरणादवगच्छामः,—नायं बलिमन्त्रः,—इति । तस्मादुक्तगणैव यजुषः संबन्धः । तथा चोक्तम् ।

“ऊर्ध्वं वस्त्रितिमन्त्रेण देवेभ्योऽस्येत् यवाञ्जलिम् ।

तथेतरजनेभ्यश्च प्राञ्चमन्यद् यथाविधि” ।

इति । उत्क्रमणमुदीक्षणञ्च इयमपि मन्त्रानुपदेशाद् व्याहृतियोगेन स्यात् । तृणीमिति केचित् ।

अत्राह । ननु आग्नेयमिदं यजुः ‘वसुवन एधि’—इति । तथाचाग्नेयेन यजुषा देवजनेभ्यो बलिर्दीयते इत्यनुपपन्नमिव प्रतिभाति । नायं दोषः । “ऐन्द्रा गार्हपत्यमुपतिष्ठेत”—इतिवदचनादुपपत्तिसम्भवात् । तथा चोक्तम् । “किमिव हि वचनं न कुर्यात् नास्ति वचनस्यातिभारः”—इति । अपिच । देवजनार्थमग्नेरधेषितत्वात् नात्रानुपपत्तिशङ्काऽवसरः । अयं खल्वर्थो मन्त्रस्य । वस्त्रिति धननाम । वन सम्भक्तौ । हे अग्ने, त्वमस्मिन् कर्मणि वसुवनः धनसंविभागशीलः एधि भव । योऽयमक्षतवलिर्मया दीयते, तं विभज्य यथायोग्यं देवजनेभ्यः प्रापय इति । प्रसिद्धं ह्यग्नेर्देवानां हव्यप्रापकत्वम् । तस्मात् सर्व्वमुपपद्यते ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

तिर्य्यङ् इतिरजनेभ्योऽर्वाङ् वेक्षमाणः ॥ ४ ॥

तिर्य्यङ् इतिरजनीं यथा भवति, तथा,—इति क्रियाविशेषणमेतत् ।
अथवा । “प्राञ्चमन्यद् यथाविधि”—इति वचनात् प्राञ्चमेतं बलिं
हरत् । ततश्च एवं व्याख्यायते । तिर्य्यङ् इतिरजनीः सन्, इतिरज-
नेभ्यः अक्षताञ्जलिमुत्सृजत् । प्रकृतेन वसुवन एधीत्यनेन मन्त्रेण ।
किमविशेषेण ? न । कथन्तर्हि ? अर्वाङ् वेक्षमाणः । अधो-
ऽवलोकयन् । अर्वाङ् अधोमुखः, अवेक्षमाणो बलिदेशम्,—
इति वा वर्णनीयम् ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अनवेक्षमाणः प्रत्येत्याक्षतान् प्राश्नीयात् ॥ ५ ॥

अनवेक्षमाणोऽनवलोकयन् । अनवेक्षमाणः,—इति पाठेऽपि, अपे-
त्ययमुपसर्गः,—इति स एवार्थः । किमनवेक्षमाणः ? प्रकृतान्
बलिदिग्देशान् । प्रत्येत्य पुनरागत्य । किम् ? अग्निसमीपदे-
शम् । कुतः ? प्रकृतत्वात् । प्रतिशब्दस्वरसाच्च । अक्षतान्,—
प्रकृतान् होमवल्गोरवशिष्टान् इत्यर्थः । प्राश्नीयात् भुञ्जीत ।
एवञ्च न सर्वेषां मक्षतानां होमवल्गोर्विनियोगः स्यात् ॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥
किमेक एव प्राश्नीयात् ? न ।

उपेतैरमात्यैः सह ॥ ६ ॥

उपेतैः समीपमागतैरमात्यैः सह मिलित्वा । [अमात्यशब्देन
पुत्रभ्रातृप्रभृतयो गृह्णा उच्यन्ते । एतदुक्तं भवति । यावदयं

गृहान्निष्क्रान्तो जुहोति वलिञ्चोत्सृज्याग्निसमीपं प्रत्येति ,
तावदमात्वा अप्यस्य समीपमागच्छेयुः ;—येन तैः सार्द्धमक्षत-
प्राशनमस्योपपद्यते,—इति । स स्वस्वयमर्थः उपेतपदस्वरसा-
दवगम्यते ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

काम्येन स्वस्वेतेन कर्मणा भवितव्यम् । किं पुनरस्मिन् कर्मणि
कृते फलं स्यात् ? तदुच्यते,—

स्वस्वयनम् ॥ ७ ॥

व्याख्यातोऽक्षरार्थः । तदिदं कर्मणः फलवचनपरं सूत्रं न वामदेव्य-
गानविधानार्थम् । अनर्थकत्वापत्तेः । परिभाषाप्राप्तं वामदेव्यगानं
स्वस्वन्तरेणाप्येतद्वचनमिदानीं कर्तव्यं भवति । उत्तरतः कर्मा-
न्तरसूत्राणादिदानीमेतस्य कर्मणोऽपवर्गावगमात् । अपर आह ।
कर्मापवर्गविहितं वामदेव्यगानमिह स्वस्वयनम्—इति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

वशङ्गमौ शङ्खश्चेति पृथगाहुती व्रीहियवहोमौ प्रयुञ्जीत ॥ ८ ॥

वशङ्गमौ,—इति मन्त्रेण, शङ्खश्चेति मन्त्रेण च, पृथक् नाना
आहुती ययोः, तौ पृथगाहुती व्रीहियवहोमौ प्रयुञ्जीत कुर्यात् ।
ननु, पृथगाहुती,—इत्येतदवाच्यं ; मन्त्रयोः पृथगुपन्यासात् व्रीहि-
यवहोमौ,—इति द्विवचनाच्च होमयोर्द्वित्वावगतेः । न,—इत्याह ।
कस्मात् ? यस्मात् एतद्वचने व्रीहियवयोर्द्वन्द्वबलादितरेतरयोगाव-
गतेर्भिलितयोर्व्रीहियवयोर्होमः स्यात् । तस्मादेकैकमन्त्रेणैकैकस्य

होमार्थं पृथगाहुती,—इति वचनम् । तदत्र द्रव्यपृथक्तादाहुत्योः
पृथक्कमित्यमुमर्थं प्रज्ञापयितुं 'पृथगाहुती'—इत्याह । एवञ्च,
वशङ्गमाविति मन्त्रेण व्रीहिहोमः, शङ्खद्येत्यनेन च यवहोमः
स्यात् । तथा चोक्तम् ।

“वशङ्गमाविति व्रीहीन् शङ्खद्येति यवांस्तथा ।

असावित्यत्र नामोक्ता जुहुयात् चिप्रहोमवत्” ॥

इति । अस्माद्वचनात् चिप्रहोमोऽयम् । आह । असौ,—इत्येतस्मिन्
सर्व्वेनास्मि नाम उक्ता जुहुयात्,—इत्युक्तम् । न ज्ञायते ; कस्य
नाम्नो वचनम् ?—इति । तदुक्तव्यम् । उच्यते ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

यस्यात्मनि प्रसादमिच्छेत्तस्मै ॥ ९ ॥

यस्य,—अविशेषात् स्त्रियाः पुरुषस्य वा, आत्मनि स्वस्मिन् विषये,
प्रसादं प्रसन्नतामिच्छेत् अभिलषति, तस्मै, तस्य, नाम उक्ता,
—इति संबन्धः । 'तस्मै स्वर्ज्वः' इतिवत् 'तस्मै'—इति च्छान्दस्या
प्रक्रियया षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । अपर आह । तस्मै,—इति तादर्थ्ये
चतुर्थी । यस्यात्मनि प्रसादमिच्छेत्तदर्थं तमुद्दिश्य व्रीहियवहोमौ
प्रयुज्जीत,—इति गतेन संबन्धः । अनयाऽपि वचनव्यक्त्या तस्यैव
नाम्नो वचनम्,—इति मन्यते । तं प्रसादयितुम्—इत्यस्मामपि
वर्णनायां गतेनेवास्य संबन्धो द्रष्टव्यः,—इति ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

किमस्य व्रीहियवहोमस्य सकृत् प्रयोगः ? न,—

नित्यप्रयोगः ॥ १० ॥

नित्यमहरहः प्रयोगः—अर्थादाप्रसादात् प्रत्यहमनुष्ठानम् ॥०॥ १०॥

एकाक्षर्यायामर्द्धमासव्रते हे कर्मणी ॥ ११ ॥

“आकूर्तीं देवीं मनसा प्रपद्ये”—इत्यादिकाष्टचमेकाक्षर्यामाच-
क्ष्महे । कस्मात् ? तस्या इदानीं क्रमप्राप्तत्वात् । प्रसिद्धे च ।
प्रसिद्धिवीजश्च,—“यस्यास्त एकमक्षरम्”—इति मन्त्रवर्णः ।
तदस्यामेकाक्षर्यायामष्टचि चत्वारि कर्माणि सूत्रयिष्यति । तेषां
मध्यात् हे कर्मणी अर्द्धमासव्रते स्याताम् । के पुनर्द्धं कर्मणी
अर्द्धमासव्रते स्याताम् ? आयुष्कामग्रामकामकर्मणी,—इति ब्रूमः ।
कथं ज्ञायते ? अनयोर्विशिष्टफलकत्वात् । साध्यानुगुणत्वाच्च
साधनस्य । तथा चोक्तम् ।

“चत्वारि चैकाक्षर्यायां कर्माणि फलभेदतः ।

तत्रार्द्धमासव्रतता न द्वितीयचतुर्थयोः” ।

इति । द्वितीयचतुर्थयोस्तु पारिभाषिकव्रततैव स्यात्,—विशेष-
स्यानुपदेशात्,—इति द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

तानि चत्वारि कर्माणि सपरिकरमिदानीमभिधीयन्ते,—अष्टभिः
सूत्रैः,—

पौर्णमास्यां रात्रौ खदिरशङ्कुशतं जुहुयादायुः-

॥ १२ ॥

पौर्णमास्यां रात्रौ,—इत्युक्तार्थम् । खदिरः प्रसिद्धः । तक्षयाः
शङ्खवः कीलकाः—खदिरशङ्खवः । तेषां खदिरशङ्कुनां शतम्,—

(शतशब्दः संख्यावचनः)—जुहुयात्, प्रकृतया एकाक्षर्यया ऋचा, चिप्रहोमन्यायेन,—इत्यर्थः । शङ्खवच्च प्रकृतिधर्मानुरोधात् समित्-प्रमाणाः समिल्लक्षणयुक्ताश्च कर्त्तव्याः । तथा चोक्तम् ।

“सत्वचः शङ्खवः कार्यास्तीक्ष्णाया वीतकण्टकाः ।

समिल्लक्षणसंयुक्ताः सूचीतुल्यास्तथाऽऽयसाः” ।

इति । को जुहुयात् ? आयुःकामः । आयुर्जीवितं कामयते यः, सोऽयमायुःकामः । कस्य आयुःकामः ? अविशेषादात्मनः पुत्रादीनां वा । कथं पुनः “शास्त्रदेशितं फलमनुष्ठातरि”—इति स्थिते सिद्धान्ते पुत्रादीनामप्यायुःकामयमानोऽधिकरोति,—इति वर्ण्यते ? गृह्णाकर्मत्वादित्याह । गृह्णाकर्मं खल्विदं गृह्णाणामपि फलजनकं भवितुमर्हति, न केवलं यजमानस्यैव । गृह्णाच्च पुत्रादयः । न खल्वसौ यजमानोऽन्तरेणैतान् स्वमेवाभ्युदयं कामयमानो भवति निर्वृतः । तस्मात्त्वात्तस्य । तथाच गृह्णासंग्रहः ।

“पद्माः पुत्राश्च कन्याश्च जनिष्याद्यापरे सुताः ।

गृह्णा इति समाख्याताः यजमानस्य दायकाः ।

तेषां संस्कारयोगेन शान्तिकर्मक्रियासु च ।

आचार्यविहितः कल्पस्तस्माद् गृह्णा इति स्थितिः” ॥

इति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

आयसान् वधकामः ॥ १३ ॥

अथो लौहम् । तद्भवान् आयसान् शङ्खून्,—प्रकृतत्वाच्छतसंख्याकान्, प्रकृतेनैव विधिना जुहुयात् । कः ? वधकामः । हननं

वधः,—इत्यनर्थान्तरम् । तं कामयते यः, सोऽयं वधकामः ।
कस्य वधकामः ? शत्रूणामर्थात् । न हि कश्चिदात्मनोवधं
कामयते ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अथापरम् ॥ १४ ॥

अथशब्दः,—वधकामकर्मणा व्यवहितस्यापि पूर्व्यप्रकृतस्यार्द्धमास-
व्रतस्यानुसन्धानार्थः । अर्द्धमासव्रते द्वे कर्मणि,—इत्युक्तम् । तच्चैक-
मायुःकामस्योक्तम् । अथापरमपि अर्द्धमासव्रतं कर्म ग्रामकामस्य
वर्त्तिष्यते,—इत्यर्थः ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य चतुष्पथे पर्वते
वाऽऽरण्यैर्गोमयैः स्खण्डिलं प्रताप्यापोद्वाङ्गारान्
मन्त्रं मनसाऽनुद्रुत्य सर्पिरास्येन जुहुयात् ॥ १५ ॥

‘प्राङ् वोदङ् वा ग्रामान्निष्क्रम्य’,—इत्युक्तार्थम् । ‘चतुष्पथे पर्वते
वा’ चतुष्पथपर्वतौ प्रसिद्धौ । तयोरन्यतरस्मिन् । ‘अरण्ये भवैर्न
ग्राम्यैः, ‘गोमयैः’,—न दारुभिः, ‘स्खण्डिलं’ लोहपात्रं, ‘प्रताप्य’
प्रकर्षेणातिशयं तापयित्वा, तस्मात् स्खण्डिलात् ‘अङ्गारान्’ अग्नि-
मयान्, ‘अपोद्वा’ अपाकृत्य, ‘मन्त्रं’ प्रकृतमेकाक्षर्यामन्त्रं, ‘मनसा’
हृदयेन, ‘अनुद्रुत्य’ अनुस्मृत्य, ‘सर्पिः’ घृतं, ‘आस्येन’ मुखेन,
‘जुहुयात्’ । कुत्र जुहुयात् ? प्रतप्ते स्खण्डिले,—इत्याह ।
कुतः ? प्रकृतत्वात् । जुहोतिचोदनावलादपोदेष्वेवाङ्गारेषु हो-
मः ?,—इति चेत् । नैतदेवम् । कस्मात् ? यस्मादेवंसति

स्थण्डिलप्रतापनोपदेशोऽनर्थकः स्यात् । अपोहनोपदेशेन चाङ्गाराणां स्थण्डिल-प्रतापनमात्रार्थतया कर्मानङ्गत्वावगतेः । एवञ्च, अनग्निकत्वादत्र क्षिप्रहोमधर्मो न स्यात्, किन्तु उदकहोमवत् यावदुक्तमेव स्यात्,—इति द्रष्टव्यम् । अत्र च, स्थण्डिलप्रतापनादौ यद्यपि मन्त्रो नोपदिश्यते, तथापि न व्याहृतिप्रयोगः, किन्तु तूष्णीमेव करणीयम् । तथा च गृह्यासंग्रहः ।

“वपाहोमे मुखेनैव होमे स्विष्टकृते तथा ।

व्याहृतीर्न प्रयोक्तव्या मुखे नाप्सु च लक्षणम्” ।

इति ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

तस्याञ्च सर्पिराहुत्याम्,—

ज्वलन्त्यां द्वादश ग्रामाः ॥ १६ ॥

अस्य भवन्ति । फलविधिरयं न फलार्थवादः । कथं ज्ञायते ? काम्यानां श्रूयमाणफलत्वस्य रात्रिसत्रन्यायेन वर्णयितुमुचितत्वात् । तस्मात् ग्रामकामस्यात्राधिकारः ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

धूमे त्रयवराह्याः ॥ १७ ॥

आहुत्यामज्वलन्त्यां केवले धूमे जायमाने त्रयवराह्याः ग्रामाः अस्य भवन्ति । अवराह्यशब्दो हीनवचनः । तयोऽवराह्याः हीना येषां ते तयोक्ताः । अवराह्यशब्देनैतत् दर्शयति,—धूमप्रमाणात्पत्व-बहुत्वाभ्यां फलात्पत्वबहुत्वं भवति, परन्तु न्यूनकल्पेऽपि त्रयो ग्रामाः सम्पद्यन्ते,—इति । अपरे तु मन्यन्ते,—ज्वालादीप्तितारतम्येनापि फलतारतम्यं भवति,—इति ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

अमोघं कर्मोत्थाचक्षते ॥ १८ ॥

इदं ग्रामकामकर्म अमोघं अव्ययमिति आचक्षते कथयन्ति
आचार्याः । अमोघवचनेनेतद्दर्शयति,—यदि ज्वाला न भवति,
धूमोऽपि न जायते, तथापि नैवेदं कर्म मोघं भवति, अपितु
कियदपि गृहचेत्वादिकं फलमस्य स्यादेव,—इति । कुतः ?
अमोघवचनस्यैवमर्थत्वात् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

वृत्त्यविच्छित्तिकामो हरितगोमयान् सायं प्रातर्जुहु-
यात् ॥ १९ ॥

वृत्तिर्वर्त्तनमुपजीवनमित्यनर्थान्तरम् । अविच्छित्तिरविच्छेदः—
अविच्युतिरित्येतत् । वृत्तेरविच्छित्तिः वृत्त्यविच्छित्तिः । तां काम-
यते,—इति वृत्त्यविच्छित्तिकामः । आह । कतमा पुनरिह वृत्ति-
रभिप्रेता ? शिलोब्धादिरूपा,—इति ब्रूमः । कुतः ? तस्या एव
ब्राह्मणादिवृत्तितया प्रसंशनात् । तथाच वृत्तिमुपक्रम्य स्मरति
भगवानत्रिः ।

“मयैष धर्मोऽभिहितः संस्थिता यत्र वर्णिनः ।

बहुमानमिह प्राप्य प्रयान्ति परमां गतिम्” ।

इति । मनुरपि ।

“अद्रोहेणैव भूतानामल्पद्रोहेण वा पुनः ।

या वृत्तिस्तां समास्त्राय विप्रो जीवेदनापदि ।

यात्रामात्रप्रसिद्धयै स्त्रैः कर्मभिरगर्हितैः ।

अल्लेशेन शरीरस्य कुर्वीति धनसञ्चयम् ।

ऋतामृताभ्यां जीवेत्, मृतेन प्रमृतेन वा ।

सत्यामृताभ्यामपि वा न श्ववृत्त्या कदाचन” ।

इति ।

“न लोकवृत्तं वर्त्तत वृत्तिहेतोः कथञ्चन ।

अजिह्वामशठां शुद्धां जीवेद्वाङ्मणजीविकाम्” ।

इति च । तस्मात्,—युक्ता अभ्युदयहेतोः शुद्धाया वृत्तेरविच्छित्ति-
कामना । अपर आह । वृत्तिशब्देन श्रुतिस्मृतिविहितकर्मानुष्ठान-
मुच्यते । कुतः ?

“यावज्जीवमविच्छिन्नां वृत्तिं यस्त्वनुतिष्ठति ।

यथाऽऽस्त्रातेन विधिना स परं ब्रह्म विन्दते” ।

इति स्मरणात् । मनुवचनाच्च ।

“एषोदिता गृहस्थस्य वृत्तिर्विप्रस्य शाश्वती ।

स्नातकव्रतकल्पश्च सत्त्वशुद्धिकरः शुभः” ।

इति । तदसङ्गतम् । कुतः ? वृत्तिशब्दस्यैदमर्थ्याप्रसिद्धेः । स हि
जीवनोपायमाह,—इति स्मृतिषु प्रसिद्धम् । यदपि स्मरणम्—
“यावज्जीवमविच्छिन्नानाम्”—इत्यादि, तदपि अस्मादुक्तामेव वृत्तिं
स्तौति । तस्या अपि प्रसंगार्हत्वात् । न भवदुक्ताम् । अप्रसिद्धेरेव ।
मनुरपि चतुर्थेऽध्याये प्रथममस्मादुपवर्णितां वृत्तिं, परतस्तु स्नातक-
व्रतमभिधाय, प्रकरणशेषे “एषोदिता गृहस्थस्य”—इत्यादिना
यथाक्रमं तदुभयमेवोपसंहरति,—इत्यवगच्छामः । कथम् ? उप-
क्रमोपसंहारयोरेकार्थत्वोपपत्तेः । अन्वया खल्वसावन्यदुपक्रम्यान्य-
दुपसंहरन्ननवधेयवचनः स्यात् । भवत्परिकल्पितायाश्च वृत्तेरा-

अमान्तरसाधारण्यात् गृहस्थमात्रपरं मनुवचनं पीद्येत । न
खल्वेकैव वृत्तिरनेकसाधारणा एकस्य प्रशस्यते नापरस्येति
किञ्चित् कारणमत्र शक्यमुपेक्षितम् । तस्मादस्मदुक्त एवार्थो-
विद्वद्भिरादरणीयः ।

स खल्वयंवृत्त्यविच्छिन्निकामः,—हरितगोमयान् सायं प्रात-
र्जुहुयात् । प्रकृतैर्नैकाक्षर्यामन्त्रेण । होमश्चायं क्षिप्रहोमन्यायेन
स्यात् । हरिताश्च ते गोमयाश्च,—इति हरितगोमयाः, तान्—
हरितगोमयान् । यैः खलु गोमयैः सङ्कुले प्रदेशे हरितानि तृणानि
प्रशस्तान्युत्पद्यन्ते, तान् किल गोमयान् हरितगोमयान् आच-
क्षते । ते खल्वार्द्रा इहाभिप्रेयन्ते । कथं ज्ञायते ? तेष्वेव
तत्प्रसिद्धेः । हरितगोमयेनोपलिम्पतीतिवत् । अप्सुषोमानाम
चमसाश्चात्वालदेशेऽङ्गिः पूर्णाः, तेषु हरितानि तृणानि प्रास्तानि
भवन्ति—इत्यत्र हरिततृणशब्दः सूत्रकारेणाप्येवमेव व्याख्यातः ।
अध्वर्यवोऽपि तादृशान्येव तृणानि तत्र प्रक्षिपन्ति । तस्माद्यथोक्त
एवार्थः ।

हरितगोमयान्,—इति बहुवचनं सायंप्रातरावृत्त्यपेक्षम् ।
आहुतेरावृत्त्यपेक्षमेव कुतो न स्यात् ?—इति चेत् । न । एकमन्त्रा-
धिकारात् । अभ्यासस्यानुपदेशाच्च । तस्मात्,—एकैवेयमाहुतिः
सायंकाले प्रातःकाले च होतव्या । सा खल्वियमाहुतिः, सायं
—सायमाहुतेः पुरस्तात् स्यात् । प्रातश्च प्रातराहुतेः पर-
स्तात् । कस्मात् ? सायंप्रातर्होमयोरव्यवायोपपत्तेः । एवं खल्व-
व्यवायः सायंप्रातर्होमयोरुपपद्यते । इतरथा व्यवायः स्यात् । स
चानिष्टः । कुतः ?

“नैकस्मिन् कस्मैणि तते कस्मान्यत् तायते यतः” ।

इति वचनात् । अथ, एवमपि प्रादुष्करणहोमयोर्व्यवायः स्यादेव ? स्यादेव । अनन्यगतिकत्वात् । किं पुनरत्र कारणम् ? ;—प्रादुष्करणहोमयोर्व्यवाय आश्रयितव्यो न सायंप्रातर्होमयोः, —इति । उच्यते । आश्रयिष्यामः प्रादुष्करणहोमयोर्व्यवायम्, अनाश्रयन्तः सायंप्रातर्होमयोर्व्यवायं करिष्यामः । न च गुणस्य अव्यवायं उपपादयितुं प्रधानयोर्व्यवायः युक्त आश्रयितुम् । तस्मात्,—यद्योक्तमेवास्तु । स खल्वयं होमो वर्षासु प्रत्यहं करणीयः । कुतः ? तच्चैव हरितगोमयोपपत्तेः । तथा चोक्तम् ।

“सायं होमस्य पुरतः परस्तात् प्रातराहुतेः ।

आर्द्रं वर्षासु जुहुयात् प्रत्यहं गोमयाहुतिम्” ।

इति । एवन्तावदेकाक्षर्यायां चत्वारि कस्मात्पण्यभिहितानि ॥०॥१८॥
मन्त्रान्तरविनियोगं विवक्षुः कस्मान्तरमिदानीं वक्तुमारभते,—

त्रिरात्रोपोषितः पण्यहोमं जुहुयादिदमहमिमं
विश्वकस्माणिमिति ॥ २० ॥

त्रिरात्रोपोषितः,—इत्युक्तार्थम् । ‘काम्येषु त्रिरात्राभोजनम्’—
इति सिद्धत्वादेतदवाच्यम्,—इति चेत् । न । सिद्धमेव पुनरुच्यते ।
किमर्थम् ? आदरार्थम् । अथवा । नियमार्थमेतद्विष्यति,—
त्रिरात्रोपोषित एव पण्यहोमं जुहुयात्,—इति । किमतः ?
एतदतो भवति,—‘त्रीणि वा भक्तानि’—इत्येतत् पक्षान्तरमिह
न भवति,—इति ।

पण्यं विक्रीयद्रव्यं भण्यते । पण्णाय होमः पण्णहोमः । तम्—
 पण्णहोमम्, 'इदमहम्,'—इति मन्त्रेण क्षिप्रहोमन्यायेन जुहु-
 यात् । आह । केन द्रव्येण जुहुयात् ? द्रव्यानादेशादाज्येन । एव-
 मेके । उत्तरसूत्रदर्शनात् पण्णावयवेन । एवमपरे । येषां पण्णा-
 नामवयवहोमाद् विनाशः,—यथा मणिरत्नादीनाम्, तेषा-
 माज्येन, येषां पुनरवयवहोमादपि न विनाशः,—यथा धान्या-
 दीनाम्, तेषामवयवेनैव होमः । एवमन्ये । किं पुनरत्र
 युक्तम् ? अन्तिमः पक्षः इत्याह । कुतः ? उत्तरसूत्रात् ।
 अविनाशोपपत्तेश्च । न हि पण्यसम्पदे क्रियमाणोहोमः पण्यविना-
 शाय भवितुं युक्तः । न हि वरघाताय कन्यामुदाहयन्ति ।
 आचार्यस्तु पण्णावयवेनैव होममुपदेक्षति । पण्यशब्दो वृद्धावपि
 प्रयुज्यते,—इति तस्याप्यत्र ग्रहणमिच्छन्ति । एका चेयमाहुतिः ।
 सकृच्च प्रयोगः ॥ • ॥ २० ॥ • ॥

वाससस्तन्तून् ॥ २१ ॥

वाससः पण्यस्य तन्तून् दशसूत्राणि जुहुयात्, पूर्वोक्तेन
 विधिना ॥ • ॥ २१ ॥ • ॥

गोर्बालान् ॥ २२ ॥

गोः पण्यस्य बालान् लाङ्गूललोमानि, जुहुयादित्यनुवर्तते ॥
 ॥ • ॥ २२ ॥ • ॥

एवमितरेभ्यः पश्येभ्यः ॥ २३ ॥

इतरेभ्यः पश्येभ्यः सकाशात्, एवमवयवमुद्धृत्य जुहुयात् । अत्र पश्यहोमकर्त्रेणः परिसमाप्तिः । फलमप्यस्य कर्त्रेणः पश्यमेव कल्पयितव्यं भवति । कुतः ? उपस्थितत्वात् । पश्यहोममिति वचनाच्च ॥ • ॥ २३ ॥ • ॥

पूर्णहोमो यजनीयप्रयोगः ॥ २४ ॥

‘पूर्णहोमं यशसे जुहोमि’—इति पूर्णशब्दोपलक्षितेन मन्त्रेण होमः पूर्णहोमः । कर्त्तव्यः,—इति सूत्रशेषः । स खल्वयं पूर्णहोमो-यजनीयप्रयोगो भवति । व्याख्यातमेतत् । स चायं होमः पौर्णमास्याः प्रतिपदि प्रातर्होमादूर्ध्वं पक्षादिहोमाच्चावार्क् स्यात् । अमावस्यायाः प्रतिपदि तु पक्षादिहोमादूर्ध्वम्—इति द्रष्टव्यम् । होमश्चायमाज्येन करणीयः । द्रव्यानुपदेशात् । एका चेयमाहुतिः क्षिप्रहोमन्यायेन स्यात् । एवमुत्तरत्रापि ॥ • ॥ २४ ॥ • ॥

इन्द्रामवदादिति च ॥ २५ ॥

‘इन्द्रामवदात्तमीवः’—इति मन्त्रेण च होमो यजनीयप्रयोगः ॥ • ॥ २५ ॥ • ॥

अनयोः खलु यजनीयप्रयोगाहुत्योर्मध्यात्,—

यशस्कामः पूर्वां सहायकाम उत्तराम् ॥ २६ ॥

यशस्कामः पूर्वमाहुतिं जुहुयात् । सहायकाम उत्तरमाहुतिं
जुहुयात् ॥ • ॥ २६ ॥ • ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य अष्टमी खण्डिका समाप्ता ॥ • ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके नवमी खण्डिका ।

पुरुषाधिपत्यकामोऽष्टरात्रमभुक्त्वा ॥ १ ॥

पुरुषाणामाधिपत्यं सेनापत्यादिकं कामयते,—इति पुरुषाधिपत्य-
कामः । अष्टरात्रम्,—अष्टौ अहोरात्राणि, अभुक्त्वा उपोष्य ॥
॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

औदुम्बरान् सुवचमसेधानुपकल्पयित्वा ॥ २ ॥

उदुम्बरस्यैतान् औदुम्बरान् । तान् खल्विमान् वार्त्तानिव न तैज-
सान्,—इत्यवगच्छामः । कथम् ? इध्मेन सहैकयोगनिर्देशात् ।
सुवचमसेधाः व्याख्याताः । तान् उपकल्पयित्वा,—उपकल्प्य
सम्पाद्य,—इत्येतत् । चमसस्योपकल्पनं प्रणीतार्थम् । इध्माना-
मुपकल्पनम्—आज्यतन्त्रेण होमप्रज्ञापनार्थम् । कथं ज्ञायते ?
एवं खल्वमीषामुपकल्पनं दृष्टार्थं भवति । अन्यथा अदृष्टार्थत्व-
मेषां कल्पनीयं स्यात् । न चैतदुचितम्,—सम्भवति दृष्टे
अर्थे ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

प्राङ् वोढ् वा यामान्निष्क्रम्य चतुष्पथेऽग्निमुप-
समाधाय ॥ ३ ॥

कृतभाष्यं सूत्रम् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

आज्यमादित्यमभिमुखो जुहुयात् ;—अन्नं वा
एकच्छन्दस्य्यीर्वा एषेति च ॥ ४ ॥

आदित्यमभिमुखः,—आभिमुख्येनादित्यमुखः , अन्नं वा,—इति
मन्त्रेण, यीर्वा,—इति मन्त्रेण च, आज्यं जुहुयात् । पृथङ्मन्त्र-
द्वयनिर्देशः,—आहुतिद्वयार्थः । आदित्यमभिमुखः,—इति वच-
नात् प्रातराहुत्यनन्तरमेव होमोऽयं करणीयः,—इत्यवगच्छामः ।
कथं कृत्वा ? एवं खल्वादित्याभिमुखता प्राङ्मुखता च होतुः
सम्पद्यते । तथाच सति, न कस्यापि शास्त्रस्य उपरोधो भवि-
ष्यति । इतरथा प्राङ्मुखशास्त्रं वा उपरोक्ष्यते, आदित्याभि-
मुखशास्त्रं वा । तच्चानिष्टम् ।

ननु, आज्यम्—इति किमर्थम् ? आज्येन होमार्थम् । ननु,
अवचनेऽपि तदेव प्राप्नोति ? प्राप्नोति । अनर्थकं तर्हि ? न,—
इत्युच्यते । कस्मात् ? यस्मात् आज्यमित्यवचने अनादेशवत्तात्
तत् प्राप्नोति, वचनेऽपि आदेशवत्तात् तदेव प्राप्नोति । तत्
किमत्र चोद्यम् ?—इति न खल्वधिगच्छामि । आदेशे खल्वेतत्
वचनमाज्यस्य प्रापकं भवति, अनादेशे चान्यद्वचनम् । अनादेशे
प्रापकं तु वचनमवष्टभ्य, आदेशवचनमालिपति भवान् । न
चैतदुचितम् । आचार्येच्छाधीनत्वादादेशानादेशयोः ।

अथ, प्रयोजनान्तरमन्तरेण न ते परितोषः ;—शृणु, तदपि ।
आज्यमित्यवचने मन्त्रलिङ्गादन्वेन होममपि कश्चिदाशङ्कीत कदा-
चित्,—इति इमामधिकांशङ्कां निरसितुम्,—आज्यम्,—
इत्याचार्यः सूत्रयाञ्चकार,—इति श्लिष्यते । अपर आह । ‘सर्पि-

स्तेलं दधि पयो यवागूं वा',—इत्येतस्य व्यावृत्त्यर्थं पुनराज्यग्रहणम् ।
एवञ्च, अत्र आज्यमेव नियम्यते"—इति ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अन्नस्य घृतमेवेति ग्रामे तृतीयाम् ॥ ५ ॥

अवस्य घृतम्,—इत्यनेन मन्त्रेण तृतीयामाहुतिं ग्रामे जुहुयात् ।
इयमप्याहुतिराज्येनैव स्यात् । कुतः ? द्रव्यान्तरानुपदेशात् ।
मन्त्रलिङ्गात् । आज्यस्य च प्रकृतत्वात् । ग्रामेऽप्यन्नावेव होमो-
न ग्राम एव । 'ग्रामान्निष्क्रम्य',—इत्येतद्वैपरीत्यमभिप्रेयन् खल्वा-
चार्यः,—'ग्रामि',—इत्याह,—इति श्लिष्यते । 'अग्निमुपसमाधाय'
—इति खल्वनुवर्त्तत एव ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किमियमप्याहुतिरौदुम्बरसुवचम-
सादिना अन्यतन्त्रेण स्यात्, उत क्षिप्रहोमन्यायेन,—इति ।
आज्यतन्त्रेण,—इति ब्रूमः । कस्मात् ? अधिकारात् । फला-
न्तरानुपदेशात् ; तृतीयत्ववचनाच्च ; ऐककर्म्यावगतेश्च । अन्यथा
खल्वभिधानादेव तृतीयत्वप्राप्तेस्तृतीयामिति वचनमनर्थकं स्यात् ।
तस्मात्,—संख्यावचनादैककर्म्यं प्रतिपादयन् पूर्वोक्तधर्म-
सम्बन्धमत्रापि दर्शयति,—इत्याख्येयम् । तुल्यधर्माणां हि संख्ये-
यानामेकसंख्याभिसंबन्धोऽसति बाधने वाक्यतात्पर्यविद्धिरिष्यते ॥
॥ ० ॥ ५ ॥ ० ॥

गोष्ठे पशुकामः ॥ ६ ॥

गोष्ठे गवामावासे, अग्निमुपसमाधाय प्रकृतामाहुतिं जुहुयात् ।
कः ? पशुकामः । पशुशब्देन गौरेवाभिप्रेयते । कथं ज्ञायते ?

गोष्ठे,—इति तस्यैव हृदयागतत्वात्, तत् परित्यागे च कारण-
विशेषाभावात् । पशुशब्देनाविशेषात् गोमेषमहिषादय उच्यन्ते,
—इति केचित् ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं कृत्स्नमेवाहुतित्रयं पशुकामस्य
गोष्ठे उपदिश्यते, उताहो अनन्तरा तृतीयेवाहुतिः ?, —इति ।
अनन्तरा तृतीयैव,—इति ब्रूमः । कस्मात् ? आनन्तर्यातिरेकात् ।
अभ्यासानुपदेशाच्च । तस्मात्,—तृतीयाम्,—इत्यनुवर्त्तते,—
इति बोद्धव्यम् । अपर आह । अविशेषात् उभरत्रापि, मन्वत्रय-
स्यानुवृत्तिदर्शनाच्च कृत्स्नमेवाहुतित्रयमिहोपदिश्यते,—इति ।

स खल्वयं होमः पुरुषाधिपत्यकामस्यैव सतः पशुकामस्य
गोष्ठे उपदिश्यते । दर्शपौर्णमासयाजिन एव सतः पशुकामस्य
गोदोहेन प्रणयनोपदेशः,—इति यथा । कथं ज्ञायते ? तस्यैवाधि-
कारात् । तृतीयाम्,—इत्यनुवर्त्तनेनैककर्म्यप्रतिपत्तेश्च । ‘गोष्ठे
पशुकामः’—इत्येतावन्मात्रं खल्विहोच्यते, न तु किञ्चिदपि
कर्त्तव्यमुपदिश्यते । भवितव्यन्तु तेन । तस्मात्,—आनन्त-
र्यातिरेकात् तृतीयामाहुतिं जुहुयात्,—इत्यनुषङ्गनीयम् ।
तस्मात्,—येयं तृतीया आहुतिः केवलं पुरुषाधिपत्यकामस्य ग्रामे
उपदिष्टा, सैव तस्यैव पशुकामस्य सतः गोष्ठे उपदिश्यते,—इति
ज्ञिष्यते । तस्मादधिकृताधिकारोऽयमुपदेशः ॥ ० ॥ ६ ॥ ० ॥

विदूयमाने चोवरम् ॥ ७ ॥

विदूयमाने,—“दु दु उपतापे”—इति स्मरणात् विशेषेण उपतप्य-

माने । कस्मिन् ? गोष्ठे । कथं ज्ञायते ? अधिकारात् । सप्तमी-
निर्देशाच्च । एतदनेनोक्तं भवति । गोष्ठे अग्निमुपसमाधायैव होमो-
न कर्त्तव्यः किन्तु अग्निमुपसमाधायपि तावत् प्रतीक्षणीयं ;—
यावद्गोष्ठमुपतप्यमानं भवति । तत उपतप्यमाने सति गोष्ठे होमः
करणीयः,—इति । अपरे पुनर्भाषन्ते—“गोष्ठस्योपतापासम्भवात्
गोष्ठसंबन्धाद्गोष्ठेषु उपतप्यमानासु—इति द्रष्टव्यम्”—इति ।

तदेवं विदूयमाने गोष्ठे चीवरं जुहुयात्, इति वर्त्तते ।
‘सम्पत्कामो जुहोमि’—इति मन्त्रलिङ्गाच्चेतदेवं प्रतिपत्तव्यम् ।
चीवरशब्देन लौहचूर्णमुच्यते । कुतः ? “लौहचूर्णञ्च चीवरः”
—इति वचनात् । तदत्र चीवरविधानादाज्यस्य निवृत्तिः स्यात् ।
पूर्वोक्तधर्मसंबन्धस्तु अत्रापि स्यादेव । तत्सम्बन्धेनैवोपदेशात् । या
खल्वियं तृतीयाऽऽहुतिराज्येन ग्रामे स्यात्, सैव पशुकामस्य सतः
चीवरेण गोष्ठे भवति,—इति खल्वीचाम । अत्र पुरुषाधिपत्य-
कामकर्मणोऽपवर्गः ।

अन्यः पुनरन्यथेमं ग्रन्थं वर्णयाञ्चकार,—‘गोष्ठे पशुकामः’—
इत्यादिम् । “पशुकामो गोष्ठे तृतीयामाज्याहुतिं जुहुयात् । पशु-
कामः,—इति निरपेक्षश्रवणात् अधिकृताधिकारे च प्रमाणा-
भावात् सर्व्वस्यैव पशुकामस्य होमोऽयं, न पुरुषाधिपत्यकामस्यैव
सतः पशुकामस्य,—इति । तस्मात्, पुरुषाधिपत्यकामकर्मणः
कर्म्मन्तरमिदम् । एवञ्च, अत्र अष्टरात्रोपोषणं न स्यात्, न वा
उदुस्वरसुवादि,—इति । कर्मन्तरमाह । ‘विदूयमाने चीवरम्’ ।
गोष्ठस्योपतापासम्भवात् गोष्ठसंबन्धाद्गोष्ठेषु उपतप्यमानासु चीवरं
लौहचूर्णं जुहुयात् । इदमपि कर्मन्तरम् । क्षिप्रहोमश्चायम् ।

एतेषां त्रयाणामपि कर्मणां सकृत् प्रयोगादेव फलं स्यात् । कुतः ?
अभ्यासानुपदेशात्”—इति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

अथेदानीं कर्मान्तरमाह,—

प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् बध्नीत ॥ ८ ॥

भयमेव प्रतिभयम् । प्रतिरूपसर्गः । प्रकर्षवाची वा । तेन, प्रवर्षेण भयं प्रतिभयम्,—इत्यर्थः । अथवा । प्रत्यासन्नं भयं प्रतिभयम् । अध्वनि पथि, प्रतिभये,—प्रत्यासन्ने भयहेतौ सति,—इत्येतत् । वस्त्रदशानाम्,—वस्त्रं वासः, अविशेषादध्वरीयमुत्तरीयञ्च स्वीक्रीयमेव भण्यते । तस्य दशानां ग्रन्थीन्,—बहुवचनात् त्रीनेव, बध्नीत । अन्नं वा एकच्छन्दस्यम्,—इत्येतत्प्रभृतिभिस्तिष्ठभिर्हृग्भिः । कुतः ? एतासामेव प्रकृतत्वात् । मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च । आह । आनन्तर्यातिरेकात् तृतीययैव स्यात् ? उच्यते । “स्वाहाकारान्ताभिः”—इति वक्ष्यमाणसूत्रात् तिष्ठभिरेव स्यात्, न पुनरानन्तर्यातिरेकात् तृतीययैव । अतिक्रान्तसंबन्धस्याप्याचार्यस्यनुमतत्वात् ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥
स्ववाससोदशाऽभावे कथम् ? उच्यते,—

उपेत्य वसनवतः ॥ ९ ॥

वसनवतः,—दशायुक्तवसनवतः, ‘वस्त्रदशानां ग्रन्थीन् बध्नीत’,—इत्यनुवर्तते । किं कृत्वा ? उपेत्य । उप, समीपम्, इत्वा-गत्वा, न तु तमाह्वय ।

इयमपरा सूत्रद्वययोजना,—

अध्वनि पथि, प्रतिभये सति, वस्त्रदशानां चीन् यन्वीन् बध्नीत,
प्रकृताभिर्ऋग्भिः । किमात्मनो वस्त्रदशानाम् ? न । कस्य तर्हि ?
'उपेत्य वसनवतः' । वसनवतः सह गन्तुः कस्यचित् , वस्त्रदशानां
यन्वीन् बध्नीत । किं कृत्वा ? उपेत्य ।

एवं वा,—'प्रतिभयेऽध्वनि वस्त्रदशानां यन्वीन् बध्नीत' । अर्था-
दात्मनः । न केवलमात्मन एव । किं तर्हि ? 'उपेत्य वसनवतः' ।
चशब्दोऽत्र लुप्तवत् द्रष्टव्यः । वसनवतः,—इति च द्वितीयावहुवच-
नान्तं पदम् । तदयमर्थः । वसनवतश्चैकसार्थगन्तृन् सहायानुपेत्य
तेषामपि वस्त्रदशानां यन्वीन् बध्नीत ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

स्वाहाकारान्ताभिः ॥ १० ॥

प्रकृताभिर्ऋग्भिः । अहोमकत्वात् कर्मणः स्वाहाकारविलोपं मा
प्रशाङ्गीत्,—इति स्वाहाकारान्ताभिः—इत्याह ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥
किं पुनरस्मिन् कर्मणि कृते फलं भवति ? उच्यते,—

सहायानाञ्च स्वस्थयनम् ॥ ११ ॥

सहायानां आत्मनः सह गन्तृणां, चशब्दादात्मनश्च, स्वस्ति मङ्गलं
तस्मायनं प्राप्तिः,—भयनिवृत्तिरित्येतत् । तस्या एवाभिप्रेतत्वेन
मङ्गलरूपत्वात् । भवति,—इति सूत्रशेषः । अभिप्रेतार्थसिद्धिर्वा
स्वस्तिशब्देनोच्यते । तस्मायनं प्रापकमेतत् कर्म,—इत्ययमर्थ-
स्तदानीं वर्णनीयः । तदिदमुपरिष्ठाद्वैचं वेदितव्यम् । भयस्यानि-
यतकालत्वात् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

आचितसहस्रकामोऽद्यतसक्ताहुतिसहस्रं जुहु-

यात् ॥ १२ ॥

आचितशतकामः,—इत्येतद्वाख्यानेनैव, आचितसहस्रकामः,—
इत्येतदपि व्याख्यातम् । अत्रैतैर्यवैर्निष्पन्नाः सक्तवोऽद्यतसक्तवः,
तेषामाहुतिसहस्रं क्षिप्रहोमन्यायेन जुहुयात्,—अन्नं वा एक-
च्छन्दस्यम्—इत्येताभिर्ऋग्भिः । कुतः ? एतासामेव प्रकृतत्वात् ।
मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च ।

अत्र किञ्चिद्वक्तव्यमस्ति । आहुतिसहस्रं होतव्यमुपदिश्यते,
ऋचश्च तत्र तिस्रः करणतयोच्यन्ते, तत् कथमयं होमः स्यादिति
तावत् सन्दिह्यते । किं तिसृणां ऋचामनुरोधात् आहुतिसहस्रस्य
त्रिरभ्यासः कर्तव्यः, आहोस्वित् तिसृभिरेव ऋग्भिरेकैका
आहुतिर्हीतव्या, उताहो आहुतिसहस्रं त्रिधा विभज्य ऋक्चयेण
होतव्यम् ?—इति । तत्र न तावदाद्यः पक्षः । कुतः ? गुणानु-
रोधेन प्रधानाभ्यासस्यायुक्तत्वात् । आहुतिसहस्रमिति संख्यावच-
नाच्च । नापि द्वितीयः । कस्मात् ? एकैकस्या एवर्ची होम-
निर्व्वाहसामर्थ्यात् । तथात्वे खल्वन्याया एव ऋचः व्यवयाभावेन
करणत्वापत्त्या आद्ययोः ऋचोः करणत्वाभावप्रसङ्गाच्च । तस्मात्,
पारिशेष्यात् तृतीयः पक्षो ज्यायान् । तस्मात्, आहुतिसहस्रं
त्रिधा विभज्य प्रथमया ऋचा तस्य प्रथमं भागम्, द्वितीयया ऋचा
द्वितीयं भागम्, तृतीयया च ऋचा तृतीयं भागं जुहुयात्,—
इति । अथ, एवमपि अन्ये एका आहुतिः शिष्यते, कतमया

पुनः कृत्वा असौ होतव्या ? आद्यया,—इति ब्रूमः । कस्मात् ?
मालान्यायेन पुनरपि तस्या एव उपस्थितत्वात् । तथा चोक्तम् ।

“सक्ताहुतिसहस्रं च पुरीषाणाञ्च कीर्तितम् ।

त्रिधाऽभ्यासेन तत् कुर्यादाद्यमन्त्राऽऽहुतिर्भवेत्” ।

इति ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

पशुकामो वत्समिथुनयोः पुरीषाहुतिसहस्रं जुहु-
यात् ॥ १३ ॥

पशून् कामयते,—इति पशुकामः । स खल्वयं बृहत्पशुकामः
—इत्यवगच्छामः । कुतः ? क्षुद्रपशुकामः इत्युत्तरत सूत्रणात् ।
वत्सश्च वत्सा च वत्समिथुनमुच्यते । कथं ज्ञायते ? मिथुन-
शब्दस्य इन्द्रवाचित्वात् । तयोः वत्समिथुनयोः, पुरीषाणां
शक्तताम् आहुतयः—पुरीषाहुतयः, तेषां सहस्रं जुहुयात् । अन्नं
वा एकच्छन्दस्यम्—इत्येवमादिभिर्ऋग्भिः । कुतः ? एतासामेव
प्रकृतत्वात् । मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च ।

इदमिदानीं सन्दिह्यते । किं यदैव यदैव पुरीषं सम्पद्यते,
तदैव जुहुयात् । उत पूर्वमेव सर्व्यं पुरीषं संगृह्य एकस्मिन्नेव
पूर्वाह्णे आहुतिसहस्रं जुहुयात् ?,—इति । एकस्मिन्नेव पूर्वाह्णे,
—इति ब्रूमः । कस्मात् ? प्रधानस्य होमकर्म्मणो नानादिन-
कल्पनायां पारिभाषिककालबाधे च कारणविशेषाभावात् । पुन-
रपि सन्देहः । किं प्रकृतयोरेव वत्समिथुनयोः पुरीषसंग्रहः
कार्यः, उत प्रकृतयोरन्ययोश्च कयोश्चिदनियमेन ?—इति ।

प्रकृतयोरेव,—इति ब्रूमः । कुतः ? प्रकृतपरित्यागे हेत्वभावात् ।
तथा चोक्तम् ।

“चतुर्णां वक्षवत्मानां प्रकृतानाञ्च गोमयम् ।

एकस्मिन्नेव पूर्वाह्ने जुहुयात् सक्तुहोमवत्” ।

इति । ‘सक्तुहोमवत्’—इति वचनादत्रापि आहुतिसहस्रं विधा
विभज्य पूर्ववत् जुहुयात्,—इति द्रष्टव्यम् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

अविमिथुनयोः क्षुद्रपशुकामः ॥ १४ ॥

क्षुद्रपशुकामः, अविमिथुनयोः—मेषमिथुनयोः, पुरीषाहुतिसहस्रं
प्रकृताभिर्हृग्भिः पूर्ववदेव जुहुयात् ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

वृत्त्यविच्छित्तिकामः कम्बूकान् सायं प्रातर्जुहुयात्
क्षुधे स्वाहा क्षुत्पिपासाभ्यां स्वाहेति ॥ १५ ॥

वृत्त्यविच्छित्तिकामः,—इत्युक्तार्थम् । कम्बूकान् फलीकरणककु-
शान् सायं प्रातर्जुहुयात्,—क्षुधे स्वाहा क्षुत्पिपासाभ्यां स्वाहेत्याभ्यां
यजुर्भ्याम् । अत्रापि सायमाहुतेः पुरस्तात् प्रातराहुतेश्च परस्तात्
होमः स्यात् । चिप्रहोमश्चायम् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

मा भैषीर्न मरिष्यसीति विषवता दष्टमद्भिरभ्युक्षन्
जपेत् ॥ १६ ॥

विषमस्यासीति विषवान् सर्पादिः । तेन दष्टम्,—अविशेषात्

पुरुषं स्त्रियं वा । अङ्गिरदकेन अभ्युक्षन् आभिमुख्येन सिञ्चन् ,
मा भैषीरिति मन्त्रं जपेत्,—आ विप्रप्रक्षयात् । कथं ज्ञायते ?
प्राणिपीडाऽपनयार्थत्वात् कर्मणः । अभ्युक्षन् जपेत्,—इति कुर्वन्
अभ्युक्षणजपयोर्योगपदं दर्शयति ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

तुरगोपायेति स्नातकः संवेशनवेलायां वैणवं
दण्डमुपनिदधीत ॥ १७ ॥

स्नातको गृहमेधी । संवेशनं शयनं स्नापो निद्रा,—इत्यनर्थान्तरम् ।
तस्य वेलायां रात्रावित्यर्थः । कुतः ? दिवास्नापस्य निषेधात् ।
वैणवम्—वेणुवंशः तद्वत्, दण्डं यष्टिम्, तुरगोपाय,—इति
मन्त्रेण उप समीपे—शयनसन्निधौ,—इत्येतत् । निदधीत धारयेत् ।
दध धारणे । निगन्दप्रयोगात्तत्रैव सर्व्यां रात्रिं निश्चलं धारयेत्, न
तु मन्त्रप्रयोगं कृत्वा अन्यत्रापनयेत् ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥
किमर्थं धारयेत् ?—

स्वस्त्ययनार्थम् ॥ १८ ॥

मङ्गलप्राप्त्यर्थम्—चौराद्युपद्रववारणार्थमित्येतत् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

हतस्ते अत्रिणा क्रिमिरिति क्रिमिमन्त्रं देशमङ्गिरभ्युक्षन्
जपेत् ॥ १९ ॥

क्रिमयः प्रसिद्धाः व्रणेषु जायन्ते । क्रिमयो विद्यन्ते यस्मिन्, तं

क्रिमिमन्तम्, देशम्—प्राणिव्रणप्रदेशम्, न तु गोमयादि ।
 कथं ज्ञायते ? प्राणिपीडापनयनकर्माधिकारात् । तत्राप्युत्तर-
 सूत्रस्य पशुविषयत्वादेतस्य नरविषयतामवगच्छामः । तमिमं
 क्रिमिमन्तं देशं अद्भिरभ्युक्षन्, हतस्ते,—इत्यादिक्रिमिमन्तान्
 सर्वानिव जपेत् । कथं पुनर्ज्ञायते सर्वेषां क्रिमिमन्ताणामत्र
 विनियोगः ?—इति । उच्यते । क्रिमिमतो देशस्याभ्युक्षणे विनि-
 योगविधानात् सर्वेषां क्रिमिमन्ताणामत्रैव विनियोगमवगच्छामः ।
 अन्येषां क्रिमिमन्ताणां विनियोगान्तरादर्शनात् । न खल्वविनि-
 युक्ताएवान्ये क्रिमिमन्ताः पठ्यन्ते,—इति युक्तम् । तस्मादुत्तरवार्हण-
 मन्ताणां विनियोगोपदेशादिह सर्वेषामिव क्रिमिमन्ताणां विनि-
 योगः,—इत्यादरणीयम् । अत्राप्यभ्युक्षणसमकालमेव मन्त्रजपः ।
 एवं कृते किल क्रिमिपीडोपशान्तिर्भवति ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

पशूनाञ्चेच्चिकीर्षेदपराह्णे सीतालोष्टमाहृत्य

वैहायसं निदध्यात् ॥ २० ॥

पशूनां गवाश्वादीनां, चेत् यदि, चिकीर्षेत् कर्तुमिच्छेत् । किम् ?
 क्रिमिपीडोपशान्तिम् । कथं ज्ञायते ? अधिकारात् । तदा,
 अपराह्णे—न पूर्वाह्णे । सीता लाङ्गलपद्धतिः । तस्या लोष्टम्,
 लोष्टः प्रसिद्धः, तमाहृत्य आनीय, वैहायसं आकाशस्थं, निदध्यात्
 धारयेत्,—गृहपटलादिस्थं धारयेदित्येतत् । निशब्दः पूर्व-
 वत् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

तस्य पूर्वार्हो पांशुभिः परिकिरन् जपेत् ॥ २१ ॥

तस्य लोटस्य । पूर्वार्हो — न अपराह्णे । अथ, सिद्धत्वादेतदवा-
च्यम् ? अथोच्यते,—कारणं वक्तव्यम् । उच्यते । एतदवचने खल्व-
पराह्णे,—इत्यनुवर्त्तते । अतस्तन्निवृत्त्यर्थम्,—पूर्वार्हो,—इत्यु-
च्यते । पांशुभिः रेणुभिः, परिकिरन्,—प्रकृतस्य पशोः क्रिमि-
मन्त्रं देशम् । प्रकृतमेव मन्त्रं जपेत् । कुतः ? तस्यैव प्रकृत-
त्वात् । मन्त्रान्तरानुपदेशाच्च । परिकिरणसमकालं मन्त्रजपो-
व्याख्यातः ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्या-
त्मजश्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारस्य कृतौ गोभिलौयगृह्यसूत्रभाष्ये
चतुर्थप्रपाठकस्य नवमौ खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

गोभिलीय-गृह्यसूत्रे

चतुर्थप्रपाठके दशमी खण्डिका ।

क्रमप्राप्तानामर्हणमन्त्राणां विनियोगमिदानीं वक्तुमारभते,—

उत्तरतो गां बद्धोपतिष्ठेरन्मर्हणा पुत्रवाससिति ॥ १ ॥

उत्तरतः उत्तरस्यां दिशि । कस्य ? अर्हणप्रदेशस्य । कथं ज्ञायते ?
'यच्चैनमर्हयिष्यन्तः स्युः'—इति सूत्रयिष्यमाणत्वात् । गां स्त्रीगवीं
बद्धा । स्त्रीगवीमिति कुतो वर्ण्यते ? लिङ्गादित्याह । घेनुः,—इति
पयस्वती—इति चैवमादिमन्त्रलिङ्गं खल्वेवमनुगृह्यते । न च पुंगव-
परिग्रहे कारणं पश्यामः । तस्माद् यथोक्त एवार्थः । तदेवं गां
बद्ध्वा तामेवाभिमुखाः सन्तः, अर्हणा पुत्रवाससा,—इति मन्त्रेणो-
पतिष्ठेरन् आराधयेयुः । उपस्थितत्वान्मन्त्रलिङ्गाच्च तामेवोपति-
ष्ठेरन् न पुनरर्हणीयमिति बोद्धव्यम् । के उपतिष्ठेरन् ? ये
अर्हयिष्यन्तः स्युः । कथं ज्ञायते ? उपस्थितत्वात् । बहुवचन-
निर्देशाच्च । “यत्त्रैनमर्हयिष्यन्तः स्युः”—इति ह्यर्हयितार एव
बहुवचनेन निर्देश्यते । यदि पुनरर्हणीय एवोपतिष्ठेत,—तर्ह्येक-
वचनं कुर्यात् । ‘यच्चैनम्’—इत्यर्हणीयस्यैकवचनेन निर्देशात् ।

आह । अर्हयितुरेकत्वात् अस्यामपि वर्षनायां नैव बहुवचन-
स्वार्थवत्तां पश्यामः । एवन्तर्हि बहुवचनं कर्तुरनियमार्थं भवि-
ष्यति । कथं नाम ? ये केचिद्ब्रूया उपतिष्ठेरन्, न पुनरर्हयितै-

वेत्यस्ति नियमः,—इत्यभिप्रायः । अथवा । बहुवचनं कुर्वन्ना-
चार्यः सर्वेरेव गृह्यैरर्हणीयार्हणार्थमप्रमत्तैर्भवितव्यमित्युपदि-
शति । तथाच वाजसनेयके प्रवचने । “यत्र वा अर्ह्य आग-
च्छति, सर्वे गृह्या इव वै तत्र वेष्टन्ति, तथा हापचितो भवति”
—इति । क उपतिष्ठेरन् ? अहणप्रदेशे, तत्सन्निधौ वा । कुतः ?
अर्हणीपदेशसामर्थ्यात् । उत्तरत इत्यनेन तस्यैवोपस्थितेच्च ॥

॥ ० ॥ १ ॥ ० ॥

एवमर्हयिष्यत्पूतिष्ठमानेषु खल्वयमर्हणीयः,—

इदमहमिमां पद्यां विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामीति
प्रतितिष्ठमानो जपेत् ॥ २ ॥

प्रतितिष्ठमानः ऊर्हंस्तिष्ठन्, इदमहमिति मन्त्रं जपेत् । अर्थात्
जपानन्तरमासने उपविशेत् । कथं ज्ञायते ? ‘इदम्’ आसनम्,
अधितिष्ठामि,—इति मन्त्रलिङ्गात् । समस्तमन्त्रास्त्रानं किमर्थम् ?
निराकाङ्क्षत्वार्थमहममुक इति नामादेशो नास्तीति प्रज्ञापनार्थम् ।
समाम्नायप्रज्ञापनार्थेच्च ॥ ० ॥ २ ॥ ० ॥

कुत्र प्रतितिष्ठमानो जपेत् ?

यच्चैनमर्हयिष्यन्तः स्युः ॥ ३ ॥

यत्र यस्मिन् प्रदेशे, एनमर्हणीयमर्हयिष्यन्तः—अर्हयितुमिच्छन्तः
स्युः भवेयुः गृह्याः । बहुवचनं व्याख्यातम् । तत्र प्रदेशे प्रतितिष्ठ-
मानो जपेत् ॥ ० ॥ ३ ॥ ० ॥

यदा वाऽर्हयेयुः ॥ ४ ॥

यदा यस्मिन् काले, अर्हयेयुरर्हणं कर्तुमारभेरन् । बहुवचनं पूर्व-
वत् । तदा वा प्रतितिष्ठमानो जपेत्,—इति गतेन संबन्धः । न
तु अर्हणकर्तृषु कार्यान्तरव्यासक्तेषु प्रत्युपस्थानसमनन्तवमेवेति ।
एवं वा—

वाशब्दः तुशब्दार्थः । यदा पुनरेनमर्हयेयुस्तदा विष्टरादीनि वेदये-
रन्,—इत्यनागतेनाभिसंबन्धो वर्णनीयः ॥ ० ॥ ४ ॥ ० ॥

अधेदानीमर्हणविधिविवक्षयेदमाह,—

विष्टरपाद्यार्घ्याचमनौयमधुपकानिकैकशस्त्रिस्त्रिर्वे-
दयेरन् ॥ ५ ॥

विष्टरः,—

“अष्टविष्टरयोश्चापि सन्देहे समुपस्थिते ।

ऊर्हकेशो भवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ।

कतिभिस्तु भवेद्ब्रह्मा ? कतिभिर्विष्टरः स्मृतः ।

पञ्चाशद्विः कुशैर्ब्रह्मा तदर्हं तु विष्टरः” ।

इति आचार्यपुत्रेण गृह्यासंग्रहे व्याख्यातः । कात्यायनेन तु कश्चि-
प्रदीपे,—

“यज्ञवासुनि मुध्याञ्च स्तम्बे दर्भवटौ तथा ।

दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि” ।

इति विष्टरे दर्भसंख्या निषिद्धा । तदनयोर्विकल्पः,—पञ्चाशदर्हं वा

कुशैर्विष्टरः स्यात्, असंख्यातैर्वा,—इति । कथं ज्ञायते ? द्वयो-
रेवास्मदाचार्याभ्यामनुशिष्टत्वात् अनन्यगतेर्वचनात् । सन्धवे पञ्चा-
शदहैरसन्धवे पुनरपरिमितैरपि कुशैर्विष्टरो भवति,—इति नारा-
यणोपाध्यायाः । रघुनन्दनस्तु दर्भसंख्यावचनमाचार्यपुत्रस्येतद-
ज्ञानानः कात्यायनवचनविरोधात् तद्वचनं शाख्यन्तरीयमिति वर्ण-
याञ्चकार । अन्यदपि दर्भवटुप्रसङ्गात् पूर्वमेव व्याख्यातम् ।

स खल्वयं विष्टरः एको वा स्यात् द्वौ वा,—इत्यनियमः । कथं
ज्ञायते ? ‘द्वौ चेत्’—इति वक्ष्यमाणसूत्रपर्यालोचनात् ।

पाद्यम्-पादप्रक्षालनार्थमुदकम् । तथाच लाट्यायनसूत्रम् । “तत्रै-
तदाहरन्ति,—विष्टरं पादप्रक्षालनम् अर्घ्यम् आचमनीयं मधुपर्क-
मिति”—इति । द्राह्मण्यसूत्रम् । “अर्हयिष्यन्त आहरन्ति,—
विष्टरौ पाद्यमर्घ्यम्”—इत्यादि । “विष्टरः पाद्यमर्घ्यमाचमनीयं मधु-
पर्कौ गौरित्येतेषां त्रिस्त्रिरेकैकं वेदयन्ते”—इति च गृह्यान्तरम् ।

“पादार्थमुदकं पाद्यं केवलं जलमेव तत् ।

तत्तैजसेन पात्रेण शङ्केनापि निवेदयेत्” ।

इति च स्मर्यते पुराणेषु । तस्मात्,—‘पाद्यम्’—इत्येवमेव प्रयोगो-
भट्टनारायणाद्यनुमत आदरणीयः । यच्च भवदेवभट्टेन ‘पाद्याः’,—
इति लिखितम्, यदपि सरलायाम्—‘पाद्याः’,—इति प्रयोगमभि-
धाय, पाद्याः—इति अप्संभवात् स्त्रीबहुवचनम्,—इति वर्णि-
तम् । तदसङ्गतम् । कुतः ? अस्मच्छास्त्रे पाद्यमिति निर्देशात् ।
न खलु वीक्षणविधौ मन्त्रे च ‘अपः’—इति दर्शनादत्रापि तथा
कल्पनायां किञ्चित् प्रमाणमस्ति । तस्माद्यद्योक्त एव प्रयोगः ।

अर्घ्यम्—

“दध्यक्षतसुमनस आपद्येति चतुष्टयम् ।

अर्घ्यं एष प्रदातव्यो गृह्यो ये अर्घ्यार्हाः स्मृताः ।

दध्यक्षतसुमनसो घृतं सिद्धार्थका यवाः ।

पानीयञ्चैव दर्भाच्च अष्टाङ्गो ह्यर्घ्यं उच्यते” ।

इति गृह्यासंग्रहोक्तलक्षणम् । ‘स खल्वयमर्घ्यः कांस्यपात्रेणार्हणीयस्याञ्जलीं निनेतव्यः । कस्मात् ?

“कांस्तेनैवार्हणीयस्य निनेयेदर्घ्यमञ्जली” ।

इति वचनात् । आचमनीयम्—आचमनार्थमुदकम् । मधुपर्कः,—

“सर्पिषा मधुना दध्ना अर्चयेदह्यन् सदा ।

ऋषिप्रोक्तेन विधिना मधुपर्केण याज्ञिकः ।

कंसे त्रितयमासिच्य कंसेन परिसंवृतम् ।

परिश्रितेषु देयः स्यान्मधुपर्क इति ध्रुवम्” ।

इति ।

“दधनि पयसि वाऽथवा कृताब्दे

मधु दद्यान्मधुपर्कमेतदाहुः ।

दधिमधुसलिलेषु सक्तवः

पृथगिते विहितास्त्रयस्तु मन्वाः” ।

इति च गृह्यासंग्रहोक्तलक्षणः । तदेवं छन्दोगानां स्वशाखापरिभाषितचतुर्विधो मधुपर्को भवति ;—सर्पिर्मधुदधि, दधनि मधु, पयसि मधु, कृताब्दे मधु च,—इति । तत्र प्रथमो द्वितीयश्च मधुपर्कः कंसस्थः कंसपरिवृतश्च भवति । शिष्टयोः पुनर्नैव नियमः । प्रथमे मधुपर्के तावत् “कंसे त्रितयमासिच्य”—

इत्यादिना तदभिधानात् । यथा खल्वभिक्रमणं प्रयाजमात्रस्यैवाङ्गं
नानुयाजादीनाम्, तदत्रापि स्यात् । द्वितीये मधुपर्के त्वाह
कर्मप्रदीपे कात्यायनः ।

“साक्षतं सुमनोयुक्तमुदकं दधिसंयुतम् ।

अर्घ्यं दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्कीं विधीयते ।

कांस्थेनैवाहणीयस्य निनयेदर्घ्यमञ्चलौ ।

कांस्यापिधानं कांस्थस्थं मधुपर्कं समर्पयेत्” ।

इति । तदत्र प्रथमश्लोकेनार्घ्यं मधुपर्कञ्च परिभाष्य द्वितीयश्लोकेन
यथाक्रमं तयोरर्पणप्रकारमाह । सोऽयं मधुपर्कशब्दः प्रथमश्लो-
कोक्तमेव मधुपर्कं परामृशति । न त्वन्यम् । कथं ज्ञायते ? “प्रकृत-
प्रत्ययश्च न्याय्यः”—इति शास्त्रतात्पर्यविदां सिद्धान्तात् । इत-
रथा प्रकृतज्ञानाप्रकृतप्रक्रियाप्रसङ्गात् । न च तत्र प्रमाणं पश्यामः ।
रघुनन्दनस्तु छन्दोगोऽप्येतदजानानः,—

“साक्षतं सुमनोयुक्तं उदकं दधिमिश्रितम् ।

अर्घ्यं, दधिमधुभ्याञ्च मधुपर्कीं विधीयते” ।

इति वचनं लिखित्वा, ‘दधिमधुमात्रेण मधुपर्काभिधानं घृता-
सम्भवपरम्’—इति परिकल्प्य, ‘तत्सम्भवे गोभिलः’—इत्यभिधाय
“मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांस्थे कांस्थेन”—इति पारस्कर-
सूत्रसूत्रम्,—“पिहितं कांस्थस्थम्”—इत्याकुलीकृत्य लिखित्वा,
पूर्ववचने पात्रानुपदेशात् कांस्थपात्रं विनाऽपि मधुपर्कीं दीयते
इति वक्ष्याञ्चकार । पृथगसीमां मधुपर्काणामेकविशेषस्यान्यत्रा-
प्रसङ्गेः किमर्थमेतावान् प्रयासः,—इति न विद्मः । पूर्ववचने

पात्रानुपदेशादिति यदुक्तं, तदपि तत्परवचनानवलोनेन । अपि च । मध्वसम्भवे घृतेन मधुपर्कं गृह्यान्तरकाराः स्मरन्ति, स तु मन्यते,—घृतासम्भवे दधिमधुमात्रेण मधुपर्कः,—इति किमत्र ब्रूमः । तथाच गृह्यान्तरम् । “दधनि मध्वानीय सर्पिर्वा मध्वलाभे”—इति । विस्तरतश्चेतत् गृह्यासंयहभाष्ये वक्ष्यामः । अग्निस्वामिनस्तु कल्पसूत्रवृत्तौ मधुना घृतं दधि पयः कृतान्नं वा मधुपर्कः—इति द्वितीयादिप्रकारत्रयमेवोक्तवन्तः । ‘मधुपर्की-दधिमधुयुक्तम्’—इति ब्रुवाणो भट्टनारायणो द्वितीयं मधुपर्क-मात्रमेवादर्थितवान् ।

सूत्रशेषमिदानीं वर्णयामहे । तानेतान् विष्टरादीन् मधुपर्का-न्तान् द्रव्यविशेषान् एकैकशः प्रत्येकं त्रिस्त्रिरुच्चार्य, वेदयेरन्-निवेदयेरन्,—इत्यल्पत्वादहंयितुः कर्म प्रथमं सूत्रितम् । वेदयेरन्-प्रापयेयुः—इति केचित् । निवेदनञ्च दक्षहस्तेनादाय कर्तव्यम् । कर्तुरङ्गस्योपदेशाभावे तस्यैव करस्य कर्मपारगत्वात् । तथा चोक्तम् ।

“कर्मोपदिश्यते यत्र कर्तुरङ्गं न चोच्यते ।

दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्मणां पारगः करः” ।

इति । तस्मात्,—विष्टरनिवेदने उत्तानहस्ताभ्याम्—इत्यसङ्गता कल्पना भवदेवभट्टस्य । सुखावबोधार्थं प्रयोगः प्रदर्श्यते । विष्टरो-विष्टरो विष्टरः, पाद्यं पाद्यं पाद्यम्, अर्थमर्थमर्थम्, आचमनीय-माचमनीयमाचमनीयम्, मधुपर्की मधुपर्की मधुपर्कः । प्रतिगृह्य-ताम्—इति सर्वत्र वाक्यशेषं समापयेत् । कुतः ? तथा प्रसिद्धेः ।

योग्यत्वाच्च । विष्टरद्वयपक्षे द्विवचनास्तेन प्रयोगः,—इति भट्टनाराय-
णोपाध्यायाः । पृथङ् निवेदनम्,—इति भवदेवभट्टः ॥०॥ ५ ॥०॥

अथेदानीमर्हणीयकर्मविधिवर्तकव्यः । स खल्वर्हयित्रा दत्तं विष्ट-
रादिकं—विष्टरं प्रतिगृह्णामि,—इत्यादिना गृह्णीयात् । कथं
ज्ञायते ? योग्यत्वात् । प्रसिद्धेष्ट । अर्थमधुपर्कयोस्तु विशेषं वक्ष्यामः ।
स खल्वयमर्हणीयः विष्टरं गृह्णीत्वा,—

या ओषधीरित्युदञ्चं विष्टरमास्तीर्याध्युपविशेत् ॥

॥ ६ ॥

या ओषधीः,—इत्यनया ऋचा उदञ्चमुत्तरायं विष्टरमास्तीर्य,
विष्टरम् अधि लक्ष्मीकृत्य आसनस्योपरि उपविशेत् । क आस्तीर्य ?
आसने । कथं ज्ञायते ? “तामह्यमस्त्रिनासने”—इति मन्त्रलि-
ङ्गात् । स खल्वयं मन्त्रः विष्टरस्यासनास्तरणे विनियुक्तः । कुतः ?
उपवेशनस्य पूर्वमेव सिद्धत्वात्, इति व्याख्यातारः ॥०॥ ६ ॥०॥

द्वौ चेत् पृथग्गृभ्याम् ॥ ७ ॥

चेत् यदि, द्वौ विष्टरौ अर्हयित्रा दत्तौ स्याताम्, तदा पृथक्—
नाना, ऋग्भ्याम्—या ओषधीरित्येताभ्यामित्यर्थः । आस्तीर्याध्यु-
पविशेत्,—इत्यनुवर्तते । ऋग्द्वयं मन्त्रब्राह्मणादवगन्तव्यम् । अत्र,
पृथक्—इति कारणात् निवेदनं युगपदवगम्यते । चेत्,—इति
कारणाच्च नातीव द्वयोरावश्यकत्वम्,—इति ॥ ० ॥ ७ ॥ ० ॥

किं द्वितीयमपि विष्टरमविशेषिणासन एवास्तीर्य उपर्युपविशेत् ?
न । किन्तर्हि ?—

पादयोरन्यम् ॥ ८ ॥

अन्यमपरम्—द्वितीयं विष्टरम्, या ओषधीरिति मन्त्रेण पादयो-
रधस्तादास्तीर्याभ्युपविशेदित्यर्थः । पादयोरध आस्तीर्य उपरि
पादौ तूर्णीं कुर्यात्,—इति भट्टभाष्यसरले ॥ ० ॥ ८ ॥ ० ॥

यतो देवौ रित्यपः प्रेक्षेत ॥ ९ ॥

यतो देवौ,—इत्यनेन मन्त्रेण, अपः,—पादप्रक्षालनार्थमुदकम्—
पादमिच्छेत । प्रेक्षेत अहंणीयः ॥ ० ॥ ९ ॥ ० ॥

तेनोदकेन खल्वयमहंणीयः,—

सव्यं पादमवनेनिज इति सव्यं पादं प्रक्षालयेत्,
दक्षिणं पादमवनेनिज इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेत्
॥ १० ॥

सव्यं पादम्,—इति मन्त्रेण सव्यं वामं, पादं प्रक्षालयेत् । अनेनैव
सूत्रशेषो व्याख्यातः । प्रक्षालयेत्,—इति क्रियाभ्यासः ; निर्देश-
क्रमेण पादयोः प्रक्षालनार्थः । अन्यथा उदकसंस्थतानुरोधात् दक्षिणं
प्रक्षाल्य ततः सव्यस्य प्रक्षालनं स्यात् । तच्चानिष्टम् । पठन्ति च ।

“पादं प्रक्षालयेद्विप्रो दक्षिणं प्रथमं सदा ।

शूद्रसु वामं प्रथमं सामवेदी तथा बधूः” ।

इति ।

“सामगः क्षालयेत् सव्यमादावन्यसु दक्षिणम्” ।

इति चैवमादि ॥ ० ॥ १० ॥ ० ॥

पूर्वमन्यमपरमन्यमित्युभौ शेषेण ॥ ११ ॥

पूर्वमन्यमिति मन्त्रेण उभौ पादौ शेषेणावशिष्टेनोदकेन प्रक्षालयेत्—अर्हणीयः । सन्निकर्षातिशयाद्वक्षिणस्यैव पादस्य प्रक्षालनं स्यात्,—इति तन्निरासार्थम्—उभौ,—इत्याह । आह । पूर्वमन्यमित्युभौ शेषेण,—इति वक्तव्ये, पूर्वमन्यमपरमन्यमित्युभौ शेषेण,—इति गुरुकरणं किमर्थम् ? क्रमविशेषार्थम्,—इति ब्रूमः । कथं नाम ? एकैकपादप्रक्षालने यस्य पूर्वं प्रक्षालनं यस्य च पश्चात्, उभयपादप्रक्षालनपक्षेऽपि तस्यैव पूर्वं तस्यैव च पश्चात् प्रक्षालनम्—इति । तदेतत् क्रमविशेषसूचनार्थं पूर्वापरत्वानुकीर्तनमिति बोद्धव्यम् । मन्त्रे च पूर्वशब्दोऽग्रिमवाची अपरशब्दः पश्चाद्वचनः । तथाच अग्रिमप्रक्षालितमन्यं सव्यं पश्चात् प्रक्षालितमन्यं दक्षिणञ्चोभौ पादाववाननिजे पूर्वैरेव क्रमेण प्रक्षालयामि,—इति मन्त्रलिङ्गादपि स एव क्रमोऽवगम्यते । अतएव उदकसंस्थतानुरोधादिह प्रथमं दक्षिणं प्रक्षाल्य ततः सव्यं प्रक्षालयेदित्ययमपि पक्षो मन्त्रलिङ्गविरोधादेवोपेक्षणीयः । मन्त्रलिङ्गसूचनार्थमेव ‘पूर्वमन्यमपरमन्यम्’—इति मन्त्रप्रतीकस्योपादानम् ॥ ० ॥ ११ ॥ ० ॥

अन्नस्य राष्ट्रिरसीत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात् ॥ १२ ॥

अन्नस्य राष्ट्रिरसि,—इत्यनेन मन्त्रेण अर्घ्यं यथोक्तलक्षणं प्रतिगृह्णीयात् अञ्जली गृह्णीयात् अर्हणीयः । अर्घ्यं प्रतिगृह्णामि,—इत्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयादित्यसङ्गतेषा कल्पना भवदेवभट्टस्य । ‘प्रतिगृह्णीयात्’—इत्यस्य अञ्जली गृहीत्वा शिरसि दद्यात्,—इति रघुनन्दनव्याख्यानेऽपि प्रमाणं न पश्यामः । मन्त्रानुपदेशात् व्याहृतिभिरेव शिरस्यर्घ्यं दद्यात्,—इति तु स्यात् ॥ ० ॥ १२ ॥ ० ॥

यशोऽसीत्याचमनीयमाचामेत् ॥ १३ ॥

यशोसि,—इति मन्त्रेणाचमनीयमाचमनार्थमुदकम्, आचामेत् सम्यक् भक्षयेत्,—अर्हणीयः । आचामेत्,—इति करणात्,—वारचयमुदकं भक्षयेत्, अथ यथोक्तेन विधिना इन्द्रियाण्युपसृशेत्,—इत्यवगच्छामः । ‘तच्च सक्तमन्त्रेण भक्षयित्वा द्विस्तूष्णीं भक्षयेत्’—इति भट्टभाष्यम् ॥ ० ॥ १३ ॥ ० ॥

यशसो यशोसीति मधुपर्कं प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४ ॥

यशसो यशोसि,—इत्यनेन मन्त्रेण मधुपर्कमर्हणीयः प्रतिगृह्णीयात् । अपरे पुनरेतदविद्वांसो भाषन्ते,—मधुपर्कं प्रतिगृह्णामीति मधुपर्कं प्रतिगृह्णीयात्,—इति ॥ ० ॥ १४ ॥ ० ॥

तस्य खल्वस्य मधुपर्कस्य,—

यशसो भक्षोसि महसो भक्षोसि श्रीर्भक्षोसि
श्रियं मयि धेहीति त्रिः पिवेत् ॥ १५ ॥

यशसो भक्षोसि,—इत्येवमादिना मन्त्रेण, त्रिः—वारत्रयं पिवे-
दर्हणीयः । आह । समस्तमन्त्रान्नानं किमर्थम् ? उच्यते । मन्त्रे
भक्षशब्दस्य त्रिः पाठात् त्रिः पानविधानाच्च भक्षशब्दान्तैरेव मन्त्रा-
वयवैः पानं स्यात्,—इत्यपि कदाचिदाशङ्का स्यात् कस्यचिन्मन्द-
मतेः । अतस्तन्निरासार्थं मन्त्रान्तेन पानप्रतिपादनार्थम्, समा-
न्नायप्रज्ञापनार्थञ्च, समस्तमन्त्रान्नानम् । तस्मात्, कौथुमादीनां
मन्त्रान्तेनैव पानम् । येषान्तु ‘श्रियो भक्षोसि’—इति मन्त्रपाठः,
तेषां मन्त्रावयवैरेव पानं स्यात् । तथा च छन्दोगगृह्यान्तरम् ।
“मधुपर्के त्रिः पिवेद् यशसो महसः श्रिय इति, तूष्णीं चतुर्थम्”
इति । तदत्र^१, मन्त्रप्रतीकोपादानात् प्रतीकैरेव पानमवगम्यते ।
‘श्रीर्भक्षोसि’—इति खल्वस्मच्छाखायां मन्त्रपाठः ।

इदमिदानीमत्र सन्दिह्यते । किं प्रतिपानं मन्त्रावृत्तिः, उत
सक्तमन्त्रेण पानत्रयम् ?—इति । सक्तमन्त्रप्रयोगः,—इति केचित् ।
कुतः ? “एकद्रव्ये कस्माद्वृत्तौ सक्तमन्त्रवाचनं कृत्वा,”—इति वच-
नात् । तदसङ्गतम् । कस्मात् ? द्रव्यभेदात् । द्रव्यभेदः खल्वत्र
भवति । न हि यदेवादितः पिवति, परस्तादपि तदेव पिवति,—
इत्यप्रमत्तः शक्नोति वदितुम् । तस्मादस्यत्र द्रव्यभेदः । उत्तरत्र
तूष्णीमिति करणाच्चात्र प्रतिपानं मन्त्रावृत्तिमवगच्छामः । आह ।
मध्ये तर्हि आचमनं प्राप्नोति ? अन्ययोच्छिष्टः^२ कथं द्वितीयं
तृतीयञ्च पानं करिष्यति, मन्त्रं वा पठिष्यति । उच्यते । उत्तरत्र

आचान्तोदकाय,—इति करणादिहोच्छिष्टतैव न भवतीत्यवगच्छामः ।
तस्मात्, प्राणाग्निहोत्रवत् सोमभक्षणवच्च अकृताचमनस्यैव मन्त्र-
पाठः स्यात् । तथाच गृह्यासंग्रहः ।

“मधुपर्कं तथा सोमे अप्सु प्राणाहुतीषु च ।
अनुच्छिष्टो भवेद्विप्रो यथा वेदविदो विदुः ।
प्राणाहुतिषु सोमेषु मधुपर्कं तथैव च ।
आस्यहोमेषु सर्वेषु नोच्छिष्टो भवति द्विजः” ।

इति । इदमपरं चिन्त्यते । मधुपर्कस्य पिबति—चोदना तावदुप-
लभ्यते, मन्त्रे च भक्षणव्युतिः । तत्र, किं पात्रेण पातव्यम् ?
आहोस्वित् हस्तेन भक्षयितव्यम् ?—इति । तत्र केचिदाहुः ।
मन्त्रलिङ्गात् प्रसिद्धे च हस्तेन भक्षयितव्यम् । पिबति—चोदना
तु भोजनधर्मस्य पूर्वापरद्विराचमनादेर्निवृत्त्यर्थतयाऽप्युपपद्यते,
—इति । अपरे ब्रुवन्ति । मन्त्राणामविधायकत्वात् प्रसिद्धेया-
नैकान्तिकत्वात् विधिवलीयस्त्वाच्च पात्रेण पातव्यम्,—इति ।
अन्ये तु मन्यन्ते । मधुसंयोगात् द्रव्येण मधुपर्कः स्यात्, तदा
पात्रेण पातव्यम् । अथ दध्नः काठिन्यात् पानानुपपत्तिः, प्रागेव
तु कृतान्नस्य, तदा हस्तेन भक्षयितव्यम्—इति । तदत्र भग-
वन्तो भूमिदेवाः प्रकाणम् ॥ ० ॥ १५ ॥ ० ॥

तृष्णीं चतुर्थम् ॥ १६ ॥

मधुपर्कस्य पिबेत् ॥ ० ॥ १६ ॥ ० ॥

भूय एवाभिपाय शेषं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥ १७ ॥

भूयः--पुनरपि, एवकारकरणात्,--तूष्णीमेव, अभिपाय आभि-
मुख्येन पीत्वा, शेषमवशिष्टं ब्राह्मणाय दद्यात् । तच्च पुत्राय
शिष्याय वा, न पुनरविशेषेण यस्मै कस्मैचित् । कथं ज्ञायते ?
“उच्छिष्टं कस्यचिन्न पातव्यं नापि दातव्यम्”--इति शास्त्रान्तरे
अन्यस्मै उच्छिष्टदानस्य अन्योच्छिष्टभक्षणस्य च निषेधनात् ।
गुर्वादुच्छिष्टभोजनन्तु प्रसिद्धमेव । तथा स्मृत्यन्तरम् । “नोच्छिष्टं
कस्यचिद्दद्यादन्यत्र जायापुत्रशिष्येभ्यः”--इति । वशिष्ठोऽप्याह ।
“उच्छिष्टमगुरोरभोज्यम्”--इति । तदभावे पुनरब्राह्मणायपि
दद्यात्, तच्च अग्निःसंप्रोक्ष्य,--इति विशेषः । तथाच द्राह्मण-
यणसूत्रम् । “तदभावेऽग्निः सम्प्रोक्ष्याब्राह्मणाय”--इति । लाट्या-
यनोऽप्येवमेव सूत्रयाज्ञकार ॥ ० ॥ १७ ॥ ० ॥

आचान्तोदकाय गौरिति नापितस्त्रिब्रूयात् ॥ १८ ॥

आचान्तोदकाय अर्हणीयाय । तादर्थ्यं चतुर्थी, क्रियायहणात् वा ।
आचान्तोदकमर्हणीयमुद्दिश्य,--इति वा वर्णनीयम् । नापितो-
गौरिति त्रिवारचयं ब्रूयात् । आचान्तोदकाय,--इति कुर्वन्
उच्चैस्त्वं द्योतयति । कथं नाम ? यथा खल्वर्हणीयः शृणोति,
तथोच्चैर्ब्रूयात्,--इति । एवं खल्व्वाचान्तोदकार्थता कथनस्य
सम्पत्त्यति । अन्ये तु वर्णयन्ति । ‘आचान्तोदकाय,--इति
सप्तम्यर्थं चतुर्थी । तेन, अर्हणीये आचान्तोदके सतीत्यर्थः’,

—इति । मधुपर्कभक्षणे उच्छिष्टता न प्राप्नोति,—इति
खल्वाचार्य आचान्तोदकाय,—इत्याह । तेन, इतः पूर्वं
नास्त्येवाचमनम् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥

नापितेन त्रिगौरित्युक्ते खल्वयमर्हणीयः, तमेव नापितम्,—

मुञ्च गां वरुणपाशाद् द्विषन्तं मेऽभिधेहीति तं
जह्यमुष्य चोभयोरुत्सृज गामत्तु तृणानि पिवतूदक-
मिति ब्रूयात् ॥ १९ ॥

मुञ्च गामिति मन्त्रं ब्रूयात् । आह । समस्तमन्त्रान्त्रानं किमर्थम् ?
समान्त्रायप्रज्ञापनार्थम् । एवमेव मन्त्रस्य पाठार्थञ्च । तेन, मे,—
इत्यादौ निराकाङ्क्षत्वार्थं न नामप्रयोगः । तेन, अमुष्य,—इत्यप्य-
नूह एव स्यात्,—इति केचित् । ते खलु, 'मेऽभिधेहीति'—इत्यत्र,
इति—कारं किमिति न लिखितवन्तः,—इति प्रष्टव्याः । तस्मात्,
'अमुष्य'-पदस्थाने तावदर्हयितुर्नामादेशः कर्त्तव्यः । कुतः ?
अदःपदस्थाने नामादेशस्य प्रसिद्धत्वात् । "समस्तमन्त्रान्त्रानं 'जहि'
'अमुष्य'—इति पदयोरन्तरा शब्दान्तराध्याहारशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ।
अन्यथा, मम विष्णुदत्तस्य च,—इत्येवं प्रयोगः स्यात् । तच्चा-
युक्तम् । मेऽभिधेहीति मे—शब्देन तदर्थसिद्धेः"—इति केचित् ।
तेषामपि तदुक्तयैव युक्त्या अध्याहारशङ्काया अप्रसक्तेः समस्त-
मन्त्रान्त्रानं किमर्थमिति न विद्मः । मेऽभिधेहीति,—इत्यत्र
इतिकरणं किमर्थम् ? परस्तान्मन्त्रपदस्य रूपान्तरत्वप्रज्ञापना-
र्थम् । प्रागितिशब्दप्रक्षेपात् यथापठितानामेव मन्त्रपदानां प्रयो-

गार्थञ्च । तेन, 'अमुष्य'-परस्थाने नामादेशः स्यात् । तर्हि 'तम्'—इत्यात्रापि स्यात् ? नैष दोषः । इतिकरणात् प्राक्तनेन 'दिप-
न्तम्'—इति पदेन तस्य सम्बन्धात् ।

तस्मादियमेवावधारणा ;—'समस्तमन्त्रान्त्रानं समान्त्रायप्रज्ञा-
पनार्थम् । मध्ये इतिकारकरणं ततः प्राक्तनस्य मन्त्रभागस्य यथा-
श्रुतपाठार्थम् , पराचीनस्य 'अमुष्य' पदस्य स्थाने नामादेशसूच-
नार्थञ्च । अन्यस्य पराचीनत्वेऽपि न नामादेशः, प्रमाणाभावात् ।
नाप्यध्याहारः, समस्तमन्त्रान्त्रानात्—इति । तथा च छन्दोग-
गृह्यान्तरम् । "सञ्चोदितामनुमन्त्रयेत् मुञ्च गामित्यमुष्य चेत्य-
र्हयितुर्नाम ब्रूयात्"—इति । भट्टभाष्येऽप्युक्तम्,—“मेऽभिधेहीत्य-
चेतिशब्दप्रवेपात् 'मेऽभिधेहि'—इत्येव प्रयोगः । न तु निराकाङ्क्षी-
करणाय मे वक्तुरिति । अमुष्यपदस्थाने अर्हयितुर्नामादेशः”—इति ।

अत्र च, पठ्यमानमन्त्रकाण्डे 'इति' पदं न पठ्यते, केवल-
माचार्येणैव उक्तमर्थं प्रतिपिपादयिषुणा प्रक्षिप्तं तदिति बोद्धव्यम् ।
भट्टनारायणोऽपि प्रक्षिप्तत्वमितिकारस्य स्पष्टमाचष्टे । व्याख्या-
तारोऽपि पूर्वाचार्या एवमेव प्रतिपन्नाः । भवदेवभट्टोऽपि मन्त्रे
इतिकारं न लिखेत् । यच्च,—उक्तभट्टभाष्यप्रतीकं लिखित्वा, रघु-
नन्दनेनोक्तम्,—“मेऽभिधेहीत्यत्र भवदेवभट्टेन यत् इतिपदं न
लिखितम्, तद् हेयम्, भट्टभाष्यविरोधात्, प्रमाणाभावाच्च”,—
इति । तदेव हेयम् । कस्मात् ? भट्टभाष्यविरोधाभावात् । तत्र
खल्वितिशब्दस्य प्रवेपत्वकथनादप्युक्तमितिशब्दस्य मन्त्रानङ्गत्वमुक्तम् ।
प्रमाणञ्चात्र मन्त्रसमान्त्रायोऽध्येतसम्प्रदायश्च । तस्मात्,—भट्ट-

भाष्यपङ्क्तेस्तात्पर्यापर्यालोचनात् समान्नायाद्यनवलोकनप्रमादाच्च
अप्रमाणं प्रमाणविरुद्धञ्च वर्णितमित्यनादरणीयम् ॥ ० ॥ १८ ॥ ० ॥
ततो नापितेन सुक्तां तामेव गामवलोकयन्नर्हणीयः,—

माता रुद्राणामित्यनुमन्त्रयेत् ॥ २० ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम् ॥ ० ॥ २० ॥ ० ॥

किं सर्व्वत्रैवार्हणकर्मणि नापितेन गौरित्युक्ते सुञ्च गामित्युक्ता
माता रुद्राणामित्यनेन तामनुमन्त्रयेदर्हणीयः ? एवं खलु प्राप्तम् ।
एवं प्राप्ते इदमारभ्यते,—

अन्यत्र यज्ञात् ॥ २१ ॥

यज्ञोऽग्निष्टोमादिः । तस्मादन्यच्चैवं कुर्यात् ॥ ० ॥ २१ ॥ ० ॥

यज्ञे तर्हि किं कुर्यात् ? उच्यते,—

कुरुतेत्यधियज्ञम् ॥ २२ ॥

यज्ञमधिकृत्य,—इत्यधियज्ञम् । यज्ञमधिकृत्य यदर्हणं क्रियते, तत्र
नापितेन गौरित्युक्ते खल्वयमर्हणीयः ‘कुरुत’—इति ब्रूयात् ।
कुरुत आलभध्वमित्यग्निस्त्रामिप्रभृतयः । “कुरुतेति गवि प्रोक्तायां
ब्रूयात्”—इति च लाट्यायनसूत्रम् ॥ ० ॥ २२ ॥ ० ॥

कति पुनरर्हणीया भवन्ति ? उच्यते,—

षडर्घ्यार्हा भवन्ति ॥ २३ ॥

अर्घ्यमर्हणम् । तदहन्तीत्यर्घ्यार्हाः । ते खल्विमे षट्सङ्ख्याका-
भवन्ति ॥ ० ॥ २३ ॥ ० ॥

त इमे षडर्हणीया नामतो निर्दिश्यन्ते,—

आचार्य्य ऋत्विक् स्नातको राजा विवाह्यः प्रियो-
ऽतिथिरिति ॥ २४ ॥

आचार्य्यः,—

“उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेत् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्य्यं प्रचक्षते” ।

इत्युक्तलक्षणः । ऋत्विक्,—

“अग्न्याधेयं पाकयज्ञानग्निष्टोमादिकान् मखान् ।

यः करोति वृत्तो यस्य स तस्यर्त्विग्निहोचते” ।

इत्युक्तलक्षणः । स्नातकास्तयो व्याख्याताः । राजा अभिषेकादि-
गुणयुक्तो नरेश्वरः । विवाह्यो विवाहयितव्यो जामाता,—इत्येतत् ।

प्रियः,—विद्यातपःप्रभृतिर्गुणैः प्रीतिविषयोऽतिथिर्यथोक्तलक्षणः ।

इत्येते षडर्घ्यार्हा नामतो निर्दिष्टाः । प्रियः—इति विशेषणात्
विद्यादिगुणवानेवातिथिरर्घ्यार्हो भवति, न यः कश्चित्,—इति
दर्शयति ॥ ० ॥ २४ ॥ ० ॥

किमेतानाचार्यादीन् सकृदेवार्हयेत् ? न । किन्तुर्हि ?,—

परिसंवत्सरानर्हयेयुः ॥ २५ ॥

परिगतः संवत्सरो येषां, तान् परिसंवत्सरान् आचार्यादीन् अर्ह-
येयुः । 'पुनर्',—इति पराचीनमिहाप्यन्वीयते । मध्यमणिन्या-
यात् । तेन, एकस्मादर्हणकालादारभ्य संवत्सरादूर्ध्वमागतानेता-
नाचार्यादीन् पुनर्अर्हयेयुरित्यर्थः ॥ ० ॥ २५ ॥ ० ॥

पुनर्यज्ञविवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च ॥ २६ ॥

यज्ञविवाहौ व्याख्यातौ । तयोर्निमित्तभूतयोः संवत्सरमध्येऽप्या-
गतानाचार्यादीन् पुनर्अर्हयेयुः । अपर आह । 'यज्ञविवाहयो-
र्निमित्तयोरर्वांगपि संवत्सरादृत्विगाचार्यौ प्राप्तौ पुनर्अर्हयेयुः',—
इति । चः समुच्चये परिसंवत्सरकालमेव समुच्चिनोति । पुनर्यज्ञ-
विवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च,—इति सूत्राभ्यासः शास्त्रपरि-
समाप्तिं द्योतयति ॥ ० ॥ २६ ॥ ० ॥

अथैव शिवम् ।

शाण्डिल्यस्य महामुनेरकलुषे वंशे प्रसंशोत्तरे
क्षीराब्धावकलङ्कमञ्जुलवपुः कान्तः कलानां निधिः ।
वाक्पीयूषकरैर्हरन्नतितरां चेतांस्वरीणामपि
चान्तोऽभूत् परमात्मबोधनिपुणोभोगिष्वनासक्तधीः ॥
राधाकान्तो निरवधि मतः सर्व्वेष्टा सज्जनानां
मेधोत्कर्षप्रथितमहिमा धीमतामगगण्यः ।
शास्त्रालापश्चसनरसिकः सन्निवृत्तोऽन्यदोषात्
साक्षात् दोषाकर इव सतामाकरो ऽभूद्दुष्कृतानाम् ॥

सिद्धान्तवागीश इति प्रसिद्धो-
 यः सर्वसिद्धान्तगणेष्वभिन्नः ।
 काले मितं वाक्यमुदकपथं
 यद्योपदेष्टाऽऽगमवज्जनानाम् ॥

छापापारावारः स खलु शरणं रुढविपदां
 परानिष्टद्वेष्टा परमभिनिविष्टः श्रुतिविधौ ।
 स्फुरद्भक्तियद्वाविमलमतिरुच्चैर्गिरिसुता-
 पदाश्वीजदन्धप्रचुरमकारन्दे मधुकरः ॥

योऽध्यापयामास परःसहस्रा-
 ननन्यकाम्भानपि शिष्यसङ्घान् ।
 यद्यन्तकाले विससर्ज देहं
 सुरापगातीररसान्तरस्थः ॥

अद्वैतवादनिरतो नवावतार इव भक्तियोगस्य ।
 अपरिमितो यत्प्रेमा रोमाञ्चमिषादलक्षि वाञ्छेऽपि ॥

केनापि कश्चिन्नपि वा कथञ्चित्
 प्रवर्त्तिते विश्वपतेः प्रसङ्गे ।
 वास्यप्रपूरः परितः प्रसर्पन्
 वपुर्विभोः प्लावयतेऽस्य यस्य ॥

श्रीचन्द्रकान्तनामा ब्रह्मविदः कौथुमो धरादेवः ।
 तस्मान्महानुभावात्तर्कालङ्कारलाञ्छनो जातः ॥
 सोऽयं ब्रह्ममयीसुतो मतिमतामाराधनेषूत्तुक्तः
 पितृवामरगुर्व्यनूनमतिना भूयो विनीतोऽस्य शत् ।

तस्योच्चैश्चरणारविन्दकपयाऽन्येषां गुरुणान्तथा
 किञ्चिद्बोधलवोदयातिचपलः शार्दूलविक्रीडितम् ॥
 कामरूपन्नङ्गापुत्रावन्तरा कैकयेषु यः ।
 पुण्ये सेरपुरे रम्ये करोति वसतिं द्विजः ॥
 श्रीमद्विजयिनी देवी साम्प्रतं भारतेश्वरी ।
 यदङ्गसाम्प्रान्यगतं तद्रक्षाधिकृताङ्गया ॥
 मन्वादीनां सम्यक् तथा वचांसि च निवन्धकतृणाम् ।
 बुद्ध्या विचार्य भूयो मीमांसादितयमप्यथालोच्य ॥
 गौतमकणादतन्त्रमवलोक्य कपिलमुनिरचिततन्त्रमपि ।
 अपि च पतञ्जलितन्त्रं सामानि विशेषतः समालोच्य ॥
 लाट्यायनीयकल्पं द्राह्यायणरचितमाश्वलायनकृतम् ।
 गृह्यान्तरकर्तृणां परिशिष्टकृताञ्च विचार्य वचः ॥
 रचयाञ्चकार भाष्यं कठिनच्छन्दोगगृह्यसूत्रेषु ।
 श्रीचन्द्रकान्त एतत्सरलाल्पमतिर्यथाबुद्धि ॥
 वेदाङ्गशैलचन्द्रे शकनरपतिहायने समाप्तैषा ।
 आश्विनमङ्गलवारे रसेन्दुदिवसे कृतिस्तस्य ॥
 खलितं यदत्र देवास्तदखिलमखिलेश्वरः शमं नयतु ।
 प्रीणातु परपिताऽसौ बालकपरिचापलादस्मात् ॥
 मन्दोत्तममध्यानामुपासकानामनुग्रहार्थं यः ।
 धत्ते विविधशरीरं स हरतु दुरितं समेशानः ॥
 यस्यान्नाविवशाऽचलापि चलति भ्राम्यन्ति शून्ये यहा-
 वातो वाति तपत्यथापि तपनो मृत्युस्तथा धावति ।

यः सर्वत्र गतोपि नैव सुमहानप्यन्तिके लक्ष्यते
 सोऽयं श्रीपरमेश्वरः प्रकुरुतादन्तेऽपि मे महलम् ॥
 पित्रोश्चरणसरोजं विकसतु हृदये ममानिशं बलम् ।
 तमसां विघटनदक्षाः स्फुरन्ति नखरेन्दवो यत्र ॥
 सन्तः सन्ति जगत्सु ये पंगुणं दोषोत्करैरावृतं
 सद्भावं परिशोध्य साधु बहुलीकुर्वन्ति निर्व्वसनाः ।
 तेषां तद्व्रतमेव, तेषु विफला सत्त्वं कृपाप्रार्थना
 तद्भक्तिप्रुतमानसास्तु शिरसा तेभ्यो नमस्कुम्भे ॥

इति महामहोपाध्यायराधाकान्तसिद्धान्तवागीशभट्टाचार्यात्मज
 श्रीचन्द्रकान्ततर्कालङ्कारभट्टाचार्य्यस्य कृतौ गोभिलीयगृह्यसूत्रभाष्ये
 चतुर्थप्रपाठकस्य दशमी खण्डिका समाप्ता ॥ ० ॥

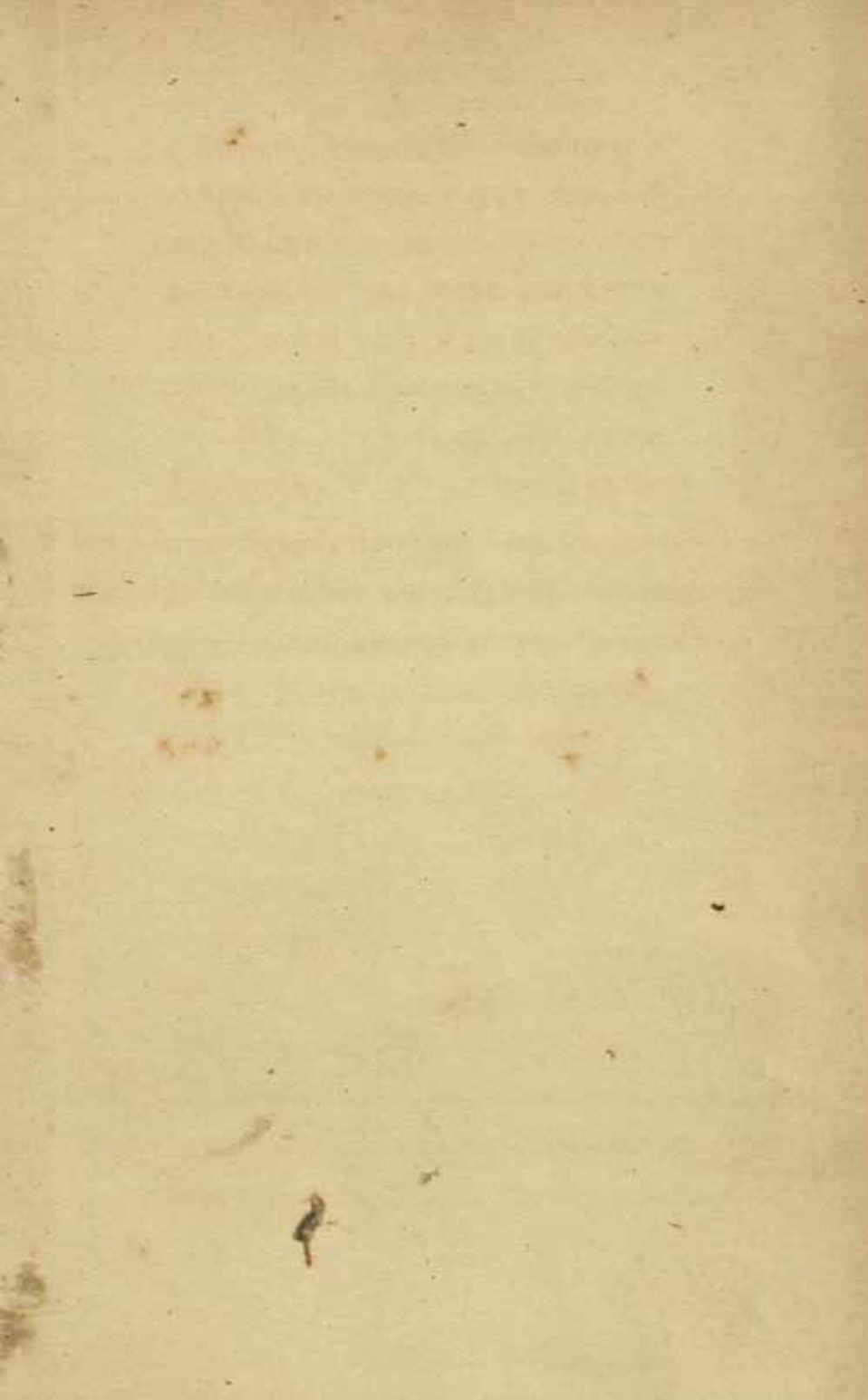
समाप्तश्चायं चतुर्थः प्रपाठकः ॥ ० ॥

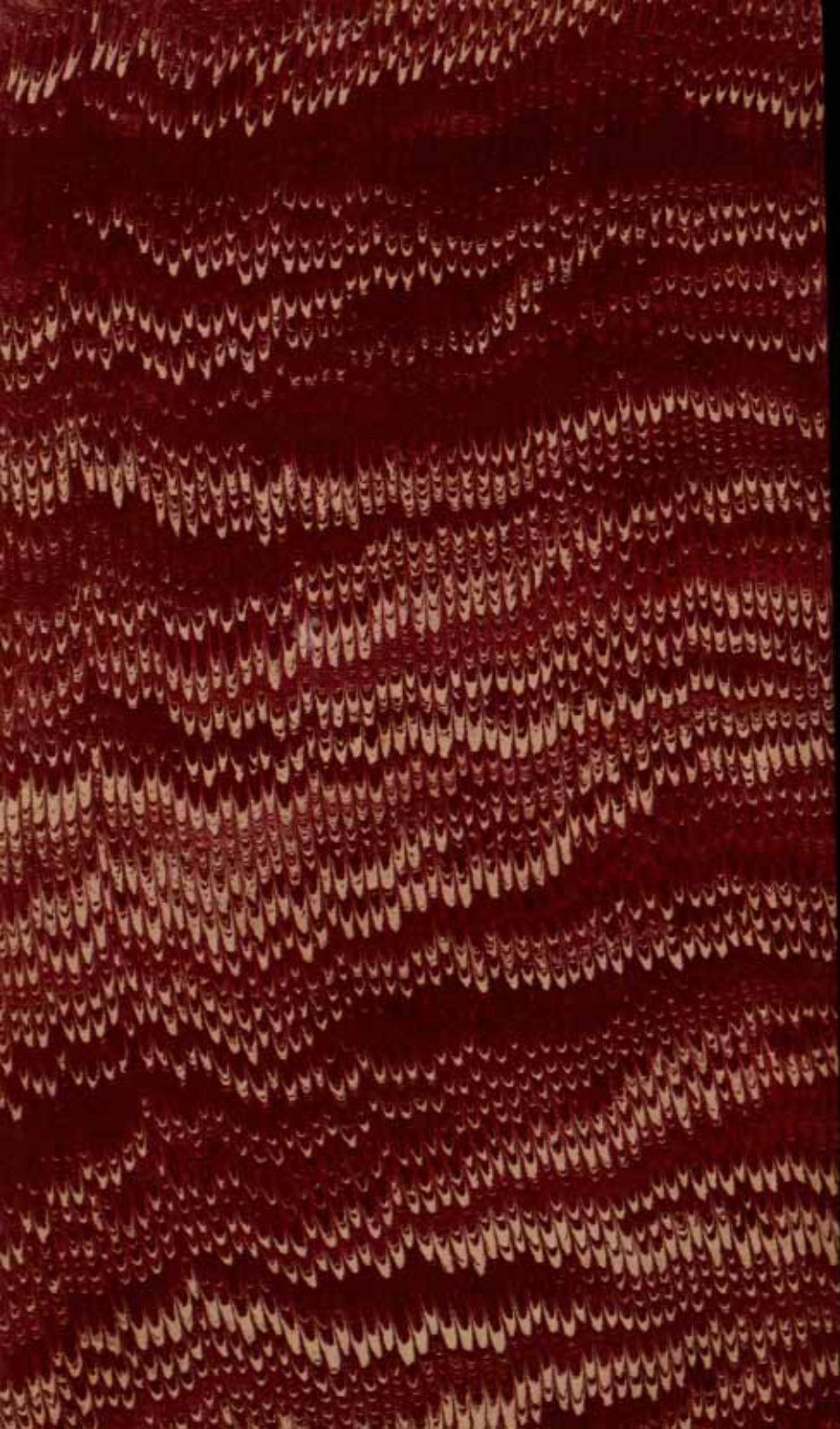
समाप्तश्चेदं गोभिलगृह्यसूत्रभाष्यम् ॥ ० ॥

शुभमस्तु ॥ श्रीरस्तु ॥

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY

GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.